

Йордан Йовков СТАРОПЛАНИНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять п'ята

**ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1976**

Йордан Йовков

ШИБИЛ
КОШУТА
НАЙ-ВЯРНАТА СТРАЖА
БОЖУРА
ЮНАШКИ ГЛАВИ
ПОСТОЛОВИ ВОДЕНИЦИ
ИНДЖЕ
ОВЧАРОВА ЖАЛБА
ПРЕЗ ЧУМАВОТО
НА ИГЛИКИНА ПОЛЯНА
ЗЕМЛЯЦИ
БЪЛГАРКА
ПЕСЕНТА НА СОЛВЕЙГ
БЕЛИТЕ РОЗИ
ПЕСЕНТА НА КОЛЕЖЕТАТА
МЕЧТАТЕЛ
ДРЯМКАТА НА КАЛМУКА
ПО ЖИЦАТА
АЛБЕНА
СЕНЕБИРСКИТЕ БРАТЯ
ГРЕХЪТ НА ИВАН БЕЛИН
ДРУГОСЕЛЕЦ
СЕРАФИМ
ЖЕНСКО СЪРЦЕ
ПО-МАЛКАТА СЕСТРА
ПУТИЯТ ВОЛ
НОЩЕН ГОСТ
ПРИ СВОИТЕ СИ

Йордан Йовков

**СТАРОПЛАНИНСЬКІ
ЛЕГЕНДИ**

**З болгарської переклав
ОЛЕКСАНДР КЕТКОВ**

З М І С Т

Вступне слово *Тетяни Лапинської* 5

Шибил	17
Сарна	27
Найнадійніша варта	35
Божура	52
Юнацькі голови	64
Постолові млини	77
Індже	92
Вівчарева туга	116
Під час чуми	122
На Іглічиній галявині	132
Земляки	141
Болгарка	203
Пісня Сольвейг	208
Білі троянди	216
Колеса співають	224
Мрійник	238
А Калмук дримає	260
Уздовж дротів	275
Албена	281
Сенебирські брати	287
Гріх Івана Беліна	295
Чужосілець	307
Серафим	314
Жіноче серце	320
Молодша сестра	327
Комолий віл	333
Нічний гість	339
До своїх	346

© Український переклад і передмова,
видавництво «Дніпро», 1976.

И $\frac{70304-192}{M205(04)-76}$ Ба—19—6—76.

ЙОРДАН ЙОВКОВ

Йордан Йовков — один з видатних майстрів болгарської художньої прози. В його творах знайшли своє втілення різні сторони життя болгарського народу, і передусім болгарського селянства — його страждання й муки, його прагнення до щастя й краси, його пісні й радощі. Цей визначний майстер болгарського художнього слова жив і творив у першій половині ХХ століття. Про ту переломну епоху в житті свого народу, з її трагізмом і крахом патріархальних традицій, з її гострими класовими конфліктами і розповідає нам епічна проза Йовкова.

Великий вклад Йовкова в скарбницю болгарської національної культури. Кращі його твори, такі як: оповідання з циклів «Вечори в Антимівському заїзді», «Старопланинські легенди» — стали класичними.

Йордан Йовков народився 9 листопада 1880 року в селі Жеравна недалеко від підніжжя Старої Планини. Пізніше, у зв'язку з переїздом родини в Добруджу, він деякий час живе в селі Чіфуткьой (тепер село Йовково Толбухинського округу). З Старою Планиною і Добруджею, де він провів багато років, тісно пов'язане його подальше життя і творчість. Після закінчення Першої Софійської гімназії він рік учителює в селі Долні Ізвор, у Добруджі, а потім, відслуживши два роки в армії, поступає на юридичний факультет Софійського університету. Після батькової смерті Йовкову довелося залишити університет і повернутися в Добруджу, де він знову вчителює.

Саме в ці роки (1900—1912) майбутній письменник розширює й поглиблює свої враження і спостереження над життям добруджанського села. Всі свої сили, енергію віддає молодий Йовков нелегкій і благородній справі освіти болгарського селянства. Справжній сільський вчитель, він постійно живе серед народу, перейнявшись його прагненнями й турботами. Ця велика духовна близькість з народом допомагає йому глибоко проникнути в психологію і душу болгарського селянина. Тут, у Добруджі, Йовков робить свої перші кроки на літературній ниві.

Починається перша Балканська війна. Йовков змушений залишити вчителювання. Участь у війні, яку веде Болгарія, а також враження, винесені з кривавих боїв першої світової війни, пізніше знайдуть талановите відображення в оповіданнях письменника.

Після війни він живе деякий час у Варні, а з 1920 по 1927 рік працює службовцем у болгарському посольстві в Румунії. 1927 року повертається до Софії, де починається найплodотворніший період у його житті. Протягом усього життя, навіть тоді, коли він став відомим письменником, Йовков терпів велику матеріальну скруту. 15 жовтня 1937 року Йордан Йовков помер, так і не доживши до соціальної справедливості.

Перші друковані твори Йордана Йовкова з'явилися порівняно пізно, коли йому було вже 37 років. Довгий час виношував письменник у своїй уяві сюжети й задуми, постійно удосконалював свою художню майстерність.

Тому поява його першої книжки «Оповідання» (перший том вийшов 1917 року, а другий — 1918-го) стала значною подією в болгарському літературному житті. Ці твори протистояли занепадницьким течіям і продовжували реалістичні традиції болгарської літератури. Викриваючи буржуазну дійсність, Йовков жадібно

шукає ідеалів добра й краси в народних легендах і піснях — у цьому вічно живому джерелі моральних ідеалів народу.

У своїх листах і статтях Йордан Йовков не раз наголошував, що він «не написав жодного твору, в основі якого б не лежало особисте переживання. В мене добра пам'ять, я пам'ятаю все — майже кожну ситуацію пов'язано з тим пейзажем, який я бачив, з тим середовищем, у якому жив». Для кожного, хто знайомий з творчістю Йовкова, немає сумніву в тому, що саме життя Добруджі та її людей і є тим невичерпним джерелом вражень, подій, образів, які склали пізніше основу більшості його літературних творів.

Беручи безпосередню участь у війні, Йордан Йовков бачить і розуміє її жорстокість, і хоча обмеженість його світогляду (деколи він проголошував неутручання в політичні події) не дозволяє йому до кінця зрозуміти причини виникнення воєн і усвідомити великі конфлікти епохи, він відчуває серцем, що болгарські солдати гинули на полях першої світової війни в ім'я чужих інтересів, інтересів імперіалістичних держав.

У своїй творчості письменник успішно розвиває традиції своїх попередників у болгарській літературі — Івана Вазова та Єліна Пеліна. Єлін Пелін був не тільки літературним попередником Й. Йовкова, але і його сучасником, який талановито зобразив у своїх творах життя болгарського села кінця XIX — початку XX століття. Визначний майстер болгарської художньої прози Єлін Пелін змалював важливі моменти історичного буття болгарського села: розпад старих патріархальних звичаїв, появу капіталу, лихварство, розорення дрібних власників. Приниження трудової людини, рабську залежність її від багатих без жодної надії на покращання в майбутньому Єлін Пелін пояснює соціальними причинами («Бруд», «Сова», «Безвірник», «Андрешко»).

Великою школою реалізму стало також для Йовкова знайомство з класичною російською літературою. В душі кращих традицій болгарського й російського критичного реалізму написані його оповідання «Колеса співають», «Шибил», «Серафим», «Албена», «Земляки», «Сенебирські брати», «Уздовж дротів» тощо.

Своїми вчителями Йордан Йовков вважав Толстого, Гоголя, Тургенєва, Чехова, Горького. Особливо уважно й наполегливо він вивчав творчий досвід Льва Толстого. Він, як і його геніальний учитель, віддає перевагу моральним проблемам. В своїх творах Йовков протиставляв злу й неправді любов і красу. В дещо наївних уявленнях Йовкова про необмежені можливості морального переродження людини також можна відчувати вплив Льва Толстого. Соціальні конфлікти епохи часто залишаються в підтексті його творів, тоді як на передній план завжди виступає конфлікт моральний. З Л. М. Толстим видатний болгарський реаліст має багато спільного і в засобах художньої типізації. Як і в Толстого, герої Йовкова найближче пов'язані з природою, несучи в собі, в своєму природному і соціальному естві те, що вони успадкували від своїх далеких предків.

У творчості Горького Йовкова найбільше приваблює героїчне й романтичне. У статті, написаній з приводу смерті цього великого письменника, Йордан Йовков зазначав: «Його (Горького) величезне значення полягає в тому, що він, як і Пушкін, є найправдивішим і найщирішим виразником російського народного духу».

Надзвичайно вимогливий до себе, Йовков усе життя наполегливо вдосконалював свою художню майстерність. Він не лише ретельно і скрупульозно добирав і вивчав матеріали для своїх творів, але витрачав багато сил і часу, відшліфбовуючи кожне речення. Його мова є однією з таємниць чарівності цього письменника. Але незвичайна простота і барвистість його

мови — наслідок багаторічної наполегливої праці письменника, що примусив мову простих болгарських селян звучати так неповторно у своїх творах.

Як уже відзначалося, центром поетичного світу Йовкова є Добруджа — її люди, побут, природа. У кращих його творах перед нами постає добруджанський селянин з його працею й турботами про хліб насущний. Проникливо змальовує письменник внутрішній світ свого героя, його громадські й особисті стосунки, соціальні конфлікти, що потрясають і цей куточок Болгарії. В багатьох творах Йордан Йовков показує любов болгарського селянина до землі, його надзвичайну працьовитість. Навіть на війні, далеко від рідної домівки, селянин живе думками про землю («Земляки»).

В кращих своїх оповіданнях, таких як «Уздовж дротів», «Серафим», Й. Йовков змальовував незабутні образи селян-бідняків, наділених кращими людськими рисами. Ось, наприклад, Серафим — бідний, самотній наймит, він не має нічого крім зношеної одежі і двох напрацьованих рук. Він не має навіть пристанища, де б переспати, ночує найчастіше під голим небом. І саме він, а не багатий шинкар, допоміг бідній селянці: почувши, що в неї нема за що повезти до лікаря тяжко хворого чоловіка, він, не вагаючись, віддав їй усі гроші, які збирав довгі роки, щоб купити собі пальто. Йовков у цьому образі втілює своє розуміння моральної краси, оспівав самопожертву і високу моральність людини з народу.

В оповіданні «Уздовж дротів» розповідається про селянина-бідняка, що виїхав на пошуки білої ластівки. Він вірить, що коли його тяжко хвора донька побачить білу ластівку, то зразу ж видужає. Цей глибоко поетичний образ білої ластівки наче символізує мрії народу про краще, про справді людське життя.

Й. Йовков, як і А. Чехов та В. Стефаник, — великий майстер оповідання. Як і Єлін Пелін, Йовков володіє

умінням розповідати стисло про велике й значне. В його хисті вловлювати й передавати найменші порухи людської душі, відтворювати чітко й точно життєву ситуацію і полягає особливість його художньої майстерності. В оповіданнях цього своєрідного художника багато яскравих, поетичних образів — це й болгарські селяни, колоритні сцени селянського побуту, а також надзвичайно мальовничі краєвиди.

Творчість Й. Йовкова особливо близька до творчості В. Стефаника — одного з найбільш талановитих українських письменників-реалістів. Творчість обох цих письменників пройнята щирим співчуттям до простих селян. Показуючи духовну драму своїх сучасників, і болгарський, і український письменники звертаються до показу патріархального селянського життя, заперечуючи таким чином капіталістичну мораль. Увага Стефаника і Йовкова звернена до проблеми дисгармонії між прагненням особистості до ідеалу й ворожими умовами її життя (В. Стефаник «Синя книжечка», Й. Йовков «Остання радість»). Але коли Стефаник зосереджує свою увагу на соціальних конфліктах, то Йовков — на моральних, духовних питаннях. Зображення внутрішнього світу людини, її переживання, психологічний стан у різні моменти життя і в Стефаника, і в Йовкова подаються з великою переконаністю і вмінням.

Майстерність Йовкова-прозаїка яскраво проявилась і в «Старопланинських легендах» та «Вечорах в Антимівському заїзді», вміщених у цьому збірнику. У «Старопланинських легендах» (1927) Йордан Йовков змальовував одну з найдраматичніших сторінок життя болгарського народу в період турецького поневолення. Коли вийшов цей твір друком, то літературний критик Г. Цанев писав: «Старопланинські легенди» розкривають перед нами новий світ... Тут Йовков наглядно показує свої великі творчі можливості. Джерелом натхнення

для нього є не тільки безпосередньо побачене й пережите, але й усе, чому нас навчає історія, що доносить до нас пам'ять поколінь». Болгарське минуле, його героїка і трагізм, самовіддана боротьба народу з гнобителями — все це знаходить відображення в цих оповіданнях. Не випадково епіграфом до кожної новели Йовков узяв слова з народної легенди або пісні, із старовинного літопису. Не випадково основними персонажами цього циклу є народні месники гайдуки. Так, наприклад, оповідання «Найнадійніша варта» розповідає про жажливі насильства турків, «Юнацькі голови» — про квітневе повстання 1876 року, коли болгарський народ у єдиному пориві повстав проти рабства і гноблення.

Поштовхом до написання «Старопланинських легенд» послужили дитячі спогади і враження Йовкова. З дитинства Йовкова заповнив образ Старої Планини, чи Балкана, як називає її болгарський народ. В могутніх верховіттях і густих лісах цієї легендарної гори переховувалися гайдуки — перші борці проти турецького рабства. Створюючи свої легенди, Йовков використав спогади, документи, усну народну творчість.

У «Старопланинських легендах» Йовков також тяжіє до моральної проблематики. Письменник переконаний, що в житті діють моральні закони, завдяки яким людська душа здатна до морального самовдосконалення. Людяність, перемога добра над злом — цей мотив розкритий в одному з найсильніших творів Йовкова — оповіданні «Індже». В ньому описані часи турецького гноблення, коли турецькі кирджалії (нерегулярні частини турецької армії) чинили звірства по всій Болгарії. Яскраво змальований на цьому кривавому тлі Індже — страшний ватажок кирджаліїв. Усе в ньому незвичайне — і надзвичайна зовнішня краса, і сила духу. Але він витрачає свої душевні сили на марне, знає лише руйнувати і сіяти зло. Письменник дуже тонко

й переконливо зміг показати різкий душевний злам, що наступив у душі Індже після того, як він зустрівся з сільським дідом, після чого став захисником знедоленого болгарського народу.

Неповторні й своєрідні жіночі образи в «Старопланинських легендах». Це чиста і цнотлива Рада, лагідна й покійна Ганаїла, життєлюбна й вірна Божура — всі кохають сильно, самовіддано. В той час, як народ стогне під ярмом тяжкого рабства, під ярмом патріархальних звичаїв, жінка-болгарка, захищаючи свою людську гідність, розриває кайдани забобонів. Вона воліє вмерти, ніж жити за середньовічними моральними законами. Таким чином, Йордан Йовков безпомилково відчув і передав особливий своєрідний колорит тієї епохи.

Про це свідчать і описи природи. Природа в «Старопланинських легендах» така ж велична й незвичайна, як і самі легенди. Як і в народних переказах та легендах, вона натхненно живе й дихає разом з людиною, разом з нею радіє і сумує. В «Старопланинських легендах» «природа, людське життя й легенда зливаються воедино...», — писав академік П. Зарєв.

Коли розглядати прозу Йовкова у зв'язку з болгарським літературним процесом того часу, то можна відзначити, що вона відбиває його ідейні й художні закономірності. У всій болгарській літературі того періоду збільшилася увага до етичної проблематики і поруч з цим все різкіше виступала антибуржуазна спрямованість. Цей процес характерний і для творчої еволюції літературних сучасників Йовкова. Так, наприклад, такий своєрідний письменник як Н. Райнов пише твори, в яких дослідження таємниць підсвідомого змінюється серйозними роздумами про сучасну йому дійсність («Бідний Лазар», «Розбиті шибки»). «Старопланинські легенди» немов би синтезують тенденції, характерні для розвитку всієї болгарської прози 20—30 років

XX століття. Подібні риси в розвитку національної прози можна знайти і в історичних творах Л. Стоянова («Мехмед Синап»), С. Загорчинова («День останній»), К. Петканова («Давні часи»).

Йордан Йовков відкрив для читача болгарську просту людину-трудівника, і в цьому секрет великої популярності його видатних творів, які давно сягнули за межі Болгарії і перекладені більше як тридцятьма мовами народів світу.

Популярність творів Йовкова полягає в їхньому гуманізмі. Йордан Йовков був співцем душі болгарського народу. Наділяючи простих болгарських селян рисами виняткової моральної чистоти, він тим самим підкреслював свою віру в їхні сили, в їхнє світле майбутнє.

На болгарській землі забуяло нове життя, цією землею впевнено простують люди — будівники соціалізму. Цим новим людям творчість Йовкова розповідає про минуле, про важкий і тернистий шлях, яким ішов болгарський народ до свого світлого сьогодення. Глибоко гуманна творчість письменника належить сучасності. Життєстверджуюче начало його творів і сьогодні знаходить відгук у людських серцях. Цим він близький і дорогий сучасному читачеві.

Тетяна ЛАПИНСЬКА

НОВЕЛИ

ШИБИЛ

Радка стоїть на воротах,
Мустафа вулицею йде...

Народна пісня

Шибил, грізний гайдук, якого стражники й начальники польової варті шукали по всіх усюдах, спускався з гір: він ішов здаватися. Назавтра ця звістка рознесеться скрізь, але хто їй повірить! Шибил це аж ніяк не бентежило. Він поспішав, думаючи про інше.

Він думав про те, як місяців зо два тому з високих скель Синіх каменів, де поміж орлиних гнізд було і його гайдуцьке гніздо, побачив унизу на дорозі жінок. Не в гайдуцьких звичаях було зачіпати жінок, як і не було місця жінкам у серці гайдука. Але Шибил уже знехтував багато законів і вже не знав та й знати не хотів, що гріх, а що ні. «Жінки тут, серед Джендемів! — подумав він. — І це добра здобич!» І підвівся, зовсім не задумуючись над тим, куди заведе його цікавість. Гайдуки пішли за ним, сміючись і виблискуючи зубами, наче голодні вовки.

Вони спустилися вниз, минули ще голий ліс і вийшли на дорогу серед Джендемів. Це місце було найстрашніше. Тут дорога спускається в яр, звиваючись побіля нього і утворюючи дві дуги, два обручі пастки, у якій багато людей знайшло свою смерть. Як завжди, гайдуки загородили дорогу — грізні, бородаті, у чорних арнаутських¹ башликах, обвішані зброєю. Жінки, що саме вийшли з-за повороту, стали мов укопані; потім кинулися врозтіч, хто вниз, хто вгору, але ноги в них підкошувались, і вони тільки борсалися на одному міс-

¹ Арнаутський — албанський.

ці, як підбиті птахи. Зовсім знесилившись од страху, жінки попадали на землю й заплакали.

Гайдуків це анітрохи не зворушило, вони навіть не глянули на жінок. Їхню увагу привертала тільки одна жінка — молода й гарна, що залишилася стояти на дорозі. А як вона була вбрана! Синя атласна сукня, безрукавка з червоного оксамиту, строкатий єрусалимський фартух, срібні пряжки. А на шиї — важке намисто: разок великих алтинів, разок золотих дукатів і махмудій. Куди ж це вона так вирядилася? Чи не на весілля, бува? Чи не збожеволів батько, пустивши її саму в гори?

Шибил ступнув уперед — дівчина дивилася спокійно, просто йому в очі. Між її тонкими, як шнур, бровами лягла зморшка, червоні губи ледь затремтіли.

— Гей! — крикнула вона, і її слабкий голос якось дивно прозвучав серед жіночого плачу.— Ідіть собі, поки живі та здорові, щоб не трапилося чогось! Як вам не соромно! Чого вам треба од жінок?

При цих словах гайдуки, які не зводили очей з алтинів у неї на шиї, кинулися до неї, здалеку простягаючи до дівчини жилаві руки. Шибил, махнувши рукою, зупинив їх. Потім обернувся, підвівся на весь зріст і зміряв дівчину очима. Яке біле обличчя! І стан тонкий, а сукня широка, наче в ляльки. А яка смілива! У нього весело заблищали очі, й йому стало смішно. Але дівчина розсміялася раніше за нього. Обличчя в неї засяяло, вона стала ще вродливіша, і тепер можна було помітити, що очі в неї сині, а зуби білі-білі. Шибил здивовано дивився на неї: що за чортівня!

Як відбулося все пізніше, Шибил сам не міг збагнути. Жінки отямилися і, хоч були наполохані, як сарни, підійшли до нього. В горах неначе проясніло, знизу долинув шум річки, в лісі озвався птах. Сам Шибил сів на камінь і, усміхаючись, став слухати базікання

дівчини... Що вона говорила? Один бог знає — слова, які нічого не важать, слова, які забуваються. Але як світилися її очі і як приємно було на неї дивитися! Трохи збоку, наче втихомирені якимсь чудом, сиділи і спокійно курили гайдуки.

— Ти ж дочка Велико-кехаї! ¹ — мовив Шибил. — Тебе звати Рада. То як же пустив тебе батько? Та ще так гарно вбрану, з алтинами, з разками махмудій... Я їх відберу!

— Атож, відбереш! Краще б дав ще, бо мені й цих мало! Ой, поглянь,— вигукнула вона, показуючи рукою,— поглянь, як ти розірвав собі рукав. Почекай, я зашию!

Шибил подивився на свою руку, що лежала на заворі рушниці: червоне сукно й справді було розірване. І ще не встиг він збагнути, жартує вона чи ні, як дівчина вже опинилася біля нього; він побачив пушок на її білому обличчі, червоні губи, і кожного разу, коли вона поглядала на нього, її очі обдавали Шибилу м'яким, лагідним сяйвом. Вона лукаво поглянула на нього і взялася за розірваний рукав, тримаючи в роті голку з ниткою.

— Сиди спокійно! — крикнула вона. — Починаю. Та візьми що-небудь у рота, щоб я не зашила, бува, тобі розум. Якщо він тільки є у тебе! — Усі зареготали. — Слухай,— вела далі Рада,— ти б одружився, було б кому латати одяг. Не ходив би такий обдертий, як...

— Як хто?

— Як циган.

Шибил нахмурився. Жінки злякано презирнулись.

— Одружився б,— сказав Шибил. — Тільки дівчата мене не хочуть.

— О, схочуть. Такий жених!

¹ К е х а я — сільський пристав.

— Ну, то й виходь за мене!

— Хто? Я? По ярах ховається, в царвুলі¹ взувається — хто це? Гайдук! Ні, не хочу такого. Не піду за гайдука.

Шибил ще більше нахмурився. Побачивши благальні погляди жінок, Рада поспішила виправитися:

— Гаразд, гаразд... піду за тебе. Тільки спитай Велико-кехаї.— І, трохи помовчавши, додала: — І командира стражників Мурад-бея... Все! Поглянь, як зашила! — мовила вона, випускаючи рукав.— Носи на здоров'я, та мене згадуй.

Шибил глянув на неї й засміявся. Вони ще попомогли, потім жінки пішли, і Шибил провів їх аж до того місця, де кінчався ліс і починалося поле.

Це сталося напровесні. В долинах де-не-де вже зазеленіло листячко буків, а на інших деревах тільки набубнявіли бруньки. Шибил повертався в гори й усміхався. Гайдуки, опустивши голови, мовчки йшли за ним. Чорний ворон, крячучи, пролетів над ними — погана прикмета! Шибил не помітив, як гайдуки збилися в одну купу й почали перешіптуватись. Жінка перейшла їм дорогу, вродлива жінка, а це не віщувало добра.

Минув ще якийсь час, потеплішало. Зацвіли дикі сливи, розпустилося листячко на грушах, і одного дня в теплому, розігрітому сонцем повітрі закувала зозуля. Шибил, за звичаєм, почав рахувати, скільки років ще проживе на світі, а потім замислився про свій вік, і йому здалося, що він уже старий. Згадав Раду і усміхнувся. «Що за чудасія,— подумав він,— це помість жінки, дитини й диявола! І як їй все пасує: що не скаже — розумно, що не зробить — до діла!» І він згадав, як тоді, з голкою й ниткою в роті, дивилась на нього й усміхалася. «Не голку...— подумав знову Шибил і

¹ Ц а р в у л і — взуття із сириці, схоже на постолі.

вітхнув.— Якби навіть ніж у зубах тримала, з радістю вмер би від того ножа!»

Саме в цей час проїжджали мимо купці, і гайдуки зупинили їх. Злякані, поживклі, як осінній лист, бранці ледве трималися в сідлах і чекали Шибилового присуду. Але Шибил не наказував їм розв'язувати свої сакви, не став витрушувати їхні череси. Він почав здалека — про се про те, згадав Велико-кехаю і нарешті перевів розмову на Раду. Гайдуки дивилися в землю, а самі аж пашіли з сорому. Шибил відпустив купців, провів їх трохи і голосно попросив передати вітання Раді.

Жодного слова не мовили гайдуки Шибілови, не сміли звести на нього очі. А ввечері, піднявшись у гори, аж на вершину Синіх каменів, поміж орлиних гнізд, коли Шибил ліг і заснув, вони залишились біля вогнища і почали радитись. Гори були ті самі, сховище їхнє — надійне. А їх огортав неспокій, і вони боязко оглядалися навколо. Гавкне десь лисиця, їм здається кахикнула людина; трісне гілка — думають, що хтось іде. Ближче нахилиються один до одного, шепочуть і дивляться, як Шибил перевертається уві сні, слухають, як стогне і щось говорить. Потім підвелись і почали лаштуватися в дорогу. Шибіла вони не вбили, тільки втекли від нього, як тікають від скаженого.

Шибил лишився сам. І тоді гроші з царської казни, які він награбував, всі персні, які він позиривав з рук живих і мертвих, золото й срібло з церков та монастирів — усе багатство, яке він зібрав і наховав у печерах та душлах, усе це потекло у дім Велико-кехаї, на подарунки Раді. Дорогі подарунки за кожне вітання од неї. Та ось він отримав звістку, яка приголомшила його: Рада кликала його спуститися в село; батько дає їм своє благословення, Мурад-бей йому прощає, і на підтвердження того, що слово його непохитне, командир стражників надсилає йому єрусалимські чотки з янтарю.

Довго роздумував Шибил, чи не пастка це. Все, що було в нього, він оддав. А ліс уже стояв весь зелений, буйний і темний, галявини вкрилися високою травою, розцвіли півонії і ясенець — чарівна квітка. По ярах пахло бузком і липою. І коли в ущелині пролунав рев оленя, а в Старій діброві заворкували сизі голуби — твердим здався Шибилу камінь, на який він вечорами клав свою голову, і важкою стала рушниця. Більше він не міг терпіти і пішов до села.

Коли Шибил рушив із Синіх каменів, був полудень, а поки спустився вниз на дорогу й оглянувся назад — гірські вершини і скелі вже почервоніли, залиті промінням призахідного сонця. Але орли ще ширяли над білими зсувами й кам'яними стінами урвищ. Ті орли, що звикли до падла і нерідко, сівши на якусь скелю, шматували людське м'ясо. Поволі смеркало, в яри спускався синюватий туман, пагорками поповзли довгі тіні. Гори причаїлися, тихі й зажурені, неначе дивилися вслід Шибилу й питали: куди? Затужив Шибил, сумнів, мов черв'як, точив його серце. Він сів на камінь і замислився.

І знов усе перебрав у пам'яті, все передумав. А підвів очі — уже зійшов місяць. Інший світ побачив перед собою Шибил, інші стали гори — розкинулися широко, невиразні, рівні, наче синя стіна, оповита прозорим білим серпанком. У чорну тінь сховалися ліси, з полонин повіяло холодом; ними, звиваючись, наче змії, повз білий туман. Десь у густій темряві раз у раз спалахував світлячок і, викресливши вогняною ризкою якийсь знак, якесь таємниче слово, згасав. А з глибокої улоговини долинав спів — можливо, то співала річка? Співала так тихо, так прекрасно.

Шибил сидів, утупивши очі просто себе, і думав. Місячне проміння іскрилося жовтими блискітками, сплітаючись у невиразний образ, який то з'являвся, то зникав. Але Шибил ясно бачив двоє очей, спрямованих

на нього, бачив принадну усмішку, яка вабила його. Він підвівся і пішов на поклик цих очей і усмішки, не обертаючись більше назад.

Три обережних удари, тихий шепіт: «Це я, Мустафа», — двері відчинилися, і він входить у батьківський дім. Горить вогонь, по стінах танцюють тіні. На рукоятках Шибилових пістолів, на порохівниціях і китицях сумки — відблиски. Для нього — високого і ставного — дім здався тісним. Зустрівши погляд матері, він зрозумів, чого вона тривожилась.

— Мустафо, — спитала вона. — Чого ти прийшов? Ти підеш туди?

— Піду.

— Невже таки підеш? Коли?

— Завтра.

Стара жінка добре знала свого сина, знала, що відраджувати його марна річ. Вона сіла біля вогню, обхопила коліна руками, втупила очі в землю й заголосила:

— Мустафо, три дні вже стражники Мурад-бея вилівають кулі й гострять кинджали, пальцем вістря пробують, чи дуже гострі, чи можна ними волосинку уздовж розітнути. Вуса покручують і на нас поглядають... Мустафо, серце моє лихо чує.

Шибил обернувся і подивився на неї, але погляд у нього був такий, що вона не знала, чи він почув її, чи зрозумів. Мати притаїлася, не сказавши більше й слова.

А Шибил розмотав пояс, зняв пістолі з позолоченими рукоятками, кинджали з костяними руків'ями, оздоблені сріблом порохівниці — все, що стало тепер для нього важким і непотрібним.

Нагорі, у Церковній кав'ярні, біля відчиненого вікна сидять командир стражників Мурад-бей і Велико-кехая. Бей насупився, мовчить і замислено смочє свій чубук.

А Велико-кехая веселий, ходить по кімнаті, здіймаючи вітер своїми широкими шароварами, раз у раз дістає з-за строкатого шовкового пояса великий, круглий, як кулька, годинник; подивиться на нього і знову ховає. І, потираючи руки, каже:

— Усе готово, бей-ефенді. Не турбуйся, вовк у пастці...

На столі перед Мурад-беєм дві хустки: біла й червона. Це умовні знаки для стражників, які сидять у засідці. Якщо бей махне з вікна білою хусткою, це означатиме помилування, а якщо червоною — смерть. І вони чекають, поглядаючи на вулицю. Нікого не видно. Рада ще не вийшла до воріт, Мустафи теж немає. Велико-кехая не витримує і біжить додому.

— Ну? — питає бей, коли той повернувся.

— Усе гаразд. Вирядилася в найкраще: червона оксамитова безрукавка, синя атласна сукня. Точно так, як тоді, коли ми її послали в гори. Сказано — жінка: дивиться в дзеркало, брови підмальовує і сміється.

— А чого сміється? — сердито каже бей. — Невже не знає, що буде далі?

— Як то не знає? Знає.

— Ти їй усе сказав?

— Гм... всього не сказав. Хіба все скажеш? Та ні! Все їй сказав. Не турбуйся, ефенді: все гаразд...

Минає ще година. Ніхто не йде. Велико-кехая знову біжить додому, затримується там уже довше і нарешті повертається.

— Ну? — питає бей.

— Хто б подумав про таке? Плаче! Приходила до неї ота відьма, його мати. Коли б я її застав — провчив би... Прийшла, ефенді, і бозна-чого набазікала. А тепер та ламає руки й плаче. «Не дам, — каже, — волосині впасти з його голови. Піду з ним, у гори втечу з ним!» Ех, жінки, жінки! Такі вони всі... Та

нічого, я все влаштував. Вийде. Зараз побачиш її біля воріт.

Командир стражників погладжує бороду й мовчить. Цівки синього диму звиваються і плывуть над його головою.

І ось — Рада стоїть на воротах, а вулицею вгору Мустафа йде. Командир стражників і Велико-кехая підбігають до вікна, стають за фіранкою і, затамувавши подих, дивляться.

Мустафа йде посеред вулиці. Дахи будинків, плодові дерева залиті сонцем. А вдалині, на тому кінці вулиці, видно гори, де Мустафа був грізним володарем. Він без зброї. Але як убраний! Одяг з синього брашовського сукна, гаптований золотом. Стрункий і високий, трохи скудлий, трохи засмаглий, але гарний і хвацький. У руках — янтарні чотки і червона гвоздика: чотки — від бей, гвоздика — від Ради. Він уже близько, дивиться на Раду, дивиться й усміхається.

Бей куйовдить сиву бороду й каже:

— Який юнак! Який красень!

— Хустку, бей-ефенді, хустку! — гукає Велико-кехая.

— Який юнак,— повторює захоплено бей,— який красень!

Велико-кехая хапає червону хустку і біжить до вікна. Бей стримує його за руку.

— Ні, чорбаджі¹, така людина не повинна вмерти!

— А моя дочка! А честь моя! — гукає Велико-кехая, виривається й підбігає до вікна, вимахуючи червоною хусткою.

Заляцали постріли. Задзвеніли шибки у вікнах, затремтіли будинки, на землю ніби впала чорна тінь. Шибил зупинився, страшний, прекрасний. Розірвав чотки,

¹ Чорбаджі або чорбаджія — багатій; господа (турецьк.).

але гвоздику не кинув, схрестив руки на грудях і чекав. Якусь мить — поки стражники перезаряджали рушниці. Болісний зойк розлігся в нижньому кварталі. Шибил не ворухнувся. І ще зойк долинув од воріт Велико-кехаї. Шибил обернувся: Рада. Вона бігла до нього, простягаючи руки, немовби хотіла захистити його; він розкрив їй свої обійми. Знову гримнули постріли. Шибил упав — спочатку долілиць, потім перевернувся на спину. Поруч з ним упала Рада.

І все затихло. Сонце заливало своїм промінням бруківку. Між двома трупами, наче пляма крові, червоїла гвоздика.

З вікна Церковної кав'ярні хтось розпачливо вимахував білою хусткою.

САРНА

Не покликала його на ім'я,
а промекала, наче сарна.

Народна пісня

Он там, де спускаються з Крайниці білі бескиди, в низькодолі, стояв колись млин діда Цона. Стоять верби, стоїть гребля, а млина вже нема. Залишилися тільки руїни кам'яних стін, порослі ожиною, та два-три сволоки, посивілі й зморщені, наче грьб. Бо все це було давним-давно, а тепер і люди, і місця вже не ті, якими були тоді.

Двоє ходило на той млин: сам дід Цоно та його син Стефан. Дід Цоно був старий. А всі старі — згорблені, і якщо молоді дивляться вгору, то старі спрямовують свій погляд униз, до землі, яка скоро їх прийме. Але дід Цоно був не просто згорблений — якась хвороба зігнула його навпіл, і він не міг ходити інакше, як заклавши за спину палицю і взявшись руками за обидва її кінці. Так він зберігав рівновагу і йшов повільно, втупивши очі в землю, немовби чогось шукав. Шкандибаючи до млина, він не звертав із стежки ні ліворуч, ні праворуч, а тримався кожного її повороту.

Не те Стефан — для нього дороги не було. Тільки вийде з села, дивись — і вже він аж за млином, стоїть на скелі, високий і кремезний. І діти, які часто лазили в дідів садок по сливи, коли бачили його, не лазили, а грудками сипалися з дерев і розлітались, мов горобці від сокола.

Але не завжди Стефан ходив до млина навпрошки. Інколи він спускався з пагорба, де на краю села стояла хатина Муца Стоєничиної. Муца ця була знахарка, розумілася на лікарських травах, знала все про чарівниць і русалок. Про русалок вона казала, що вони дав-

но вже зникли, бо люди лихі, але одна з них, певно, найвродливіша, залишилась у неї в хаті. Муца мала дочку-красуню. Саме заради неї Стефан і завертав сюди по дорозі до млина. Стоячи в якомусь затишному куточку садка, між слив і соняшників,— він по один бік тину, вона по другий,— вони тихо розмовляли. Вона була русява, синьоока, соромливо опускала очі, він — смуглявий, широкоплечий, з маленькою чорною борідкою, яка обрамляла обличчя, проте не закривала його. Тонкі губи його посміхались, але очі залишалися колючими, темними, із злим вогником у зіницях.

Дарувала Дойна чи не дарувала Стефанові квітку, все одно на його плечах виростали крила, і він перестрибував яри, перелітав з пагорба на пагорб і за одну хвилину опинявся біля млина. Пускав воду, і колесо починало хлюпотіти. А що то був за млин у діда Цона? Така собі будівля, низенька, присадкувата, схожа на ластів'яче гніздо, що приліпилося під горбом, наче під стріхою. Але великий був дуплистий жолоб, позеленілий, промоклий, набряклий: вода, наповнюючи його, падала звідти вниз, на лопаті колеса. З другого боку, немов з темної пащі печери, спінена вода виривалася з шумом, билася об стіни, об мокру, блискучу кам'яну плиту, поставлену впоперек, і розліталася тисячами бризок, які дрібною росю сповнювали повітря. У сонячну погоду на цьому місці завжди з'являлась маленька веселка. Здавалося, сонячне проміння збиралось у цій веселці, і все довкола радісно підспівувало пісні млинового колеса. Бо навколо не було нічого, крім мовчазних ярів та лісів.

Одного дня син діда Цона, Стефан, вийшов з млина з мотикою на плечі, щоб підправити греблю. Він дійшов до того місця, де струмок, вибігаючи з лісу, утворював холодну, прозору водойму, в якій жінки з Жеруни прали килими й білили полотно. Зараз тут не було пікого, під водою на дні виблискували камінці, а пісок

лежав гладенький і чистий, як навощена дошка для письма. Тільки подекуди на ньому виднілись якісь сліди. Стефан зупинився, сів навпочіпки і почав їх розглядати. Це не козячі, хоч Калістратові кози паслися і відпочивали в жаркий полудень недалеко звідси, і не коров'ячі, хоч сільська череда проходила тут. Стефан нахилився нижче, уважно приглядаючись. Нарешті звівся, обличчя в нього прояснилося, очі блищали: то були сліди сарни. Тієї самої, що з'явилася в горах і про яку так охоче розповідали жінки вечорами, дивлячись на лісові пожежі або дослухаючись до гомону гаїв за селом. Раніше все це навіювало їм страх, але тепер вони дивилися на гори довірливо і радісно: там ходить сарна. Вівчарі описували, як вона вихором мчала мимо, цигани-дроворуби, що спускалися з гір, заклавши квіти герані або первоцвіту за вуха, хвалилися, що бачили її зовсім близько і що очі в неї точнісінько такі, як у людини.

Син діда Цона, Стефан, чув ці розмови. Але жіночий розум і жіночі балачки вважав дурницею. У цього кремезного мисливця думка про сарну пробуджувала в грудях справді вовчу жадобу. Розпізнавши сліди, він повернувся до млина, взяв рушницю, повісив сумку через плече, пристебнув до пояса порохівницю. Потім спинив воду — колесо стихло, веселка над млином згасла. Запала тиша, довкола потьмяніло, і Стефан квапливо помчав козячими стежками вверх, у гори.

Він ходив цілий день. Спускався в глибокі ущелини, блукав попід старезними буками й дубами, немов під церковним склепінням, серед опалого листя бачив або чорні зерна отруйних трав, або червоні шапки якихось дивних грибів. Деся зустрів вовка, деся помітив виразний слід ведмеда, деся на нього посипалось сухе гілля, і він, підвівши голову, побачив круглі, люті очі дикої кішки. Жодного разу Стефан не зняв рушниці з плеча. Він видирався на високий гребінь гори, де вітер

кучерявив траву на галявинах, а навколо — сині не і білі хмари. Звідси Стефанові відкривався широк простір, але сарни ніде не було.

Він не впадав у відчай, а йшов далі. Якось натрап на пастушків, почав розпитувати їх про сарну, а ті, побачивши його рушницю й насуплені брови, мовки знизали плечима. На нього кинулись собаки, а ніхто не відігнав їх. Зустрічав Стефан і циган-дрон рубів, веселих, засмаглих до блиску, з квітами за хами.

— Де сарна?

Ті дивилися на нього, як на ведмедя, міряли поглядом його високу постать, міряли довгу рушницю і мовчали. А рушивши далі, щось гелготіли по-своєму.

Мисливець ніколи не розчаровується і завжди має надію на якусь необстежену місцинку. Стефан ходив сутінок, і повернувся до млина, коли було так темно хоч в око стрель. Наступного дня знову бродив по колишніх горах і знову повернувся, не побачивши сарни. І третього дня — так само. А коли, стомлений і зле спускався вниз поміж камінням, почув, що хтось його кличе. На скелі перед ним сидів пастух Калістрат і скаржав козячу вовну.

— Стефа-не-е! — гукнув він басом.— Не чіпай сарну! Чуєш? Гріх! Облиш божу тварину, бігай до дівок, дівок!

І зареготав на увесь крутояр.

Що знав пастух Калістрат, те знало все село. Увечері жінки зібралися побалакати. Десь у горах палала палатка жежа. Не було ні диму, ні полум'я — тільки переривчаста лінія вогню виблискувала, мов коштовне намисто на грудях у королівни. Шуміли гаї, безшумно пролітали кажани під стріхами. Оточена жінками й дівчатами, Меліца Стосничина торохтіла:

— Ви чули? Цей негідник, Цонів син, весь час шукає сарну. Вбити її хоче. Скарай його боже! Не можна

посягати на життя божої тварини. Вона не б'ється, не кусається, ніякої шкоди не робить. Та й де ходить, тільки подумайте! Усе навколо Монастирища. Там колись був монастир пресвятої богородиці, а як турки прийшли, ченці вирішили сховати від них хрест. Отож сховують, а на другий день їм здається, що його можуть знайти: візьмуть і перенесуть в інше місце. Відтоді скрізь, де стояв той хрест, герань виростає... Ось чому там так багато герані!

Запала тиша. Певно, Муца вирішила передихнути або перевірити враження від своїх слів.

Потім заторохтіла знову:

— То святе місце. Тітка Гана, царство їй небесне, не раз, бувало, казала: пішли вони якось туди нарвати герані, а там жінка з дитиною на руках...

Муца стишила голос і щось прошепотіла. Жінки здивовано ахнули.

— Авжеж, авжеж! — кивала вона. — Сама пресвята богородиця. І з'являється: кому у вигляді жінки, а кому — у вигляді сарни...

Знявся вітер. Шум дерев дужчав, розлягаючись, наче гуркіт водоспаду. Жінки встали і загомоніли, прощаючись. У сутінках попід стріхами поповзла тінь людини — певно, хтось підслуховував і тепер поспішав непомітно зникнути. То був Стефан.

Наступного дня він знову блукав у горах. І сміявся, згадуючи слова Муци Стосничиної. Знову шукав сарну, але вже набрався терпіння і, щоб якось розважитись, думав про інше. Думав про Дойну, з якою не хотів зустрічатись, поки не вполює сарну. Але думав і про Диману, смугляву й чорнооку, як циганка, Диману. Вона не схожа на Дойну: все мовчить, дивиться спідлоба. Але яка вона сильна, яка струнка! «Не треба, я ж дав слово честі», — говорив сам собі Стефан, згадуючи Дойну. Але думав знову і знову то про одну, то про другу. Це його не тільки не турбувало, а навіть

смішило, і він жартома питав сам себе: «Дойна чи Димана! Русява чи черноока?»

Якось він сів відпочити на скелі поблизу Монастирища. Раптом наче щось підказало йому оглянутись на галявині, серед темної гущавини лісу стояла сарна! Стефан здригнувся, затамував подих. Проте оволодів собою і навів рушницю. Прицілився в лівий бік, у серце... Враз неначе білий туман зашнув йому очі, потім зник, і в призахідному промінні сонця він знову побачив сарну — біля неї сиділа жінка й доїла її! Що робити? Стріляти — уб'єш жінку. Він опустив рушницю — жінка зникла. Знову навів — знову з'явилася. Втретє — те саме. Здивований, переляканий, він скочив з місця: сарни як не було. Тоді швидко, не оглядаючись, став спускатися вниз.

Наступного дня Стефан не виходив з млина. «Я просто втомився, — думав він. — Ніякої жінки не було. Треба було стріляти». Повеселішав, почав думати про Диману і відчув таку силу, що, здавалося, гору зрушив би з місця. Проте думка, що в селі з нього глузуватимуть, викликала таку ненависть до односельців, що він, хоч уже й узяв мірчук за помел чийогось зерна, відсипав собі ще стільки ж. Млин часто псувався, і він годинами лагодив його.

А то починав думати про Дойну, каюся. Вирішував більше не ходити в гори на полювання. Серце його сповнювала доброта, і він висипав назад у мішки вкрадене зерно. Робота в нього йшла на лад, він лагодив пошкодження, і скоро млин знову починав молоти. А над греблею знову вставала веселка.

Одного разу він почув голос пастуха Калістрата і вийшов.

— Стефане! — гукав той. — Де твої очі, ти що, сліпий... Сарна пройшла повз млин... повз самісінький млин.. Он вона, он!

Стефан глянув, куди той показував рукою, і побачив

сарну, яка, чимдуж стрибаючи, мчала до лісу, поки не зникла в гущавині. Яр аж загув од Калістратового реву.

Тоді Стефан виніс рушницю і спер її біля хатньої стіни, щоб була під рукою. Потім одніс назад і знову виніс. Він думав то про Дойну, то про Диману, то крав зерно, то повертав його назад. Млин то зупинявся, то знову гуркотів, і веселка перед ним то зникала, то вириналася знов.

Настало Петрове пущення. Коли посутеніло, то над чорною пільмою, що огорнула село, дощем падаючих зірок засяяли палаючі стріли, що їх пускали діти. Зійшов місяць, і гаї зашуміли урочисто й поважно, немовби заспівали старовинну застільну. Дойна вийшла на подвір'я, подивилася на місяць, прислухалась до гомону дерев, потім попрямувала в сад і зупинилась на тому місці, де зустрічалася з Стефаном. Не чути кроків, нікого немає. Вона вийшла з саду. Весь Боцур білів, наче запнутий білим полотном. Гори принишкли, відпочивають. Тільки ліс внизу темніє, темно і в яру, де Стефанів млин. Одне віконце світиться там, одне око дивиться — Стефанове око. Очі Дойни затуманились від сліз. І вона йде, сама не знаючи, що робить, не може спинитися. Що станеться, якщо вона піде назустріч Стефанові? Адже нині пущення. Нині люди прощають одне одному, обіймаються і цілуються... Обіймаються і цілуються.

І вона йде вперед, не йде, а летить. Спускається в яр, піднімається вгору. Віконце світиться, але млин стоїть. «Стефан пішов шукати сарну, — думає вона. — Давай подражню його». І, сховавшись за куці, мекнула, наче сарна.

Перед млином майнула висока тінь. Це Стефан. Він дивиться на віти, що гойдаються, і виразно бачить сарну. Велику, чорну. Стефан наводить рушницю. Місячне сяйво так і заливає ліс. І ось біля сарни

з'являється жінка, її обличчя, волосся залите місячним світлом.

Стефан здригається, відступає, шукає, на що б спертися. Перед ним оовітлена місячним сяйвом жінка. Це Дойна.

— Дойно! — гукає він.— Дойно, це ти?

Вона сміється.

— Ти? — перепитав він.— Чого ти прийшла?

Вона сміється.

— Ти? — знову перепитує він.— Чого ти прийшла?

— Ах, чого, чого... Прийшла... — Не тямлячи від радощів, що каже, Дойна вигукує: — Прийшла до тебе назовсім. Розумієш, назовсім! Хочеш мене?

Стефан, не кажучи й слова, взяв її за руку і повів у млин. Ледве переступивши поріг, обоє остовпіли: щось зашуміло, затріщало, почувся плескіт води, захлюпотіло колесо. Млин сам почав працювати.

НАЙНАДІЙНІША ВАРТА

Хай знають люди, як ходили благочестиві християни царя агарянського на полювання, скільки було бід, скільки страждань...

З старовинного літопису

Серед послухників монастиря Святої трійці, який селяни називали «Калатало», бо серед лісу його не було видно, а тільки часто чувся його дзвін, першим щодо вченості й набожності вважався Драгота. На нього покладав усі свої надії старий ігумен монастиря Амфілохій. Він хвалив ревність Драготи, чистоту його письма, майстерність, з якою той випишував золотом і червоною фарбою заголовні літери та різні прикраси в божественних книгах, які йому доводилось переписувати. Передчуваючи, що незабаром помре, старий тішився думкою, що Драгота не тільки буде гідним його наступником, а неодмінно стане великим подвижником і прославить своїм ім'ям їхню малу й бідну обитель.

Крім ігумена і Драготи, в монастирі було ще троє ченців, простих селян, які пасли монастирські кози, доглядали бджіл, перекопували виноградники, рубали дрова — працювали щиро, як і велів бог, якому вони так само просто й нехитро молилися. Ченці не любили Драготу. Не любили за те, що терпіли через нього докори від ігумена, який ставив їм Драготу за приклад. Дивлячись, як він ходить, насуплений, мовчазний, вони боялися, щоб Драгота новими якимись подвигами ще більше не принизив їх у очах отця Амфілохія.

Драгота не звертав уваги на неприязнь трьох простих своїх братів. Повернувшись у свою келію, де ніхто не міг його бачити, він передусім ласував прихованою їжею, яку тримав під замком. І, згадуючи, як отець Амфілохій часто похваляв його за те, що він мало їсть

і п'є, Драгота злорадів — несподівано зла усмішка з'являлася на його завжди похмурому обличчі. Спокійно наївшись, він так само спокійно замикав їжу в шафу. Потім ситий, але не веселий, лягав на ліжко і, заклавши руки за голову, поринав у роздуми.

Його не бентежило ні те, що ігумен помиляється щодо нього, ні те, що братія підозрює його в інтригах. Важливо те, що ніхто не знає його таємниці. Бо Драготі було про що думати, і він думав про це завжди: і слухаючи вихваляння ігумена, і переписуючи божественні книги, і старанно стукаючи лобом у холодні плити монастирської церкви під час молитви. Він думав про те, що змусило його шукати притулку в монастирі.

Навесні, місяців шість чи сім тому, один з татарських султанів, хаджі¹ Емін, який мав конаки² в Есерлії на Карнобатській рівнині, поїхав на полювання. Як і завжди, нагнали багато селян полохати дичину. Серед них був і Драгота — тоді паламар отця Лукана в Жеруні, бо саме припала черга робити це їхньому селу.

З самого ранку полювання йшло вдало, султан був веселий. В одному місці з купи зелених дерев випурхнула горлиця. Загарцював білий жеребець під султаном, сокіл злетів у нього з плеча, кинувся на горлицю. Ловчі, загикавши по-мисливському, пришпорили коней. Але ось інший сокіл, наче стріла, пронісся над головами вершників, наздогнав першого і, замість того, щоб разом переслідувати горлицю, обидва зітнулися, закрутилися в повітрі дзигою... Все це тривало одну-дві хвилини. Серед пір'я, що розлетілося на всі боки, один сокіл каменем упав на землю, другий полетів геть.

Мисливці, вже не гикаючи, помчали туди, де впав сокіл. Перший доскакав султан; він зупинив коня, гля-

¹ Хаджі, хаджія — паломник, що сходить у Єрусалим чи в Мекку (арабськ.).

² Конак — резиденція турецького правителя (турецьк.).

нув: це лежав його сокіл, розкривши дзьоб, важко дихаючи, на одному крилі — сліди крові.

Султан оглянувся назад. Обличчя його було страшне. Мисливці, зупинившись півколом, тремтіли. Був закон, що коли султан пустить сокола, то ніхто не сміє пускати свого. З очей султана так і сипались іскри, коли він переводив погляд з одного мисливця на іншого. Кожний тримав свого сокола на руці. Боячись султанського гніву, всі відїжджали вбік. Нарешті з'явився ще один, без сокола на руці. То був Косан.

— Це твій сокіл? — спитав султан.

Косан, не сміючи вимовити й слова, кивнув головою і опустил очі. Наче великий білий птах метнувся султанів білий кінь. Вмить султан опинився біля Косана, підняв батіг і почав бити його по голові, по обличчю — куди тільки міг попасти. Хльостав, поки знесилився, — тільки тоді перестав. Всі ловчі відїхали вбік. На місці залишився тільки Косан, ледве тримаючись на зляканому коні. По його голові з-під шапки стікала кров.

Султан наказав подати сокола, взяв його в руки, снівчутливо похитав головою і ще раз гнівно подивився на Косана. Потім поклав птаха собі на ліву руку, зігнув лікті, і легенько торкнув коня. Ловчі мовчки поїхали за ним, чути було тільки тупіт копит. Час від часу султан, піднімаючи лікоть, дивився на сокола; птах лежав усе так само непорушно. Мисливці ледь-ледь дихали.

Та ось сокіл стрепенувся, струснув пір'я, потім підвівся, ожив, набрав бадьорого вигляду. Султан усміхнувся. Відчули полегшення й усі, хто слідував за ним.

Тоді Кара-Імам, сухорлявий, жовтий татарин, який супроводжував султана спеціально для того, щоб розважати його жартами й дотепними розмовами, насмілившись, наблизився до султана і сказав йому:

— У тебе важка рука, ефенді! Так йому й треба, собаці. Тільки... тут винне щось інше...

— Що саме?

— Косан цей нині наче не при своєму розумі. Я хочу сказати: він вправний сокольникий, тільки думки його зараз не тут. Бо покохав, ефенді. Звела його з розуму одна гяурка. А яка дівчина, ефенді, яка дівчина! Я сам, замість Косана, хотів би, щоб мене побили за неї!

— Така гарна?

— О ефенді!

— Чия ж це дочка, така красуня, Кара-Імам?

— Дочка Димчо-кехаї з Жеруни.

— Димчо-кехаї? Отого багатого чорбаджії, що має стільки овець?

— Того самого, ефенді. Три тисячі овець переганяє щозими на нашу рівнину.

Султан задоволено поглянув на свого сокола і, зберігаючи легку усмішку, мовчки втупив погляд у гриву коня, неначе й забув про те, що йому сказав Кара-Імам.

Раптом він підняв руку і зробив знак зупинитись. Потім, проїхавши кілька кроків уперед, повернувся обличчям до вершників. Красень кінь, вигнувши по-лебединому шию, гриз вудила, бив копитом землю. Обвівши всіх суворим поглядом і удаючи, ніби не бачить закривавленого Косана, султан низьким голосом повільно наказав: зігнаним селянам і чужим ловчим — розійтись, його власним ловчим і слугам — повернутися до конака. А сам у супроводі Кара-Імама і конюхів рушив у гори. Драгота здригнувся: шлях, яким їхав султан, вів просто в Жеруну.

Все, що відбулося до цього моменту, Драгота бачив на власні очі. Того, що трапилось далі, він не бачив, але про це так багато говорили, що все було йому добре відомо, неначе він його бачив сам.

Пізно ввечері султан і його конюхи зупинились біля будинку Димчо-кехаї. У вікнах світилося, господарі ще не лягали. Вибігли слуги, запалили ліхтарі, довгі смуги

світла прорізали темряву. Великі ворота відчинилися навстіж — як перед царем або весільним поїздом. Вийшла господиня Марга, висока, статечна, зустріла гостей і повела в будинок. На хвилину залишила їх і зараз же повернулася, переодягнувшись у нарядне вбрання.

За звичаєм треба було підтримувати розмову, щоб гості не відчули найменшої ніяковості. І Марга, пересипаючи свої слова перебільшеними люб'язностями й добірними лестощами, повела мову про різні дрібниці: про погоду, врожай, хвороби людей і худоби. Але вона відчувала щось недобре і, розважаючи гостей, пильно стежила, звідки може з'явитися небезпека, щоб зустріти її вчасно. Інколи вступав у розмову і Димчо-кехая, положливо, невпевнено, після кожного слова позираючи на дружину. Султан, усміхаючись, мовчав. Він сказав тільки, щоб господар не дуже клопотався: йому, мовляв, нічого не треба, крім чашки кави.

Марга тут же вийшла, в хаті запала тиша, яка особливо стривожила Димчо-кехая. Він стояв випроставшись, схрестивши руки, і не знав, що робити: говорити чи мовчати. Султан постукував пальцем по срібному ефесу шаблі й усміхався. Кара-Імам кидав лукаві погляди на двері й теж мовчав.

Принесли каву. Та коли Марга, приклавши ліву руку до серця, правою хотіла подати чашку з кавою султанові, той жестом зупинив її.

— Ні! — мовив він. — Так не годиться. У вас є дівчина, хай вона й подасть. Поклич її. Хай вона подасть каву.

Димчо-кехая відчув, як у нього затремтіли ноги, він зажмурився і ще нижче похилив голову. А Марга після слів султана весело розсміялася.

— Прошу пробачення, ефенді. Не ображайтесь, — сказала вона. — Думала про це, але ж я жінка, бідна на розум. Забула. Зараз покличу Ранку...

Та тільки-но вона переступила поріг, удавана радість її зникла, а на обличчі з'явилися тривога й лють. Проте — нічого не вдієш! Поспіхом, тремтячими руками, бурмочучи тисячі настанов і порад, Ранку одягли. Одягли навмисно скромніше, в стареньке платтячко, нижче пов'язали довгу хустку. Підвівши дівчину до дверей зали, Марга пропустила її вперед.

Султан підвів голову. Кара-Імам усміхнувся і блиснув очима. Ніяке вбрання, ніяка низько пов'язана хустка не могли спотворити Ранку. Перед ними стояла висока, струнка дівчина, в усьому схожа на матір: таке ж кругле обличчя, такі ж чорні очі. Тільки молода, соромлива, з тією м'якістю рис і свіжістю, які дає тільки молодість. Подаючи султанові каву, вона від збентеження трохи розлила її.

— Дарма. Це на щастя! — засміявся Кара-Імам.

Він вступився в дівчину, намагаючись збентежити її, коли вона подавала йому каву, але Ранка глянула на нього вже іншим поглядом, і Кара-Імам помітив у ньому короткі спалахи блискавиць, у яких відразу впізнав материнську вдачу.

Подавши каву, Ранка відійшла вбік і, як батько, стала прямо, схрестивши руки. Марга знову почала говорити різні люб'язності, в той же час пильно вдивляючись у султанове обличчя, стежачи за його виразом, ловлячи його погляди. Тривога, може, й даремна — нічого поганого не було помітно. От коли б тільки не цей Кара-Імам. Він став щось дуже балакучий. І весь час звертається до Ранки, робить їй якісь двозначні натяки, примушуючи її сміятись і червоніти. Султан, як і раніше, сидить мовчки, спершись на руку підборіддям з рудуватою квадратно підстриженою бородою і тримаючи свою криву черкеську шаблю між колінами. Він дивиться на Ранку, всміхається, і в очах його грають відблиски свічок, що горять навколо. Раптом зовсім несподівано підхоплюється і каже, що час їхати.

Їх проводжали так само, як і зустрічали. І коли ту-піт коней затих, Марга, пославши їм навздогін прокляття, підвела очі до неба й подумала, що, може, цим усе і скінчиться. Проте через два тижні султанські конюхи викрали Ранку, коли вона танцювала хоро з дівчатами, і одвезли в конак. Старі й малі — всі поховалися. Потім зчинився страшенний шум, як у розтривоженому вулику. Марга знепритомніла, а Димчо-кехая мало не втратив розум, чекаючи, поки дружина опам'ятається і скаже, що робити.

Але нічого не робили: до бога високо, до царя далеко. Долинула чутка, що Косан пішов у гори, став розбійником, блукає навколо конаків султана. А Драгота, паламар отця Лукана, постригся в ченці в «Калаталі». Та якщо про Косана всі знали, що він сватався до Ранки, хоч Марга про нього й слухати не хотіла, то нікому навіть на думку не спадало, що Драгота постригся в ченці через дочку Димчо-кехай.

Про це знав тільки сам Драгота. Ось про що й думав він, замкнувшись у своїй келії. Драгота був не такий, як Косан. Він віддавав перевагу хитрощам, обхідним шляхам. Якби він носатався до Ранки, як це зробив Косан, її не віддали б за нього. Але отець Лукан був старий, не сьогодні-завтра міг померти, і тоді його місце перейшло б до нього, Драготи. А завжди знайдуться люди, які переконають Маргу, що її дочці непогано б стати попадею, вийшовши заміж за Драготу. І так було б, якби не хаджі Емін, отой бузувір, антихрист!

Але Драгота вважав, що не все ще загинуло. Ніхто не знає, що може статися пізніше. Може, султан поверне Ранку, і тоді, зганьблена, всіма знехтувана, вона дістанеться йому. А може, станеться щось інше. Драгота чекав. Тиша й самотність не заважали йому думати, як вони не заважають павуку снувати своє павутиння. А оскільки всі ці задуми стосувалися Ранки, він не

помічав, як втомлена думка його переходила в марення. Дочка Марги неначе стояла перед ним, він бачив її вогненні очі, відчував її близькість, тепло її молодого білого тіла. Охоплений бажанням, палаючи пристрастю, він перекидався на своєму ліжку, стогнав, і перед його очима, блискучими очима безумця, виникали видіння, повні спокуси й гріха.

Настала осінь і принесла з собою тяжкі дні не лише для монастиря, а й для всього краю. Донеслася чутка, що йдуть кирджалії: імена Індже і Кара-Колю були у всіх на устах. Вечорами над зубчастими хребтами гір, які здіймалися тепер ще чорніші й страшніші, сяяли яскраві заграви палаючих сіл. Вдень сонце освілювало хмари куряви над шляхами, якими, мов чорна мурашва, брів народ: селяни з Белічева й Бутова, з Киртожебена й усіх невеликих сіл та куренів тікали в Жеруну з худобою, візками, з усім, що тільки встигли взяти. Село це, найбільше з усіх навколишніх сіл, було обгороджене частоколом, біля бійниць стояла озброєна варта.

Зібралися ченці в «Калаталі», зігнали своїх кіз і корів. І, збентежені, стривожені, оточили отця Амфілохія, який і в ці години загального смутку зберігав свій звичайний спокій, свою розважливість. Він звернувся до братії тихо, лагідно, підбадьорливо, умовляючи їх нікуди не тікати — бог потурбується про них і врятує. Але саме в цю хвилину якийсь селянин, що проходив повз них, сказав, що кирджалії йдуть просто на монастир. Він не встиг закінчити, як гучні крики й страшенний шум долетіли до них — здавалося, над лісом почалася гроза. Вся братія кинулась тікати — перший Драгота, а за ним інші, і отець Амфілохій залишився в монастирі один.

За кілька днів, коли небезпека минула, ченці повернулися, і страшне видовище примусило стиснутися

Їхні серця: від монастиря лишилися самі голі стіни, все було знищено й пограбовано. Найбільшого блюзнірства зазнала церква: лави були перетворені в ясла для коней, на кам'яних плитах — сліди підків і кіньський гній. Іконостас зруйнований, ікони порізані ножем, очі у всіх святих виколоті. А на порозі лежав зарізаний отець Амфілохій. Ще ніколи в лісі не було такої мертвої тиші. Льодяний жах сповнював монастирський двір і здіймався до неба, наче розпачливий зойк.

Ченці, більше схожі на тіні, ніж на людей, насамперед заходилися ховати ігумена. Залунали рідкі й сумні удари калатала — мов сльози, капали вони в лісовій тиші. Заспівали поховальної. Несли небіжчика на руках і плакали, дивлячись на його неживе, біле, як мрамур, обличчя, сповнене лагідності й доброти, неначе він прощав і їхню малодушність, і жорстокість ворогів. Ченці були певні, що ховають святого. До пізнього вечора було чути дзвін калатала, і братія молилася перед спотвореними іконами.

Наступного дня нічого не змінилося, і ченці відчували, що серця в них закам'яніли. Вони зібралися на раду. Більш як три доби вони нічого, крім коріння, не їли, серце кожного сповнювало страждання, тому ненависть до Драготи вибухла з усією силою. Немовби це він був винний у всьому. Не було лагідного голосу отця Амфілохія, щоб заспокоїти їх. Вони лаяли Драготу, сварилися між собою, мало не дійшло до бійки. Проте, незважаючи на всю свою ненависть до Драготи, всі змушені були погодитися з ним, бо те, що він казав, було переконливо. В монастирі не лишилося ані крихти хліба, ні корів, ні кіз. Отже, треба було розійтись їм на всі чотири вітри просити милостиню. І оскільки кожний волів піти куди завгодно, аби не жити з Драготою, то всі розділились і рушили хто куди.

Таким чином Драгота зміг піти туди, куди він

хотів. Він вийшов перший і попростував до Жеруни, але на узліссі зупинився і вирішив зачекати, бо хотів увійти в село, коли посутеніє. Просидів у лісі кілька годин. Недавнє минуле, страшні події в монастирі, кирджалії, братія — все це випало у нього з голови. Стулені одна до одної, як завжди, брови чорною рисою окреслювали його чоло. Хоч обличчя було похмуре, але він дуже радів. Радів, як в'язень, що втік з тюрми. Світ здавався йому прекрасним, він не бачив більше для себе жодної небезпеки, ні суму, ні турбот, було тільки одно: Ранка.

З тієї височини, на якій він стояв, йому було видно далеко на схід. Тут і там серед темного й густого лісу поблискувала широка, сріблясто-біла смуга. Це була Смесі, як називали тутешні жителі Камчію, в цьому місці широку й повноводу, бо в неї влили води всі маленькі річки. По той бік цієї сріблястої смуги Дубрава губилася в синій імлі. А далі лежала Карнобатська рівнина, там конаки хаджі Еміна.

Драгота дивився в той бік. Коли сонце зайшло, Дубрава потемніла, і низько над нею в небі засяяла перша зірка, немовби чиясь око глянуло згори на Драготу. Ранка — там, Ранка чекає його. Він скочив, серце його закалатало. План, який він так довго обдумував у монастирі, виразно постав перед ним. Звичайно ж, він його здійснить! Отож, він не гаючись, рішуче схопив свій кийок і рушив до села.

Драгота прийшов туди, як і хотів, у сутінках. Ставши ченцем, він відмовився від своєї родини, і тому попростував не до батька, а прямо в той дім, де найчастіше приймали таких, як він, прочан,— у дім Димчокехаї. Вперше з'явився він на селі в рясі, з довгим, до пліч волоссям і з густою жорсткою бородою, яка закривала йому майже все обличчя. Марга відразу впізнала його, але дивилася на нього здивовано, і Драгота добре помітив насмішкуватий вогник, що спалахнув

у її очах. Це розгнівило Драготу і, замість того, щоб почати сумну розповідь про лихо, яке спіткало монастир, і про смерть отця Амфілохія, як вирішив був у лісі, він сів і прямо спитав про Ранку. Марга здригнулася, неначе згадавши щось давнє, забуте, замовкла і задумалась. Потім враз вибухнула:

— Господь би його скарав! Чума б його побила, поганця. Зганьбив мою дочку, зганьбив!..

— Чи знаєте ви що-небудь про неї?

— Звідки нам знати, Драгото? Він ні її до нас не пускає, ні нас до неї. Ось,— вона кивнула на наймолодшого свого, десятирічного сина,— тільки йому одному дозволяє ходити до неї. Якщо його пошлю, то все-таки щось дізнаюсь. Ах, здорова вона, жива, лагідний він з нею. Щоб він провалився зі своєю лагідністю.

— Іншої віри, ось що найгірше,— сказав Драгота.— Отець Амфілохій часто її згадував: пропаща, каже, вона вівця, треба, щоб вівчар знову її взяв до себе. А був він свята людина, царство йому небесне.

І, вперше підвівши очі до неба, Драгота тричі перехрестився. Марга нічого не зрозуміла.

— Немає вже святої людини. Немає! — сказав Драгота, зітхнувши.

І він розповів про велике нещастя, яке спіткало монастир, про трагічну загибель отця Амфілохія, про зганьблену церкву, про сплюндровані ікони. Він оглянувся — і в хаті, і на подвір'ї Димчо-кехаї все було на місці. Частокіл і бійниці врятували село. Це розізлило Драготу, і він, замість того, щоб відповідати на співчутливі запитання Марги, суворо сказав:

— Ранку треба врятувати, це я знаю. Так велів і отець Амфілохій. А отець Амфілохій — святий, нині сидить поруч з нашим отцем небесним.— Драгота тричі перехрестився.— І його воля — воля божа.

Очі у Марги розширилися, вона затихла, голос її пом'якшав. Драгота уважно стежив за нею з-під насуплених брів.

— Отець Амфілохій часто згадував Ранку,— вів мову далі.— І вірив, що вона врятується. Хтозна, може, сон такий бачив, а може, чув голос небесний. І, як я сказав, велів...

— Що велів, Драгото?

— Нам про неї потурбуватися, врятувати її.

— Врятувати її, Драгото? Невже я цього не хочу? Ох, тільки як? Скажи, навчи...

— Якщо хочемо, то й бог нам допоможе,— мовив таємничо Драгота, перехрестився й замовк.

Більше вони не розмовляли. Але з того, як його частували, в якій кімнаті поклали спати, Драгота зрозумів, що Марга стала до нього дуже уважна. Задоволений, він став перед іконостасом і почав хреститися. Саме в цю хвилину Марга зазирнула до нього — подивитись, чи все у нього є, але, побачивши, що він молиться, причинила двері і вийшла навшпиньках.

Ранком Драгота покликав Маргу. Вигляд у нього був зосереджений і рішучий.

— Ти сказала, що цей негідник пускає до неї тільки хлопчика? — спитав він.

Марга кивнула.

— То зараз же пошли його до неї. Візьми цей папірець, я тут дещо написав, і сховай хлопчикові в одягу, але так, щоб можна було знайти, тільки якщо його зовсім роздягти. І щоб він сам про це не знав. Скажи йому, хай передасть Ранці: «Мама веліла мене скупати». Вона роздягне його і знайде листа. Оце і все. А далі — моя справа.

Звичайно незгідлива, Марга цього разу погодилася, взяла складений лист і зробила, як наказав Драгота. Хлопчика приготували, одягли, посадили на коня і від-

правили з служником у конак хаджі Еміна. Драгота попрощався і, перехрестившись, вирушив слідом за ними, тільки іншим шляхом.

Косан знайшов собі притулок у глибоких ущелинах і на високих полонинах по схилах гір, де всі вівчарі були його вірними побратимами. Але інколи — чи тому, що йому набридали гірські нетрі, чи то під впливом ненависті до хаджі Еміна, яка наче штовхала його до конака в Есерлії,— він спускався з гір і блукав там по селах.

Сміливий був Косан і з легким серцем кидав виклик долі, яка не раз уже рятувала його. Але якось, коли він вважав себе у повній безпеці, за ним кинулась погоня. Ліс недалеко, можна б добігти до нього, але навколо рівнина, отже, його можуть оточити. Тоді Косан так само швидко, як звук приймати рішення в хвилини великої небезпеки, побіг у ліс, але замість того, щоб і далі пробиратись у тому ж напрямку, повернув назад, назустріч погоні. Йшов годину, другу. Спочатку чув не тільки вигуки турків і тупіт їхніх коней, а навіть дуже виразно їхні розмови. Потім переслідувачі проїхали по його фальшивому сліду і їхні голоси заглухли вдалині. І цього разу Косанові пощастило рятуватись.

Посутеніло, і Косан йому одному відомими стежками пробирався в лісі. Повіяв перший холодний вітер, ліс зашумів, скидаючи сухе листя. Раптом у темряві між чорним гіллям дерев блиснув вогонь. Косан зрозумів, що близько «Калатало». Але він знав, що монастир безлюдний — усього кілька днів тому, проходячи мимо, він полохав своїми кроками лише борсуків та диких кішок. А зараз в одному віконці, там, де були чернечі келії, світилося. Чи з братії хтось повернувся, чи запізнілий подорожній знайшов собі притулок? Косан відступив у темряву між вітами й кущами, підповз до

освітленого вікна. Підвіся, заглянув: яскраве полум'я у вогнищі й біля нього якийсь довговолосий чоловік з палаючими очима. Він упізнав Драготу. А це хто? Що це за жінка, якась туркеня в короткій, гаптованій золотом безрукавці й атласних шароварах, з двома товстими, дрібно заплетеними косами, спущеними вперед, на плечі, і з разком дрібних золотих монет на лобі? Монети виблискують од вогню, обличчя біле, очі чорні, брови тонкі. І дивиться на Драготу без страху, без страху говорить з ним, з Драготою, кошлатим і похмурим, схожим на перевертня, що вийшов з лісу.

Хоч Косан не був п'яний, але все це здалося йому сном. Він одійшов убік, провів рукою по чолю. Потім знову подивився і впізнав: та це ж Ранка! Як вона опинилася тут? Цього він зрозуміти не міг. Але, добре придивившись до Драготи, зрозумів, що означає вогонь, який палає в його очах. Ледве стримавшись, щоб не крикнути, він щосили навалився на двері і влетів у келію.

Вогонь освітив його квадратні плечі й лев'ячу голову, з-за пояса стирчали блискучі рукоятки пістолів. Ранка скрикнула. Здивований Драгота ступив уперед.

— Чого тобі? — пробурмотів він. — Не можна, не можна сюди... Тут люди...

— А я ведмідь, чи що? — сказав Косан.

— Ах, Косане... Косане! — вигукнула Ранка. — Господи, як ти мене злякав!

— Це я, Ранко. Як ти тут опинилася?

І, не звертаючи уваги на ченця, Косан підбіг до Ранки, усміхався, слухаючи її, і полум'я освітлювало їх обох. Ранка, знов переживаючи недавні страхи, розповіла йому коротко про свою втечу. Драгота врятував її. Тепер вони були б уже вдома, але Драгота повів її через монастир — каже, що так ближче.

— Ближче? — здивувався Косан. — Не вір. Бреше.

І, не дивлячись на Драготу, підсів до Ранки.

— Ах, Ранко, хто б міг подумати, що ми зустріне-
мось? Та ще сьогодні ввечері. За мною женуться... Та
дарма...

— За тобою женуться? — вигукнув Драгота і піді-
йшов до Косана.— То тікай швидше, чоловіче. Йди...
йди... Ти нас погубиш!

— Сиди спокійно, отче,— сказав Косан, зневажливо
відсунувши його руку.— І не кричи. Бо якщо погоня
паздожена, то і мені й тобі буде однаково погано.

— Чоловіче, ти нас погубиш,— не вгамовувався Дра-
гота.— Йди, йди звідси швидше...

Косан подивився на нього своїм твердим поглядом
і, помовчавши, сказав:

— Слухай! Чи ти піп, чи диявол, я знати тебе не
хочу. Але геть з моїх очей! Піди скажи Димчо-кехаї,
що Косан приведе до нього дочку. І Марзі скажи. А хо-
чеш, скажи і хаджі Еміну, щоб прийшов по неї. Ну,
йди!

І своєю важкою рукою почав підштовхувати Дра-
готу до дверей. Ранка закричала, Косан зовсім близько
побачив її очі, прямо перед ним метнулися її важкі
коси. Він одпустив Драготу і повернувся на своє
місце.

— То ти богові служиш, га? — вигукнув він.— Знаю
тебе! Знаю, що ти задумав, але не бути цьому, ніколи
не бути! Косан тут...

При цих словах Ранка здригнулась. Тільки тепер во-
на зрозуміла, яка велика небезпека загрожує їй. Одна
в цьому лісі, серед страшних людей! І все ж Драготи
вона боялася більше, ніж Косана. Ранка знову набли-
зилась до вогню, і Косан сів поруч. Він уже зовсім не
дивився на Драготу — наче того й не було тут. Він
повеселішав, почав щось говорити Ранці, підсівши до
неї ближче і дивлячись їй у вічі. А Драгота стояв збоку
і дивився на них з-під своїх страшних брів. І поруч
з ним на стіні — його тінь, велика, чорна.

Скільки часу минуло, ніхто з них не знав. Раптом Косан відчув, що хтось підійшов до нього ззаду. Обернувся. Це був Драгота. Інший на місці Косана злякався б його погляду, але Косан засміявся і знову не дбало відштовхнув його рукою. І, дико заверещавши, Драгота кинувся на Косана, вчепився обома руками йому в горло. Але міцний розбійник вивернувся, схопив Драготу. І почалася шалена, запекла, люта боротьба. Обидва вороги, вчепившись один в одного, підводились і падали, троцили все навколо, хрипіли і ревли.

Ранка кинулась у двері, перебігла подвір'я, але темна лісова хаща лякала її, і вона вернулась. Ламаючи руки, заплакала. Зазирнула в двері: у ченця все обличчя залите кров'ю, але в руках його блиснув ніж. По всій кімнаті валялися палаючі головешки, все в кімнаті горіло.

Збожеволівши од жаху, Ранка подумала знов про втечу. В світлі, яке заливало подвір'я, вона побачила залізне калатало, що висіло на галереї. Кинулась до нього, схопила залізний молоток і почала калатати. Швидкі, тривожні звуки сполохали темний ліс, іскри з димом знялися над пожарищем. Горів уже весь монастир. Ранка відчула, що рука її слабшає, але й далі біла на сполох.

Раптом почувся гупіт копит по кам'яних плитах. Вона обернулася. В заграві пожежі, як серед білого дня, з'явився хаджі Емін на свосму білому коні. Він зіскочив з коня і перш за все скинув свій плащ, накинув його на Ранку: ніхто не повинен бачити обличчя його дружини.

Це був загін, який переслідував Косана. Здивовані пожежею, а ще більше присутністю Ранки, яку, хоч і вкрити плащем, вони відразу впізнали, вершники заповнили все подвір'я і полум'я відсвічувало в їхніх очах, заливало мінливим світлом їхні обличчя, наляка-

них коней. Стрімко і прямо стирчали довгі списи, виблискували криві турецькі шаблі. Всі дивилися на султана, чекаючи, що він скаже. А султан стояв біля Ранки, вкритої його жовтим атласним плащем і, нахилившись до неї, слухав, що вона йому тихо казала. Потім випростався і щось наказав. Двоє зіскочили з коней і, кинувшись у полум'я, зникли в диму. З келії, де залишились Косан і Драгота, вони витягли обох, напівобгорілих, закривавлених, мертвих, вони лежали міцно вчепившись один в одного.

Трупи розняли і поклали на кам'яні плити подвір'я. Мужніми, важкими кроками підійшов до них султан. Зупинився спочатку перед Драготою, і обличчя його скривила гримаса огиди, копнув його ногою і відійшов. Зупинився біля Косана. Осяяний полум'ям пожежі, без плаща на плечах, хаджі Емін здавався ще тоншим і стрункішим, над зеленою чалмою його колихалося павлине перо. Захопивши за звичкою рукою свою рудувату бороду, він, нахилившись, вдвлявся в Косана, величезного і страшного. І довго стояв над ним у роздумі.

Минуло понад двадцять років. Місце, де стояло «Калатало», заросло бур'яном і кропивою. Ніхто вже й не думав про те, щоб вирвати Ранку з рук хаджі Еміна. Він нікуди не випускав її, ніхто не міг її бачити. Помер її батько, султан не пустив її навіть на похорон. За кілька років умерла й Марга — неначе впав столітній дуб. Довго усі згадували покійну. Пам'ятав її і хаджі Емін — серце його пом'якшало, він навіть відпустив Ранку востаннє побачитись з матір'ю. Але і цього разу султан не залишив Ранку одну. Він послав з нею двох синів своїх, народжених нею, двох ставних, дужих хлопців. Один ішов з одного боку матері, один — з другого. Вони й були її найнадійнішою вартою.

БОЖУРА

Ся чешма¹ хаджі Вилка,
сына Пенова, збудована в
літо 1783.

Напис на чешмі

Циганка Калуда продавала всілякі дрібниці — більше для того, щоб прикривати своє жебрацтво: білу й червону глину, сушений кизил, веретена. Збувати все це було нелегко, жінки довго торгувались, платили мало, а то й зовсім не купували. Але стара циганка помітила, що торгівля йшла жвавіше, якщо з нею була її дочка Божура.

Коли Божура була малим дівчам і було холодно, то вона, як навчила її мати, тремтіла всім своїм тільцем, і жінок це розчулювало. По суті, під жалістю приховувалося здивування, що в якоїсь там циганки така гарна дитина. Але тепер Божура стала дорослою дівчиною. Великі чорні очі колишнього мерзлякуватого циганського дівчиська дивилися зарозуміло, гордо, тонке, гнучке тіло розквітло, наче дика шипшина. І тільки заради неї, заради її сміху й краси, яка полонила всіх, мов чарами, жінки, завжди такі скупі, щедро платили за дешевий крам Калуди. Не думали про справжню ціну, охоплені болісним почуттям, в якому їм не хотілося визнати заздрість.

З цього й користувалася Калуда. Нарешті вона знайшла принаду, яка забезпечувала їй жваву торгівлю! Вона хотіла, щоб дочка завжди ходила з нею, але хіба її примусиш! Скажеш їй щось не так, одразу ж покаже тобі спину. Щось особливе коїлося з нею навесні. «Березень у хату, а ми — надвір»,— кажуть у цей час

¹ Чешма — обмуроване камінням джерело (турецьк.).

старі цигани, гріючись на сонці. А Божура — та просто паленіла: очі сяють, рухлива, наче на ній одягу нема, життерадісна, як дерево в цвіту, сп'яніла від сонця, як бджоли, що гудуть навколо розквітлих яблунь. Бігала по сусідах — смішила старих, гралася з дітьми, а в слід за нею чулися зітханні молодих циган.

Не допомагали ні благання, ні погрози матері. Зчинялися сварки, які можна почути тільки в циганській хаті. І якщо Калуді вдавалося якось умовити її, то переважно тільки обіцянкою, що вони підуть до хаджі Вилка.

Божура любила ходити туди. Ще маленькою, тримаючись за материну спідницю, вона боязко вступала на широкий двір, обгороджений високими стінами, і, витріщивши здивовані очі, зупинялась перед старими самшитами, виноградними лозами, перед васильками, що пробілися з-під кам'яних плит. А коли, бувало, під свято на подвір'я виносили все домашнє майно, то від барвистих килимів і простілок, від гаптованого золотом атласного вбрання, від усього цього багатства в неї перехоплювало подих. Але найбільше чарувало її яскраво-рожеве гілля верби з гробу господнього — дивного дерева, що росло на подвір'ї тільки в одного хаджі Вилка.

Тепер Божура заходила на подвір'я хаджі Вилка весела й спокійна, не дивуючись ні з самшиту, ні з верби з святих місць. Вона йшла сюди заради дочки хаджі Вилка — Ганаїли. І хоч усвідомлення своєї вроди спонукало її дивитися на інших жінок зневажливо й гордовито, до Ганаїли, здавалось їй, вона ходила, як до рівної. Божура вважала її найкращою з усіх дівчат. Тільки ніяк не могла збагнути, чому Ганаїла не пишається своєю красою, навіть ніби не помічає її. Хоч і роботяща, а вдає мляву, ледачу. І, зовсім не думаючи про вроду, щоднини стає все вродливішою, тіло її наливається соками, як плід.

Не можна сказати, що Божура її любила. Вона не любила нікого і ні до чого не відчувала довго прихильності. Але в Ганаїли вона бачила те, чого їй самій бракувало, а хотілося мати: їй подобалась молочно-біла шкіра Ганаїли, її русяве волосся, її напрочуд чисте, запашне тіло, що ховалось у м'яких складках шовку. І якби все це можна було вкрати, вона охоче вкратила б. Інколи вона задивлялась на Ганаїлу пильно й лукаво, але водночас і захоплено, як дикун на свого ідола. Мовчки, палаючими очима. Потім обережно, наче побоюючись завдати болю, гладила загрубілими пальцями її оголену до ліктя білу руку, шепочучи:

— Яка ти... біла-біла та гарна...

Ганаїла сміялася.

Проте Божура була циганка, і порив її ніжності не повинен був пропадати марно: вона випрошувала який-небудь скляний браслет або щось ношене з одягу. Дедалі більше смілючи, зривала собі найкращу гвоздику і, прикрасившись нею, дивилася разом з Ганаїлою у вікно.

Тим часом хаджі Вилковиця торгувалася з Калудою. Тримаючи в руках совок, на якому було борошно, стара жінка з усмішкою дивилася на обох дівчат своїм лагідним, що йшов з глибини душі, поглядом. Тут же був і хаджі Вилко, високий, сивий, поважний, мов цар. Він наглядав за робітниками, які прокладали у дворі цегляні труби: хаджі Вилко будував у себе чешму, тільки її одної не вистачало йому для повноти слави. Він поглядав і на те, що відбувалось біля вікна. Крім Ганаїли, у нього не було дітей — ні сина, ні дочки, тому він дозволяв їй робити все, що захоче. Але в той же час уважно стежив за руками обох циганок.

Одного тільки не могла зрозуміти Божура: гарна собою Ганаїла, а чому вона відмовляє всім, хто до неї сватається? Кого вона чекає?

Божура ходила по всьому селу, знала всі плітки, передбачення — все, що балакають про Ганаїлу, за кого її ладять. Збирала ці чутки й раділа, мовби вони стосувались її. А коли приходила до Ганаїли й викладала їй усе, в неї було таке почуття, наче її пограбовано. Замовкала й чекала, чи не скаже що-небудь Ганаїла. Але дочка хаджі Вилка залишалася такою ж млявою й байдужою, як і завжди. Тоді в очах циганки спалахувала страшна ненависть. Тисячна частка того, що вона їй сказала, могла б зробити її найщасливішою. А в цієї білої ляльки, певно, не серце в грудях, а камінь!

Якось надвечір Божура з матір'ю поверталися з лісу. На другому кінці села, за хатами, на шляху, що виходив з-за пагорба і перетинав зелену галявину біля гаю, з'явилися два вершники. Над ними звилася біла хмаринка диму, почувся постріл. Вершники наче пливли до села, ще дві білих хмаринки де не взялися над ними, і урвища біля Старчі відлунили звук ще двох пострілів. За давнім звичаєм подорожні попереджали пострілами про своє наближення.

Так подумали дочка й мати і в ту ж мить забули про це, стомлені дорогою, несучи важку глину на спині. У село ввійшли, коли вже посутеніло, і відразу ж помітили, що з усіх воріт виглядають жінки. Калуда йшла попереду, не звертаючи уваги на жінок, і озиралась на всі боки — чи не забув хто-небудь чогось такого, що можна було б прихопити собі під фартух. Трохи позаду ступала Божура, анітрохи не згинаючись під своєю ношею, струнка і рівна, як молоде деревце. Очі її блищали. За нею бігли юрбою дітлахи, вигукуючи:

— Божуро, Божуро! Дай нам божур¹, Божуро!

— Ото вигадали,— не гніваючись, весело казала вона.— Звідки я вам візьму божур...

¹ Б о ж у р — півонія.

І, не заважаючи дітям доскочу накричатися, зупинялась у темряві й прислухалася до жіночих розмов. В одному місці вона почула, що всі згадують те саме ім'я — Василчо. В іншому — знов-таки мова йшла про Василча: балакали про його родичів, його багатства. У третьому — крім Василча називали також ім'я Ганаїли. Божура насторожила вуха.

— Не буде цього, ні! — сказала одна жінка, у якій Божура впізнала Жечевицю, ту, що завжди носила на хустці велику квітку герані і знала все на світі.— Не буде, запам'ятайте моє слово. Хто-хто, а хаджі Вилко не віддасть свою дочку за того п'яницю, за Василча!

Божуру розібрала цікавість. Переходячи від одного гурту жінок до іншого, невидима в темряві, вона несподівано опинилась біля Бончового заїзду. Яскраве жовте світло падало з вікон і дверей, розтинаючи темряву. Там були і ті два вершники — вони то зникали, то знову з'являлися в світлі. Божура притулилася до кам'яної огорожі. Який той Василчо? Звичайно, не цей літній чоловік, якого вона зараз бачить. Та ось у пільмі загарцював кінь, зацокали підкови по камінню, і на освітленій місцині показався другий вершник. Злий вороний кінь його з розпущеною густою гривною вилицував од поту, а сам він був молодий, стрункий, русяве пасмо волосся вибивалося з-під зсунутої набакир шапки, поли короткого жупана розвівав вітер. Ось він, Василчо! Хтось подав йому великий келих вина, він відпив трохи, а решту вилив на кінську гриву. Божура чула, як калатає її притиснуте до кам'яної огорожі серце. Коні знов загарцювали — то в темряві, то на світлі, потім повернули й помчали вулицею вгору, тільки іскри посипалися з-під їхніх копит.

Божура дивилася вслід, притиснувшись до огорожі. «Так ось на кого чекає Ганаїла»,— подумала вона, і ненависть до дочки хаджі Вилка спалахнула в ній з новою силою. Але тут же вона згадала слова Жечевиці —

хаджі Вилко не віддасть дочку за цього п'яницю Василча. Вона зраділа і, відірвавшись від огорожі, подалася додому. Хотілося співати, бігти кудись. Великі зорі тремтіли над чорними стріхами, неначе усміхаючись їй. Позаду шумів ліс. Не вперше вона слухала його шум. Але тепер він нагадував їй веселий спів чоловічих голосів...

Це було в суботу. Наступного дня, в неділю, як завжди у свято, гули гайди¹ на хороводах, рясніло строкате вбрання дівчат, звучав веселий сміх біля чешми. Настав понеділок, і село затихло. Чувся тільки стукіт ткацьких верстатів та дзижчали прядки. Але на Бридї, в корчмі, з самого ранку грали скрипки. Бенкетував Василчо. І не важко було здогадатися, чому він наче й веселий, а очі має якісь винні та сумні, чому, піднявши келих, щоразу дивиться на хату хаджі Вилка й застигає в задумі: ще одних сватів випровадила Ганаїла.

Інколи скрипки віддалялися від Брида, завмираючи десь у тісних вуличках, потім виразно звучали на майданах. У розстебнутому жупані, з скрипачами, які йшли попереду, Василчо проходив повз хату хаджі Вилка. Але ворота його були замкнені, кам'яна огорожа височіла, наче у фортеці, на темних вікнах завіски ні трохи не ворухилися. Василчо знову повертався до корчми.

Якраз проти галереї, де він сидів, стояла хата Божури. Цілий день циганка, сховавшись у затінку дерев, дивилася крізь тин за ним, а надвечір раптом почала замітати подвір'я.

На столі перед Василчом, серед склянок з червоним вином, лежала купа яблук. Василчо взяв одне і кинув його в Божуру. Але не влучив, і Божура вдала, ніби цього й не помітила. Він кинув ще одне і поціливі їй в руку, браслети з брязкотом посипались на землю. Божура випросталась. Проте даремно намагалась вона

¹ Г а й д а — народний музичний інструмент.

здаватися сердитою й супила брови, ледве тамуючи веселий сміх, що грав у її очах.

— Василчо! — гукнула вона.— Ти знатна людина. Навіщо жартуєш зі мною? Я ж циганка. Мій батько робить веретена, а мати їх продає...

І, швидко повернувшись, аж волосся її розвіялося, поспішила додому. Василчо дивився, як плавно звивається на бігу її гнучке тіло. І, як тільки вона зникла, підняв склянку. Заграли скрипалі, гучно забив барабан.

З того вечора Василчо щодня приходив на Бридо в корчму. Інколи йому грали музики, інколи ні. Але повз хату хаджі Вилка він уже не ходив — сидів на галереї й дивився на Божурин двір.

Настала осінь, для роботи лишилося небагато погожих днів, і Божура з батьком та матір'ю пішла до лісу. Батько зрубав ясени на веретена, липи на миски. Калуда, кошлата й страшна, наче відьма, блукала по скелях та ущелинах — збирала цілюще коріння. Знайшлася робота і для Божури: вона робила коржики з білої глини, сушила їх на сонці, збирала хмиз. Але все це їй скоро набридло і, помітивши, що ніхто за нею не стежить, вона втекла.

Вийшла з лісу, перебрела річку, полізла вгору. Дорогу перегородили скелі — вибралася і на них. Нагорі зупинилась, випросталась. Перед нею виблискував великий, наче озеро, Куків ставок. Сонячне проміння ділило його на дві частини: одна була затінена, вода там була зелена, в глибині темніли підводні камені, а з берега чорними зміями сповзало довге коріння. Але скеля, на якій стояла Божура, була вся освітлена сонцем, вода під нею ледь плескалася — світла, тиха й гладенька, як скло. І дна начебто не було: у воді відбивались тільки небо та білі хмаринки.

Божура спустилася нижче, підійшла до самого краю скелі, стала навколішки. У воді відбилися її обличчя, глянуло на неї, усміхнулось.

Це її тасмниця кількох останніх днів. Ніколи вона не бачила себе так виразно. Іноді їй щастило подивитись на себе у шибку хати хаджі Вилка, але там вона здавалася собі чорною, ніби закуреною димом. Можливо, тому, що поруч була Ганаїла. А тут вона одна. Та ж гарна яка! А яке волосся, чорне, як ягоди бузини. А очі! А ця родимка на щоці! І ще вродливіша вона, коли сміється. Не біла, проте й не чорна. Обличчя кольору полив'яного глиняного горщика.

Божура простягла вперед обидві руки, сплела пальці. Гострі груди її, покриті сорочкою, ворухнулись. Вона примружила очі й зітхнула. Потім здригнулась і, опам'ятавшись, поглянула навколо. Нікого не було. Вдалині синіли гори, внизу лежало жовте поле, з лісу чувся звук батькової сокири. А сонце так і летється звідусіль. Їй стало сумно, вона охопила коліна руками і так сиділа, нерухома, втупившись у скелі.

По воді пішли зморшки. Божура нахилилася і знову побачила у воді своє обличчя. Вона всміхнулася, всміхнулося і її відображення у воді. І раптом вона ледь не скрикнула: поруч з її обличчям з'явилося інше — Василчо! Він дивився на неї й усміхався. В першу мить Божура розгубилась, їй здалося, що він прийшов знизу, глибини, звідти, де синіє небо і пливуть білі хмари. Потім оглянулася — Василчо стоїть біля неї. Побачивши його очі, вона зрозуміла, що їй треба тікати. Але якесь приємне тепло розлилося по всьому її тілу, ослабли ноги. Василчо взяв її за руку. Вона опиралась, але все-таки пішла за ним, і вони зникли в лісі. Тільки віти з червоним осіннім листям, погойдуючись, вказували, де вони пройшли.

На селі не було такої тасмниці, щоб не стала відома всім,— особливо для Жечевиці. Прикрасивши волосся великою квіткою герані, яка підстрибувала, коли вона починала говорити, Жечевиця шепотіла жінкам:

— Сказав Божурі, що повернеться й обвінчається. Та тільки тоді вернеться, коли мій батько з того світу прийде. «Чекай,— каже,— вернусь. Тільки якщо коня мого до тебе приведуть та шапку принесуть, отоді знай, що мене вбили, не повернусь».

Про це говорили вечорами біля всіх воріт. Минув рік, як Василчо, сівши на свого вороного коня, зник з очей Божури. Минув рік, і багато за цей час сталося змін. Ганаїла вийшла заміж, але біда постукала в хату хаджі Вилка: помер хаджі Вилко, як тільки добудував чешму у себе в дворі. Божура, як і раніше, ходила по селу, але тепер уже з дитям за спиною. Вона не ховала свою ганьбу, ні від кого не приховувала свій гріх. І вірила, що Василчо повернеться.

— Дурна ти, дурна! — казали жінки. — І ти віриш, що вернеться той п'яниця? Аякже, вернеться, як рак свисне.

— Вернеться. Не може не вернутись! — відповідала терпляче Божура.

Але інколи ці балачки, ці глузування, якими усі допікали їй, доводили Божуру до нестями.

— Погана людина? — гукала вона з палаючими, як у вовчиці, очима. — П'яниця? А я їй хочу такого! Нехай п'є. Нехай бешкетує. Хочу такого! І хай б'є мене, хай топче ногами... О Василчо, Василчо...

Інколи вона згадувала Ганаїлу і, минаючи її хату, заглядала у відчинені ворота. Там темніли, наче великі кулі, самшити, виноградна лоза кидала тінь на півдвора. А посеред нього біліла чешма, нова чешма, збудована хаджі Вилком. Одного разу вона побачила там отця Минда, який, поправляючи обома руками окуляри, читав по складах напис на чешмі: «Ся чешма хаджі Вилка, сина Пенова...»

Випивши води з мідної кварти, він витер губи і, дивлячись на Божуру не дуже приязно, сказав:

— Випий і ти, Божуро, випий, дочко! Випий і скажи: царство небесне хаджі Вилкові!

Біда не приходить до людей одна. Не минуло й трьох місяців після смерті хаджі Вилка, як помер чоловік Ганаїли Радул. Залишилась Ганаїла вдовою, ходить, наче тінь, по подвір'ю, ще біліша в чорній хустці.

Божура не жаліла її. Бо велика була своя мука — не лишилося в серці місця для чужих страждань. Вона більше прислухалася до того, що балакають на селі. А ходили чутки, які мучили її, збивали з пантелику, хилили то в один, то в другий бік, як у бурю вітер хилить дерево. Якось вона почула, що Василчо повертається, але тоді ж їй сказали, що він бажає одружитися з Ганаїлою. І вона, наслухавшись всячини, в глибині душі відчула, що це може бути й правда.

Їй захотілося піти до Ганаїли, кинутись на неї, подряпати їй обличчя, обірвати волосся, вбити її. Але відразу ж вона впала у відчай, сили покинули її, і тихо, спокійно, вона, як стояла, підперши голову рукою, так і заплакала. Сльози покотилися по її схудлому обличчю. «Чим винна Ганаїла? — думала вона. — Ганаїла — пані, Ганаїла — багата, а вона, Божура, — диганка. Нехай Василчо одружується з Ганаїлою, вони до пари одне одному. А вона ходитиме до них, гладитиме її білі руки, її русяве волосся, цілуватиме їй ноги. Аби тільки пускала її до хати, не зачиняла перед нею двері».

Божура не спала всю ніч. Усе їй вчувався кінський тупіт, цокання підків. Вранці вона прив'язала дитя за спину і, наче тінь, побрела, куди очі дивляться. Раптом голосний жіночий плач розітнув тишу. Божура здригнулася. Ридання неслися з Василчевої хати: плакала його мати. У Божури потемніло в очах, ноги затремтіли. Вона ледве допленталася додому й сіла під плотом. Вулицею йшли люди, про щось розмовляли,

але вона нічого не розуміла. Згодом, наче крізь сон, почула низький голос отця Минда.

— Божа воля, Пено, божа воля! — казав він до слуги.— Не знаєш, що на тебе чекає. Що таке людина? Машина. Хрусне що-небудь — і зламалася. Як от хаджі Вилко чи зять його Радул. Обидва пішли. А тепер от і Василчо. Чи давно на коні гарцював, погуляти любив... І ось тобі — кінець. Привели коня, принесли шапку. А вбили в Дубраві. Божа воля, Пено, божа воля.

Божура почула те, про що вже й сама догадалась. Скільки часу просиділа вона тут — і сама не знала. Потім устала і найкоротшим шляхом вийшла з села. Була рання весна, зеленіли поля, гори навколо рожевіли в проміннях призахідного сонця. Божура минула кладовище і серед могил, на яких блимали свічки, побачила Ганаїлу. Ганаїла не плакала, навіть не ворушилась, поміж чорних хрестів і сама схожа на чорний хрест. Божура не відчула ні зловтіхи, ні жалю. Від болю в неї все затерпло всередині.

І вона пішла далі, вниз, у поле. Неначе хтось її вів, і вона слухняно йшла туди, куди вели. Бачили її — так згадували потім,— як і раніше, з дитям за спиною, посеред поля, біля великого самотнього бескида, на звивистій стежці, що вела до річки. Пізніше, коли ліс і яри сповнив морок, хтось бачив, що вона сиділа на самому краю скелі над Куковим ставком, згорбившись, охопивши коліна руками, вступившись у темну й холодну глибочінь. Настала глупа ніч, і ніхто вже не ходив тією стежкою.

А Божура все сиділа на скелі. Сиділа без думок, не дивилась на воду, не чула її плескоту... Та ось дитина заплакала в неї за спиною. Вона здригнулась, і туга, що важким каменем придушила груди, вирвалаєся назовні, сльози ринули з очей — уперше за весь цей страшний день. Сльози лилися без кінця, і їй трохи полегшало. Морок навколо неї розсіявся, посвітлішала,

заспокоїлась, стала прозорою вода. Ясно-ясно відбивалось у воді синє небо з білими хмарами. І в ньому побачила вона своє обличчя; а поряд з ним — інше: обличчя Василя. Молодий, гарний: дивиться на неї й усміхається. Заспокоєна, щаслива, Божура радісно потяглася до нього, усміхнулася йому, все нижче і нижче нахилиючись над водою...

Більше її ніхто не бачив.

ЮНАЦЬКІ ГОЛОВИ

1876, травень, 7. У п'ятницю по місту розійшлася чутка, що кілька молодих болгар підняли прапор на Балкані...

*З літопису хаджі Киро Табака
зі Сливена*

Село під стрімкими схилами, де чорною дугою темніли старі дубові гаї, віками залишалося незмінним. Такі самі були й навколишні гори, галявини по Добромериці й Боцуру, скелі й яри в Громовці, у яких, коли гукнути, луна повторює голос сім разів підряд. І ще багато чого старовинного, незмінного було там, але люди забували про такі речі, а якщо заходила мова про щось дуже давнє, то згадували або тополю на Белизненській вулиці або діда Русі-сапунджію¹.

Ніхто не знав, скільки років отій тополі. Хоч верх у неї давно засох і сама вона похилилася набік, проте, на диво, не падала. Дід Русі теж не старів. Він часто сидів на лаві під своєю білою хатою і або куняв на сонечку, або дивився на гори, що здіймалися навпроти. Таким його запам'ятали ще віддавна. В одному з сусідніх дворів тополя підносила в небо, наче вила, свій сухий верх. Вечорами листки на старому дереві тремтіли, наче метелики, тінь його простягалась через весь майдан аж до білої стіни, під якою сидів дід Русі.

Тоді, як більшість селян одягалася вже по-європейському, дід Русі все ще носив сірі шаровари й червоний пояс. А влітку — сорочку з гарними білими рукавами, що нагадували про його ремесло і немовби хвалили мило, яке він варив. Але це було давно. Колись ремесло діда Русі було оповите великою таємницею, а тепер майже кожний уміє варити мило,

¹ Сапунджія — миловар.

і справи його дедалі гіршають. Проте ніхто не чув, щоб він скаржився. Якось удавалося йому зводити кінці з кінцями і справлятися з своєю роботою. Як і раніше, чисті, білі як сніг були його рукави, як і раніше, знаходив він час відпочити на лаві перед своєю хатою.

Так сидів дід Русі і цієї весни. Сидів і міркував: де правда, а де вигадка в тому, про що говорили на селі. Бабським побрехенькам він не вірив, але й сам помічав, що кожного ранку в Церковній кав'ярні збираються чорбаджії і про щось стурбовано шепочуться. Щоранку поліцейський начальник Алі виходив з конака і годинами дивився то вгору, на гірські верховини, то вниз, на бруковані вулиці села. А в цей час жандарми сиділи на ганку в дворі конака, насушені й люті, з рушницями в руках, а поруч стояли їхні осідлані коні. Щось насувалося, щось загрозувало, але звідки й від кого — цього дід Русі не знав. Не знав цього, певно, й поліцейський начальник Алі.

І ще дещо помітив дід Русі. Біля тієї ж білої стіни, під якою він сидів, притулилась невеличка шевська майстерня його сина Милуша. Було видно її розчинені двері й відхилене маленьке віконце завбільшки з дірку. З деякого часу до майстерні став учащати Пенко Додованяк. Чого йому треба від Милуша? У Додованяка десятеро дітей, але всі босі, в жодного нема черевиків. Бідолашний мрійник, він цілими днями тинявся в горах, розшукуючи скарбу. Чоловіка обсіли злидні, за душею ні шеляга, але що йому потрібно від Милуша?

А вечорами до Милуша сходилася молодь. Прийдуть, наб'ються до того, що майстерня вже не може їх помістити, тоді йдуть до хати. Милуш їх веде, Милуш ними командує. Дід Русі не бачив у цьому нічого поганого. «У молодих,— думав він,— у всіх одно на думці, чому б їм і не сходитися?»

Не можна сказати, що дід Русі зовсім не знав, що назріває. І він чув дещо. Знав, що наближаються важкі часи, що насувається буря, і не якась там, а справжній ураган — коли небо гуркоче і блискавки звиваються, наче змії, коли орли ширяють перед розбурханими хмарами. Тоді може й град випасти, як каміння, що не залишить нічого живого. Ось яка буря насувалася! Дід Русі не знав тільки, чи пройде вона стороною, чи захопить і їхнє село.

Про це й думав він, сидячи на лаві. Одного разу, повертаючись додому, проходив повз кімнату, в якій Милуш замикався з своїми гостями. Вони засиджувалися там аж до ранку — або мовчали, як німі, або ж співали так, що з дахів сипалася черепиця. Дід Русі зупинився біля дверей і зазирнув у замкову щілину. Глянув і здригнувся: посеред кімнати стояв Милуш. Його Милуш, у гайдучьому вбранні, у білих онучах, перев'язаних хрест-навхрест чорними мотузками. На голові — шапка з левом¹, у руках — шабля. Позад нього одні клацають рушницями, інші, сівши навпочіпки біля вогню, ллють кулі, ще інші набивають патрони. Дід Русі все зрозумів.

Ранком він знову сів на лаві, подивився на гори й усміхнувся. «Все ви знаєте,— хотілося йому сказати,— а мовчите!» Здалеку здавалося, ніби дримає, але йому було весело, і він ледве стримував сміх, дивлячись, як поліцейський начальник Алі розглядається на всі боки, а нічого не бачить. Смішними здавалися йому й чорбаджії, коли вони, трусячи широкими шароварами, збиралися, про щось шепотіли з таким поважним виглядом, наче весь світ був у їхніх руках. «Нічого ви не знаєте, нічого! — думав дід Русі.— Було, та загуло. Кінець Туреччині!»

¹ Шапка з левом — кокарда з левом на головному уборі — була символом боротьби за національне визволення.

І дід Русі згадав, що серед багатьох чуток, які ходили по селу, до нього дійшла й чутка про двох ченців, які нібито цими днями ночували в монастирському заїзді. Вони мали книгу, знайдену на Святій горі, у якій було написано, що Туреччині настав кінець, А коли написано, то так і буде. Кінець!

Дід Русі добре бачив, до чого воно йдеться. Він і боявся і радів. А поки що все було по-старому. Погода добра, сонячна. Гори стали дуже гарними, зелені діброви оперізують їх підніжжя, вони ж темніють посередині, а вище, наче вирізьблені на тлі неба, як і завжди, синіють гірські пасма. Над ними, мов вежі, стоять білі хмари. І в село теж прийшла весна. Густа, рясна зелень укрила дерева, подекуди над кам'яними огорожами синіє бузок або ж звисають жовті китиці акацій. Дівчата босоніж перебігають од воріт до воріт з червоними тюльпанами у косах. Тепло, гарно. Так завжди буває перед якоюсь значною подією.

Але серед білого дня, та ще в таку ясну погоду, дідові Русі здається, що нічого поганого не може статися. Неправдою йому здається й те, що він побачив у замкову щілину. Чи не примарилося йому! І хоч дуже не хотілося вставати, проте він підвівся й пішов до Милушевої майстерні подивитись, ще раз перевірити.

Зазирнув у маленьке віконце. Милуш працював, нахилившись над стільцем. Перед ним стояла стара жінка.

— Отож, як я тобі сказала, Милуше,— просила вона, ніби крізь плач,— так і зроби. Тільки добре, міцно. І скільки я тобі казала, більше не бери, Милуше..

Увійшла молодиця, щоби рум'яні, повні, здається, ось-ось тріснуть, брови тонкі, наче риски. Поставила перед Милушем чепурні черевики з підківками і затохтіла:

— Полагодь, Милуше, якомога скоріше полагодь. Мені дуже потрібні. Тільки добре полагодь, Милуше, щоб міцно було. І не бери дорого за роботу.

Дід Русі засміявся. У старої очі також весело заблищали. Молодиця спалахнула, як півонія, оглянула себе, помацала хустку на голові, одяг — не зрозуміла, чому сміються.

— І ти хочеш, щоб дешево взяв? — уже всерйоз розсердився дід Русі.— Ця хоч бідна, нічого не скажеш. А ти? У свекра грошей — хоч греблю гати, червінці ковшами міряє...

— Скажи ж, Милуше, бо я поспішаю,— мовила молодиця ображено.

Милуш підвів голову. Сорочка розстебнута, груди широкі, випуклі, шия — наче стовбур дуба. Обличчя його, всіяне ластовинням, бліде, русяві вусики закручені вгору, очі лагідні. Сині очі з чорними крапками завжди усміхнені. Такі ж очі, як і в діда Русі.

Милуш бере черевики, оглядає зверху, знизу і каже:

— А більше не заплатите, га? Ну, добре, хай і так. Зроблю.

І всміхається. Його усмішка краща за обіцянку. Жінки це знають і не торгуються. Молодиця вибігає, мчить освітленою сонцем вулицею. Охкаючи та зітхаючи, виходить стара жінка. Повертається на свою лаву і дід Русі. «На гроші не жадібний,— думає він про Милуша.— Тільки про одне дбає, щоб кожному добре зробити».

Минуло ще кілька днів. Милуш працював. По той бік вулиці стояв паркан, а біля нього — яблуня. Там частенько можна було бачити Люцу, сусідську дочку, як вона поглядала на майстерню. Вечорами Милуш підходив до паркану і під гіллястою яблунею розмовляв з нею. Чорною і ще вищою здавалася тополя, і крізь її віти сяяв, наче золотий, місяць. Дід Русі сидів на своїй лаві, вдаючи, що нічого не помічає, але в такі

хвилини його голова йшла обертом від різних думок.

Розсвітало — і знову повторювалося те саме. Поліцейський начальник Алі виходив з конака і роздивлявся навколо. Додованяк, як і раніше, заходив до майстерні. Він раптово з'являвся невідомо звідки у своїй гостроверхій чорній козиній шапці, рябий, обірваний, вкритий пилом. Видно було, що вештався в горах. Зупиниться, оглянеться ліворуч, праворуч — і шмигне в майстерню, як ховрашок у нору. Посидить там, поки набридне, а проходячи повз діда Русі, удає з себе невинне ягнятко. Нарешті це розізлило діда Русі, і він зупинив його.

— Гей, Пенчо, — гукнув старий, — то порубаємо, кажеш?

— Порубаємо? Що порубаємо?

— Качани капустяні.

— Які качани, діду Русі?

І дід Русі сказав, які саме качани, та так голосно, що його міг почути навіть поліцейський начальник Алі, що, як завжди, стояв перед конаком. Додованяк, здригнувшись, подивився дідові в очі і зрозумів, що від нього критися нема чого. З того дня він завжди завертав до діда Русі. Вони сиділи вдвох на лаві, дивилися на гори й розмовляли. Люди бачили їх, але не знали, про що вони розмовляють. Бачили тільки, як дід Русі час від часу махав рукою, неначе щось рубав. Чи жестом руки заспокоював Додованяка, примовляючи: «Потерпи, потерпи ще трохи!»

А терпіти було дедалі важче, з кожним днем життя ставало все тривожнішим. З'явилися різні призістки. На Белизненській вулиці в одних людей корова привела теля з двома головами. Одного вечора світлий ясний місяць раптом потемнів і став червоний, як кров. А ще перед тим — хто вірив цьому, хто ні — у зовсім порожній церкві, де вже нікого не було, крім хлопця,

який подавав кадило отцю Рускові,— святий Микола-чудотворець зійшов з ікони і заговорив з ним. І які тільки чутки не ходили по селу! Чого тільки не розповідали, особливо жінки.

Дід Русі був спокійний. «У кожної речі,— думав він,— є дві сторони: коли щось одним віщує зло, то іншим — добро. Болгарам — добро, а туркам — зло».

Одного вечора Додованяк підійшов до нього, але так поспішав, що встиг тільки сказати:

— Йдуть! Я бачив їх на Куш-бунарі. Завтра будуть тут!

І шмигнув до Милуша в майстерню. Молоток стих. Стих — і більше вже його не чули.

А дід Русі задивився на гори. Вони здавалися йому ще більшими, ще вищими, настороженими і страшними — немов ось-ось заговорять. Дід Русі тричі перехрестився. Просидів на лаві до темна. Віти тополі гнулися й шуміли — на негоду.

Погода зіпсувалась. З півночі, з-за пагорбів, поповзли тумани, затоплювали, наче морські хвилі, чорне верховіття гаїв, відривалися від них і тікали в гори. Стало темно, як у сутінках, повіяло холодом. Чоловіки одягли зимові пальта, жінки — кожушки на лисячому хутрі. І всі кудись поспішали, наче їх вітер підганяв. Якщо десь зустрічалися двоє-троє, то, поспіхом обмінявшись кількома словами, відразу ж розходилися. Страх і стурбованість були на кожному обличчі.

Поліцейський начальник Алі стояв перед конаком. А жандарми, озброєні рушницями, зійшли з ганку й тримали за вудила осідланих коней.

Деся опівдні всі, хто був на вулиці,— чоловіки й жінки — раптом порозбігалися. Застукали віконниці, загрюкали двері. Кравці, лимарі, бакалійники зачинили свої крамниці, майстерні і тікали додому. На вулицях —

ні душі, село наче вимерло. Ще нижче опустилися тумани, ще зловісніше зашуміли гаї.

І ось посеред села, на Хармані, з'явилася велика юрба людей — чорні чоловічі постаті, і над ними лопотів на вітрі зелений прапор. Стоїл-воєвода спустився з своїми юнаками з гір.

В селі ніхто й не думав про бунт: більшість чоловіків пасли чужих овець в Добруджі, а кільком мирним ремісникам було не до того. Всі вони лякливо поховалися. З-за опущених завісок, крізь щілини у воротах і парканах вони разом з жінками дивилися на зелений прапор, який майорів на фоні темних хмар, і чекали, що буде далі. Біля конака не лишилось нікого — ні поліцейського начальника Алі, ні жандармів.

На кілька хвилин село завмерло, наче громом прибите. Та ось пролунала пісня. Співали якісь люди, що йшли кривими вулицями, але їх не було ще видно. Нарешті вони з'явилися: п'ятеро-шестеро чоловіків з рушницями. Спереду — високий, рудоволосий Милуш, син діда Русі, в гайдуцькому вбранні, з насупленими бровами. Ті, що йшли за ним, маршували по-солдатському й співали — зосереджено, натхненно, з палаючими очима. А Милуш, ставний, підтягнутий Милуш, час від часу змахує рушницею й вигукує:

— До зброї!

Чоловіки, що поховалися по хатах, опускали очі. Жінки плакали. І всі дивилися, як ці шестеро йдуть через усе село, як виходять на Харман і зупиняються під зеленим прапором. Тепер чорні постаті вишикувалися там зімкнутими, стрункими рядами. Стоять просто-волосі. Під похмурим, захмареним небом, виблискує золото епітрахилі отця Руска, і коли вітер стихає, чути протяжний молитовний спів.

З хати в хату, через хвіртки, огорожі, як по дратах, мчать новини. Вбито турка — герловця, який привіз борошно для продажу. Половили всіх турецьких

циган і різатимуть їх. Рознеслася й найтривожніша чутка: гайдуки ходять по хатах і забирають усіх чоловіків із собою, хочуть вони йти чи не хочуть. Перелякані кравці й лимарі почали шукати надійніших схованок. Але жінки не відривали цікавих очей від щілин.

Тоді ж побачили і діда Русі. Високий, ставний, з сивим волоссям, він, очевидно, дуже поспішав, бо не встиг навіть підперезатися своїм червоним поясом і вийшов у каптані наопашки. Був дуже веселий, усміхався, поплескував себе руками по плечах — така була в нього звичка — і наспівував.

— Цим-цим-циминим! Цим-цим-циминим!

Деякі жінки, незважаючи на страх, вийшли за ворота.

— Христос воскрес, люди добрі! — гукав їм дід Русі.— Многі літа вашому царству! — І, показуючи на Харман, додав: — Бачите їх? Оце наше військо! Цим-цим-циминим! Цим-цим-циминим!

Раптом він нахмурився, обличчя його потемніло і, розмахуючи руками, закричав:

— До зброї! До зброї! — Та й знову: — Цим-цим-циминим! Цим-цим-циминим!

Нікому не вірилось, що це той самий дід Русі, який роками куняв, сидячи на лаві: може, він п'яний, але ж старий ніколи не пив, отож скоріше можна було подумати, що він збожеволів.

У піднесеному настрої дід Русі обійшов майже все село. Потім повернувся на Харман і захоплено дивився на Милуша, що стояв серед хлопців. Раптом згадав, що в нього є ще інші справи. Він сповістив своє село, але ж не треба забувати й сусідні. І відразу ж, в одному каптані, щоб не гаяти часу, накинув на себе чийсь свитку й подався через поле.

Тільки коли його обвіяло холодним вітром, коли селяни, яким він сказав «Христос воскрес!» і «Многі літа вашому царству!», вилаяли його та пристрахали, що

зв'яжуть і видадуть жандармам, тільки тоді він отямився й охолов. І повернув назад. Перші краплини сумніву зародилися в його душі. А на очах у нього відбувалося диво: дрібний дощик, що мрячив зранку, перетворився в лапятий сніг, а тепер знялася справжня хуртовина. «Ото негода! — думав дід Русі. — Що буде з хлопцями?» І він поспішив у село, обсіпаний снігом, що білим запиналом вкривав поле й гори.

Коли дід входив у село з одного краю, чета¹ виходила з іншого — Власовим шляхом. Дід Русі зупинився і став придивлятися: прапор опущений, чорні постаті втомлено похитуються, ледве видираючись на гору. А над ними темніє ліс, погойдуючи свої обледенілі віти. Зник у мороці прапор, зникла в хуртовині й остання людина. І дід Русі, схиливши голову, почвалав додому.

Наступного дня він знову сидів на своїй лаві і дивився на засніжені гори. З усіх боків сліпуча білизна різала очі. Білий сніг і зелені дерева — яке це небачене чудо! Дід Русі дивився на гори, закутавшись у кожух, а очі його немовби питали: «Навіщо це? Що буде з хлопцями?..»

Для села настали тяжкі часи. З поля підступав султанський загін. Чорбаджії заметушилися. Діда Нейка Бардучку, найрозумнішого і найкрасномовнішого з чорбаджіів, послали назустріч паші — вклонитися йому і сказати, що село не винне, що гайдуки спустилися з гір. Добромериця почорніла від людей, заворушилась наче мурашник: там зупинилися герловські турки, понакручували собі на голови величезні чалми, поверх поясів пов'язали мотузки, щоб було куди запахати награбоване. Але чорбаджії почали благати пашу, готові віддати останнє. І паша дотримав свого слова — не

¹ Ч е т а — збройний загін повстанців проти турецького панування.

дозволив герловським туркам грабувати село. Та вони все ще стояли на Добромериці страшною чорною зграєю серед білого снігу.

Дід Русі сидів нерухомо на лаві, дивлячись поперед себе. Йому не було діла до герловських турків, він і знати нічого не хотів про турботи чорбаджіїв. Він вдивлявся в кручі й стежки гір, прислухаючись, чи не порушать цю зимову тишу постріли. «Зима в травні,— думав він.— Погано! Сліди залишаться, і по них їх переловлять, як зайців».

Так сидів він і ще один день. Герловські турки пішли з Добромериці, і на тому місці, де вони стояли, чорніло велике коло, неначе там ночувало стадо. Проте страх ще тяжів над селом. Дід Русі, мабуть, був єдиний, хто наважувався ходити вулицями.

Та ось на краю села почувся шум. Він усе більшав і раптом, як буря, налетів на село. Звук барабанів, вигуки, пісні, і серед усього цього — протяжна, жалібна мелодія зурни. Показалися люди на Бриді: попереду вершники, за ними — хвилями-хвилями — піші. І над цими хвилями стирчать довгі жердини, а на жердинах насажені людські голови. Дід Русі обімлів. Плакали зурни, гриміли барабани. Що це — виття вовчої зграї? І знову сухі, страшні удари барабанів — немов гострий меч рубав село, скрегочучи й виблискуючи від слява сонця і снігу. Чорною річкою орда потекла селом, онукались і підіймались жажливі жердини.

Дід Русі перевів погляд на гори. Очі його нічого не бачили, руки тремтіли.

Коли він знову глянув на конак, орда башибузуків уже утворила коло, а посеред майдану стирчали вбиті в землю жердини з головами. Наче з-під снігу вирости потворні, зловісні пагони.

Прокричав оповісник голосом, глухим від страху й болю: нехай кожний підійде і скаже, чи не впізнає когось.

Ніхто не вийшов. Тоді жандарми кинулися по хатах, почали грюкати у двері. Побачили діда Русі, схопили й поволокли. Він підійшов заціпенілий, блідий від страху. Підвів очі, побачив голову на першій жердині, упізнав... Земля захиталася в нього під ногами. «Милуше!» — мало не крикнув він, але крик застряг у горлі. Він ковтав сльози, зціпив зуби. Пройшов повз усі жердини, оглянув їх, обернувся і впер погляд у пашу. Очі в нього були холодні й спокійні.

— Впізнаєш їх? — спитав паша.

— Ні, ага, не впізнаю. Нікого не впізнаю.

І пішов додому — високий, ставний, з волоссям білим, як сніг у горах. Дивився перед себе і мовчав. Коли проходив повз майстерню Милуша, серце його стислося. Чорний ворон сів на суху верхівку тополі й каркнув. А внизу, за парканом, під яблунею хтось дивився крізь щілину на конак. І дід Русі почув Люцин голос:

— Боже мій, це ж він!.. Милуше, любий Милуше!

Дід Русі почув це, але не здригнувся, не обернувся.

Знову весна, знов зеленіють поля, знов Балкан такий чудовий. Дід Русі сидить на лаві і думає: «Навіщо все це було?» Майстерня Милуша зачинена, не чути стукоту молотка. Ввечері, повертаючись з чешми, мимо проходить Люца, і стримано, тихо, немовби тільки їм двом і можна чути ці слова, каже:

— Добрий вечір, діду Русі!

Приходить до нього і Додованяк. Одного вечора, коли гори вже потемнішали і над ними засяли зорі, він прошепотів дідові Русі:

— Приїздив до Сливена один начальник: наказав прибрати голови хлопців, щоб не валялися в смітті, й поховати їх. Поховали їх на болгарському кладовищі. Увечері жінки хотіли піти, свічки запалити. Не пустили. Залишили жандармів на кладовищі, щоб нікого не пукали. Та коли смеркло...

Додованяк ще більше притишує голос:

— Та коли смеркло і стало зовсім темно, з неба спустилися лампади. Люди розказували, діду Русі, які на власні очі бачили. На кожній могилі по лампаді. Як зорі...

— Добрий вечір, діду Русі,— тихо говорить Люца, проходячи мимо.

І дід Русі наче чує, як цей же голос, але давній і далекий, повторює луною: «Милуше, любий Милуше!» Повторює сім разів підряд, наче луна на Громовці, і губиться в шелесті листя.

То, немовби прокинувшись зі сну, тополя, стара столітня тополя ворухить вітами, гойдає верхів'ям, шепотять щось...

ПОСТОЛОВІ МЛИНИ

У цей час диявол створив козу і, вирушаючи до господи, осідлав цапа, зробивши йому вуздечку з цибулі прасу. Відтоді усі кози з бородами.

Богомільська легенда

Кози Марина, Мартинового сина, часто пробігали побіля Постолових млинів. Тоді у всьому лісі лунали дзвінки. То маленькі мідні дзвіночки, які немовби наспівували, то великі, залізні — вони калатали рідко й протяжно, ніби дзвони. Інколи всі ці бубонці звучали так гучно й безладно, що здавалося, ніби отара, злякавшись вовка або хижої ведмедиці, кинулася вниз і от-от посиплеться прямо на млини. Та це тільки здавалося. Кози проходили мимо, ніхто не бачив їх, дзвінки потроху змовкали, і тільки десь між бескеттям, де закінчувався дрібний граб і починались високі буки, іноді озивався якийсь поодинокий дзвінок.

Так було завжди. Але якось вранці, тільки-но зішло сонце, ще й роса не просохла на траві й листі горіха, як перед нижнім млином зупинився великий чорний цап. Дзвіночки дзеленькали неподалік і неважко було здогадатися, що цап цей відбився від Маринової отари. Селяни, які виносили і вносили мішки у верхньому млині, бачили, що він стоїть на одному місці, наче боявся переступити через чорну тінь від горіха впоперек галявини. Невдовзі вони помітили там Женду. Вона, підійшовши до цапа, давала йому хліб з руки і сміялася.

А перегодом з'явився і Вирбан. Уздрівши свого чоловіка, Женда зникла, перестала годувати цапа і сховалася в затінок під горіхом. Вирбан не помітив її, не завважив і цапа. Першою його турботою було глянути на верхній млин; побачивши там кілька розпряжених возів, він відчув, що його серце заболіло з прикро-

ців — біля його млина не було нікогосінько. Обличчя його потемнішало ще більше, і він відвернувся. Раптом він помітив цапа, почув дзеленчання в лісі й зрозумів, що це біжать кози Мартинового Марина. Вирбан знепавидів людей. Цап не заподіяв йому ніякої шкоди, але Вирбан раптом відчув злість на нього, схопив камінь і шпурнув у тварину. Цап стрибнув кілька разів, замотав рогами, неначе когось хотів залякати, і знову зупинився. Вирбан, не звертаючи на нього більше уваги, пішов у млин.

Його охопили тривожні думки. «Всі начебто змоуилися йти до того старого шкарбуна, — думав він. — Ніби він краще кує камені, і вони дрібніше мелють. Якщо річ у цьому, то і я так накую!» Дедалі більше розпалюючись, він пішов у комірку й почав шукати скрізь молотка.

А надворі Женда, поманивши цапа, стала знову годувати його хлібом. Вона сміялася. Йї було весело, хотілося, щоб її всі бачили, а особливо ті, що біля верхнього млина. І не цап її боявся, а вона його. Простягає однією рукою хліб, а сама відступас назад, зігнувшись дугою, готова кожної хвилини втекти. А втім, невідомо, може, Женда й зовсім не боялася його, а просто хотіла себе показати. Сукман¹ щільно облягав її струнке тіло, одна коса весь час спадала на груди, і Женда нетерпляче відкидала її назад. Волосся в неї було довге: коси, наче дві чорні гадюки, сягали колін.

Вирбан знайшов молоток і, зупинившись посеред млина, почав оглядати його з усіх боків. Потім поклав молотка і став знімати камінь, щоб накувати його. Тріскачка на верхньому млині тріщала, мов божевільна, підганяючи Вирбана. Женда зайшла всередину, взяла відра й вийшла, та Вирбан навіть не подивився на

¹ Сукман — жіноче плаття без рукавів з грубої домотканої шерсті.

неї. Він схопив камінь обома руками, підважив його і почав знімати, але він був важкий, під силу лише двом чи й трьом чоловікам. Вирбан закректав, жили на шиї в нього надулися. Раптом ніби щось упало в нього за спиною, він оглянувся: на рундуці з зерном стояв цап. Великий, чорний. Дивився своїми вузькими жовтими очима, щось жував і трусив бородою. Вирбан крикнув на нього, але цап і не ворухнувся. Тоді Вирбан простяг руку до черпака, щоб кинути його в цапа. Раптом камінь посунувся і почав сповзати вниз. Вирбан не встиг ні затримати його, ні відскочити вбік, і він всією своєю вагою впав на нього зверху.

Вирбан не зойкнув, не застогнав. Лежав на землі, простягнувшись, як мрець, а камінь притискав йому ноги. Наче крізь сон чув, як задзвеніли відра, падаючи додолу, як полилася вода. Потім почувся крик Женди. Здавалось, минуло кілька годин.

— Що там, молодиче, що сталося? — почувлися чоловічі голоси.

Вирбан відчув, що його підняли й кудись понесли. Гойдався, наче в колиці. Ніде йому не боліло. Але від колін униз нічого не відчував, неначе у нього не було ніг.

Усе так само люто й навально працював верхній млин. Там залишилася тільки баба Ана, Іванова дружина. Вона була хвора, не могла ходити, а то прибігла б перша. Час, здавалось їй, тягнувся нескінченно довго. Нарешті чоловіки, із зляканими обличчями, з похнюпленими поглядами, вийшли з нижнього млина. Баба Ана не посміла розпитувати їх і нічого не сказала, коли вони повернулися. Дід Іван теж не поспішав і, тільки вибивши люльку об стіну, розповів про те, що сталося.

— Який диявол приніс сюди того цапа!

— А та, та негідниця що робить? — обурилась баба Ана.

— Хто?

— Та хто ж, як не Женда. Це ж вона давала цапові хліб, хіба я не бачила.

— Ех ти, навіщо Женду зачіпаєш? Що вона винна? Чому бути, того не минути.

— Знаю, я не сліпа. Як завели: Вирбан — погана людина. Вирбан — зерно краде. Брешуть. Дуже добрий Вирбан. Проте не може чоловік спокійно дивитися, як його жінка коло кожного мужика упадає,— от і кажуть: поганий. Базікають, ніби до його млина не везуть, бо з усіма ласться. Лаятимешся, маючи таку жінку...

Дід Іван спокійно натоштував пальцем тютюн у люльку. Обличчя його пожвавішало, брови піднялися, і в очах, запорошених борошном, як у млинового пацюка, заграє лукавий вогник.

— Слухай, що я тобі скажу, стара,— озвався він, підморгнувши селянам.— Ми тепер з ними зрівнялися: в нас один здоровий і один хворий, і в них теж. Що робити, га? Я скажу: хворий до хворого, а здоровий — до здорового. Ти йди до Вирбана, а я візьму Женду!

Селяни, регочучи, поплескували діда Івана по спині. Баба Ана хотіла щось сказати, але чоловіки пішли до млина. Сердита, стиснувши губи, вона втупила погляд на нижній млин. Там не було нікого. Тільки цап тинявся біля садової огорожі і об'їдав листя з гілок.

Наступного дня знову почувися дзвіночки в лісі. Сяло сонце. У повітрі було повно давутиння і пуху розквітлих тополь. Коли дзенькіт почувся ще ближче, це гучніше, з'явився Мартинів Марин.

— Ох, Марине, Марине! — зустріла його баба Ана, хитаючи головою.— Що ти тепер робитимеш, Марине.

— У мене один цап пропав,— сказав Марин.— Ви його не бачили?

— Ох, Марине, Марине! Що ти тільки наробив, Марине?

— А що ж я наробив, га?

Марин був справжній велетень, з червоним засмаглим обличчям, ноги його в хутряних ноговицях нагадували звірині лапи. Не розуміючи натяків баби Ани, він безтямно дивився на неї своїми дитячими синіми очима і безглуздо посміхався. Знову запитав про цапа. Тоді баба Ана розповіла, що сталося.

Марин втупив погляд у землю, замислився і тільки покручував обвислі й вигорілі від сонця вуса — то один, то другий.

— Я вб'ю його! — вигукнув він, і його обличчя ще більше почервоніло від гніву.

З дверей висунулася біла голова діда Івана.

— Кого задумав убивати? Цапа? Щоб тобі все лихе і недобре. І не думай худоби нищити. Що з неї візьмеш!

— На біса він мені, діду Іване, на якого біса! — крикнув Марин, і його сині очі заблистали від злості. — Хай би він пропав, щоб про нього ніхто й не чув. Бо скільки від нього шкоди! Неначе біс у ньому сидить — відбивається від отари, губиться, а коли з козами, то одну буцне, другу вдарить. Вчора знову зник... Шукаю, шукаю, а він ось де! — вигукнув Марин, вказуючи вниз.

Біля Вирбанового млина, побіля плоту, йшов цап.

Високий, трохи згорблений Марин бігом пустився вниз, поклавши на плече довгу, кизилову герлигу. Собаки побігли за ним.

Цап був біля садка, тому Марин попростував туди. Йдучи почув за спиною чийсь свист. У лісі жив якийсь птах, що свистів так, аж люди здригалися. Марин оглянувся: в садку між дерев стояла й сміялася Женда. Всього за кілька кроків від нього, по той бік плоту.

— Іди сюди, йди, Марине! — гукнула вона.

— Де цап? — злісно спитав Марин, оглянувшись. — Я з ним зараз поквітаюсь. Баба Ана казала...

— Що вона тобі казала?

— Казала... що через нього, хай би йому абищо... чоловіка твого скалічило, камінь на нього впав.

— А хоч би й так, Марине! Ти гадаєш, це погано? Отой камінь мене душив, тепер нехай його подушить.

Вона сказала це тихо, не посміхаючись. Марин здивовано видивився на неї.

— Чого дивишся? — засміялась вона, і знову очі її засяяли.— Ось іди, йди сюди, послухай, що я тобі скажу. Перелазь до мене, ось тут!

Марин послухався, переліз. Він бачив її й раніше, але тепер вона видалась йому зовсім іншою: обличчя не чорне й не біле, а рум'яне, кругле, а очі — які чорні очі! Тіло так і рветься назовні, здається, зараз вискочить з одягу. Марин забув про цапа. Дивиться на неї, наче йому мову одібрало.

— Знаєш, що я тобі скажу, Марине? — почала Женда.— Відколи вже хочу сказати, а ти не приходиш! Слухай, Марине... дай мені дві-три шкурки, козячих, гарненьких, чорних, блискучих. На шубку. Я її ось так обшию. Дивись, Марине, ось так...

І, показуючи, як вона нашіє хутро, провела обома руками від шиї вниз, по винуклих грудях. У затінку плодових дерев лише сонячні зайчики мінилися на її округлому тілі.

— Ти ж даси, Марине,— говорила вона, зазираючи йому в очі.— Стривай-но, іди сюди, бо та відьма знову дивиться,— кивнула вона в бік баби Ани.— Хоч і нічого не бачить, а витріщається, аби тільки було про що язиком плескати. Іди, йди сюди!

І, відступаючи назад, пішла між деревами в куці. Хустка сповзла в неї з голови, волосся розсипалось; вона вела Марина за собою й дивилась уже не в обличчя йому, а кудись угору. І шепотіла:

— Ти ж даси мені шкурки, Марине?

— Дам, скільки хочеш, дам...

Він говорив теж пошепки. Власний голос здавався йому хрипким, чужим.

Баба Ана, хоч як придивлялася, не помітила, куди зникли серед дерев Марин і Женда. Бачила, як розмовляли — він по цей, вона по той бік плоту, бачила їх у саду, а потім згубила. Трохи згодом помітила Марина біля чешми. Він випив води, втерся рукавом і, немов забувши опустити руку від рота, задивився в бік млина — веселий, наче здивований і спантеличений. Біля млина бродив цап, але Марин не дивився на нього і не думав заганяти його додому. Ковтнувши ще раз другий води, підняв свою герлигу на плече і під гавкіт собак пішов угору, до грабів, звідки ледь чутно доносилося дзеленчання дзвоників.

Один біля одного стояли Постолові млини, той самий чоловік Постол, якого всі давно забули, побудував їх колись, але доля в них була різна. Один працював день і ніч, колесо його весь час крутилося, вода плюскотіла, розсипаючи бризки, весь млин ходив ходором. А другий мовчав. Вода текла мимо колеса, покороблений жолоб висох, потріскався. Горіх здавався ще вищим, і в його затінку млин з кожним днем наче зменшувався, наче вгрузав у землю, потопаючи в бур'яні і, як похований живцем, умирав у ньому Вирбан.

А Женді не сиділося на місці. Якщо її не було в саду, значить пішла до чешми. А то візьме прядку, застромить за пояс і подається галявиною. Ходить і пряде. Розчервоніється від спеки, очі темніють, як чорні сливи, що досягають на сонці, довгі коси, як гадюки, звиваються за спиною. Здалеку видно, що всміхається. І, наче не пряде, а розмотує нитки, — де б не пройшла, скрізь за нею мов павутиння.

Дивиться баба Ана на неї, хитає головою: «Заплела тенетами всі шляхи-доріжки, — думає. — Чешму завожила, чума б її взяла».

Бо все пішло якось дивно. І раніше тут проходили подорожні, пили воду з чешми, але, напившись, ішли собі далі. А тепер щось не доспішали. Купці, прасоли, збирачі податків стали затримуватись, полежувати в холодку, простягнувшись, або вештались, мов приголомшені, як від сонячного удару, і раз у раз поглядали Женді услід.

Інколи з лісу долинали дзеленчання дзвоників і, як змії, вихором прилітав Марин. Підходив просто до Женди; та щось починала розповідати йому, сміялась, але він відвертав потемніле обличчя і дивився на подорожніх. Погляд у нього став важкий, як камінь. Дехто здогадувався, йшов собі далі. Інші затримувалися, пили воду з чешми, хоч пити їй не хотілось,— і тоді Марин налітав на них.

— Тут не казенний луг, щоб коней пасти. У нас теж худоба, і нам трава потрібна!

І розмахував своєю герлигою. Жилаві руки його оголювались аж до плечей, виблискували застромлені за широкий пояс пістолі й кинджали. Не варто було зв'язуватися з цим велетнем — напівдиким широкоплечим пастухом з обвислими вусами. І збирачі податків, ставні хлопці в гаптованих каптанах і в синіх суконних шароварах, відступали. Розпутували коней, сідали в сідла і, кинувши ще раз погляд на Женду, їхали ні з чим.

Одного разу проходила валка возів. Саме в цей час з-за гори піднялася темна хмара, блискавка розітнула небо, вдарив грім. А коли вози стали спускатися вниз із кручі, біля білого оповзня, вже не можна було розібрати, що це — грім чи гуркіт коліс. Величезні буйволи ушпирались, махали рогатими головами, візники кричали на них. Знялась курява, вихор закрутив її, погнав з одного кінця валки до другого. Гроза пронеслася мимо. Валка, що наближалася, мала тепер страшний вигляд.

Спустившись у яр і підїхавши до протилежного схилу, вози довгою валкою повільно потяглися вгору. Біля млинів зупинились. На галявині тільки й чути було рипіння возів та рев буйволів. Упало лише кілька крапель дощу, хмару кудись віднесло, припекло сонце, стало ще жаркіше. Візники схопили відра, стали поливати водою буйволів. Потім зняли мазниці й почали підмазувати колеса.

З'явилася Женда. Вона йшла до чешми боязко, обходячи то одного, то другого буйвола. Візники, опустивши мазниці, дивилися на неї. Женда набрала води, потім знову вернулась. Тоді візники стовпилися біля чешми з великими баклагами в руках. Загомоніли, зареготали. Поміж високими шапками й сірими абамми¹ миготіли білі рукави і синій сукман Женди. Інколи видно було її коси — дві танцюючі чорні гадюки.

Баба Ана дивилася, стоячи біля свого млина, і, коли до неї підійшов дід Іван, сказала йому:

— З цих теж хто-небудь залишиться.

— Звідки ти знаєш?

— Є там один, усе п'є та п'є, хоч йому й не хочеться. Він залишиться, от побачиш...

І справді, коли невдовзі валка рушила далі, один віз, той що був попереду, з найдужчими буйволами, раптом похилився на один бік — у нього зіскочило колесо, вісь вдарилася в землю і зламалась. Зійшлися візники, загомоніли, чухаючи потилиці. Потім поїхали. Залишився тільки поламаний віз. Візник вийняв сокиру і почав тесати. Тесав, не дуже кваплячись, і весь час усміхався.

Наступного дня він знову тесав, а біля нього стояла Женда. Баба Ана глянула на ліс — дзвіночків не чути, Марина не видно. Довго дивилася вона то на віз, то на дерева. Сонце припікало, стало душно, і вона задрімала.

¹ Аба — верхній чоловічий одяг з грубої вовняної тканини (гурецьк.).

Десь поблизу вчулася чиясь хода, і вона прокинулася. Перед нею стояла Женда. Баба Ана не відразу її й пізнала: набілена, нарум'янена, підфарбовані брови — наче туркеня. У волоссі — перо з золотою фольгою, на шиї — намисто з червоних коралів, на руках бряжчать браслети. Очі горять, сама сміється.

— Чого це ти так вирядилася, дурненька? — пробурчала баба Ана, милуючись нею і дивуючись, що не може її ненавидіти. «Наділив тебе господь красою,— подумала вона,— хоч би тільки на щастя».

Женда поклала руку на коралове намисто.

— Гарне, бабо Ана? Правда, гарне? Візник подарував...

— А білила?

— Теж він. Усе він. Ох, бабо Ано, якби ви тільки побачили, скільки в нього добра! Віз усередині — наче хата. Як відчинив скриню, а там — чого тільки немає. Навіть дзеркало є, бабо Ано, все є. Дуже добрий чоловік. І в Царгород їздив, і море бачив. «Сідай, каже, до мене на віз. Повезу, на море подивишся». Як, бабо Ано? Чи не поїхати? Скажи, поїхати?

— Ідь, ідь, якщо з глузду зїхала. А як Вирбан?

Женда знизала плечима й нічого не відповіла.

— Слухай, молодице,— суворо мовила баба Ана,— покинь за чужими чоловіками бігати, свого пильнуй. Сором і гріх! Який там Царгород, яке море! Чоловіка свого доглядай, бо знаєш...

— А що я можу зробити! Я ж не бог, щоб його воскресити!

І Женда побігла вниз. Золота фольга виблискувала на її пері, браслети бряжчали. Баба Ана бачила, як вона підійшла просто до візника. Той усе ще тесав. А цап, як і раніше, поліз на дах Вирбанового млина і топтався по черепиці, наче танцюючи.

Коли смеркло, Женда знову прийшла до баби Ани. Плакала, кляла свою долю, жаліла Вирбана. Заріка-

лася нікуди не ходити, думати тільки про нього. Так і пішла, з очима повними сліз. Повернувшись додому, попростувала прямо до млина, не глянувши навіть на візника.

— Слава тобі, господи! — мовила баба Ана і перехрестилась.

Другого дня Женда вийшла з млина. Не пішла до візника, а взяла прядку за пояс, і, посміхаючись, знову подалася галявинами, і почала прясти. Візник полагодив вісь, зігнав буйволів і повів їх пастись. Пішов туди, де була Женда. Наче вона нитку простягла за собою.

Гріх залишати хвору людину без догляду. Баба Ана послала старого провідати Вирбана. Переступивши поріг, дід Іван зупинився і вийняв люльку з рота: притиснене до стіни, жалібно скавучало цуценя, а перед цуценям стояв цап і щосили штурхав його рогами. Дід Іван прогнав цапа, і йому здалося, що він вигнав диявола. Камінь лежав на тому самому місці, де придушив Вирбана. Дід Іван зайшов до кімнати. В обличчя йому вдарив важкий трупний дух. Жовтий і худий, Вирбан лежав горілиць; побачивши діда Івана, він скривився від болю і глухо, наче з-під землі, вимовив:

— Вижени! Вижени його звідси!

Він говорив про цапа. І втупився в стелю великими зляканими очима.

У Марина зникло три кози. Пастух не міг вибачити собі цього і не заспокоївся, поки їх не знайшов. Кіз своїх він знав, як людей, із зовнішнього вигляду. Побачить — щось біліє, і жене отару туди. А підійде ближче, роздивиться — це не кози, а біле каміння. І поверне отару в другий бік. Три дні пропадав він у горах. Видирався на найстрімкіші кручі, спускався в найглибші ущелини. Нарешті знайшов-таки загублених кіз.

Зрадів, засміявся, вийняв прядку, яку робив для Женди, і почав прикрашати її золотою й срібною фольгою. Думав завтра віднести, але не витерпів. Наче щось так і тягло його вниз, до млинів. Сховав долото, яким обробляв прядку, і погнав отару вниз.

Ніколи дзвоники Маринової отари не дзеленчали так гучно. Маленькі сміялись, розмовляли, наче когось кликали, а великі калатали, як дзвони на великдень. Баба Ана, зачувши їх здалека, зрозуміла, що йде Марин. Коли отара дійшла до грабів, звук трохи затих, а потім знову залунав на всю околицю. Поміж млинами показався Марин.

Побачивши воза, пастух зрозумів, що його недавно полагоджено. Проте біля воза нікого не було. Не видно й Женди. Марин походив по садку, зазирнув у млин — немає. Раз у раз він поглядав на бабу Ану, не наслідуючись підійти до неї. Нарешті наважився.

Назустріч йому з дверей млина вийшов дід Іван:

— Ой лишенько, Марине! Де ти пропадав, чоловіче? Чи не напала на тебе, бува, ведмедиця? Невже знову з'явилася у Липов-дялі?

Баба Ана дивилася на Марина хитрими очима.

— Ведмедиця не в Липов-дялі,— сказала вона.— Вона тут, у млинах живе. І не страшна, не кусається. В неї довге волосся і чорні очі. Воду з чешми п'є, коли хочеться пити й коли не хочеться, а очі так і стріляють сюди-туди...

Баба Ана заглядала в обличчя Марина, але він стояв, опустивши очі.

— Гм... ведмедиця... Яка ведмедиця? — спитав він.

— Наче не знаєш. Хіба ти сам мало випив води після неї, коли й пити не хотілося? І не ти один. Он візник теж випив і тут залишився.

— Де Женда? — суворо спитав Марин, випроставшись.

— Звідки мені знати, Марине,— лагідно відповіла баба Ана.— Звідки знати, синку. Бачила тільки, як вона з прядкою вийшла. І візник своїх буйволів повів. Не знаю, синку, не знаю.

Марин, не дослухавши її, пішов нагору, до своєї отари. Сховавшись між грабами, глянув на млини, обдивився навколо — Женди ніде не було. Тоді вийняв прядку, що лежала у нього під кожухом, переламав і кинув у кущі. Він уже не чув дзвоників отари, не було йому спокою в лісі. Кілька разів повертався, бродив навколо млинів. І немовби виростав, ставав усе більший та страшніший. Пройшов побіля баби Ани. Не глянув на неї. А баба Ана побоялася озватися до нього й словом.

Наступного дня прийшов знову. Стягла страшна спека. Женди знов не було. Марин зовсім уже не думав про отару, а нишпорив по горах, по долинах. Інколи зупинявся, шукав когось очима. Каміння навколо напіло жаром, неначе плавилось від спеки. Сонце стояло просто над ним. У голові — жодної думки. Він неясно розумів, що сталося з Жендою, неясно розумів, що відбувається з ним. Хотілося схопити її, порубати на шматки. Згадав, як останнього разу вона, сміючись, казала йому: «У, Марине, який ти страшний! Наче той ведмідь, справжнісінький ведмідь!» Спали на думку й шкурки, які він їй дав.

— Відберу тепер! — казав сам собі, зціпивши зуби. Але відразу ж збагнув, що не це основне. Хотілося знову піти в гори, сховатися від людей, жити там зовсім самотньо, як раніше. Але розумів, що колишнє не вернеться, бо на нього звалилось величезне, страшне лихо.

Марин ішов по розпеченій землі. За ним бігли, висунувши язика, його собаки з помутнілими очима. Повсюди в лісі лунали дзвоники. Марин став, прислухався, але не зрозумів, що отара його розбрелася.

Раптом подув вітер, знялася курява. Марин підвів очі: над горою нависла хмара. Не важка хмара, а густі, чорні клуби, які, піднімаючись, вривались, наче дим від пожежі. Подув вітер, спочатку теплий, потім холодний. Потемнішало. Впало кілька краплин. Вітер розгойдував уже весь ліс. Червоні блискавки звивалися, як змії. Ударив грім.

Скоріше за звичкою, ніж усвідомлюючи, що це потрібно, Марин поспішив до отари, загнав її в укриття, сам сховався між скелями. І більше нічого не бачив, бо все потонуло, зникло в шаленій зливі.

Марин не чув грому, ні про що не думав. Потім зрозумів, що смеркло, бо блискавки стали яскравіші. Він підхопився і вийшов під дощ. Зробилося душно, і він зняв шапку. Краплини падали йому на голову, обпалюючи, як окріп. Поки йшов лісом, дощ перестав, а коли зупинився над млинами, півнеба вже очистилось від хмар. По всіх улоговинах бігли каламутні струмки.

Марин став спускатися до млинів. Глухе, шалене ревіння примусило його зупинитися: ріка гриміла вниз, грізна й каламутна. Але кам'яний міст стояв міцно, хоч вода й сягала його. Хмара на сході опустилася зовсім низько, і в чистому небі над нею вплив місяць, ще червоний і не виразний.

Марин ішов видолинком. Унизу, на дорозі, зарипів критий віз — пастух подивився на нього і пройшов мимо. Але, підійшовши до чешми, побачив, що воза, який тут стояв, немає. В голові у нього сяйнула жахлива думка. Помітив, що згори спускається дід Іван із запаленою свічкою в руках, затуляючи її від вітру.

— Нехай іде, куди хоче! — крикнув він, мабуть відповідаючи бабі Ані.— Щасливої дороги. Навіщо про неї думати. Про людину треба думати. Людина ось умирає, християнин. Треба йому свічку в руки поставити.

Марин зразу все зрозумів. Повернув і побіг за возом. Буйволи ступали повільно. Марин догнав воза,

став навшпиньки, заглянув усередину: там сидів візник і обіймав Женду. Було темно, обличчя не видно, але візник видався Марину молодим і гарним.

Марин зупинився приголомшений. Майнула думка, що не треба заважати цим молодятam, що сам він — дикий і потворний. Йому стало тяжко на душі, схотілося вернутись. Але в цю мить віз заторохтів по мосту. Марин здригнувся, кинув свою герлигу на землю, ринувся вперед, двома-трьома стрибками наздогнав воза, схопив його за задню вісь, страшним напруженням сил підняв і кинув з моста.

Він нічого не бачив, не чув крику. Помітив, як один буйвіл упав на передні ноги, потім звівся. Обидва буйволи, мабуть збагнувши, що воза позаду немає, потягли зламаний дишель і, піднявши голови, потонули в темряві.

Марин важко дихав. Відчувши, що в руках нічого немає, став шукати очима герлигу. Підійшов туди, де лежала, підняв її. Місяць посвітлішав. Марин закинув герлигу на плече і, наче нічого не сталося, побрів схилом угору. Місячне проміння розганяло пітьму, з кущів, мов сльози, падали краплі.

Раптом Марин почув за спиною кроки. Обернувся: за ним біг цап.

ІНДЖЕ

У ті часи з'явилося безліч розбійників; які називали себе дааліями і кирджаліями, спалили чимало сіл, прийшли в село у пуцальну неділю, схопили багато народу, пограбували і спалили село...

З літопису отця Йовча

Каламутним потоком ринули кирджалії з Бакиджиків униз, у поле. Попереду — Індже з ватагою своєю, а за ним, дико вигукуючи, люті, наче вовки, лавою посунули на шалених конях кирджалії Сиврі-билюк-баші¹, Едерханоглу, Делі-Кадира та інших ватажків.

Рідко коли можна було зустріти в одній ватазі такий страшний набір: анатолійські турки, зебеки, курди, даалії, каписизи. Збіговисько негідників, розбишак, потворних, страшних — хто в лахмітті, що майже не прикривало голого тіла, а хто в дорогому гаптованому вбранні. У кожного за поясом — кинджал і пістолі, але траплялась і зброя, що її вживали не стільки на війні, скільки для різанини і вбивства: старовинні алебарди з широким, як у сікача, жалом, залізні гаки, палиці, сокири на короткому або довгому топориці.

Коли ця орда налетіла на поле, знялася така курява, що здалеку здавалося: наближається буря. А погода була чудова — починалась весна. На півночі Балкан підносив своє синє пасмо, залите сонцем, м'яко окреслене, тихе. Якщо зупинитись і вдивитись в далечінь, можна було побачити, що серед лісу то тут, то там раптом спалахне вогник; подекуди підніметься і незабаром обірветься тоненька струминка диму. Цими вогнями мешканці гірських селищ біля переїздів попереджали села, щоб тікали, бо йдуть кирджалії.

¹ Б и л ю к - б а ш і — начальник загону (*турецьк.*).

Але Індже ще не давав знаку нападати на якесь село. Він мовчки їхав на білому коні трохи попереду своєї ватаги. Немовби тільки тепер у нього відкрилися очі, і він побачив, яка це нещасна земля, якою він їхав. Порожньо в полі; ні отари, ні дзвіночків. Ниви хтозна з яких часів не бачили рала, поросли ожиною і бур'яном, шляхи — травою. Не чути навіть, щоб пташки співали де-небудь.

Сидячи на своєму баскому коні, Індже похилив голову й задумався. Гомін, який почувся надвечір, змусив його оглянутись. Він побачив, що озвірілі кирджалії скупчилися і назирають, палаючи очима. Глянув уперед і все зрозумів: попереду, не дуже далеко, — велике село. Індже впізнав: Урум-Енікьой. Не таке, як ті, що проїжджали досі, — тут білі, чепурні хатки, зеленіють садки, церква здіймає маківку, хрест сяє, наче в огні. І хоч село недалеко, на відстані двох-трьох пострілів з рушниці, з усього видно, що там ще не помітили кирджаліїв.

Індже дав знак зупинитись, а сам поїхав уперед і довго дивився на село. Дедалі глибшали зморшки на його чолі, а кирджалії, думаючи, що він розмірковує, як і звідки вдарити на село, ледве стримували гарячих коней. Та ось Індже повернувся і наказав розпрягати коней, ставити намети для ночівлі. Замовкли невдоволені кирджалії, позлазили з коней, навіть попруги відпустити їм забули. Почекали, поки осторонь, на горбочку, для Індже поставлять намет, а коли він увійшов туди і за ним опустилася вхідна завіска, почали збиратися купками, загомоніли. Найчастіше, ставши посередині, говорив один, а інші слухали й поглядали в бік намету Індже. Кирджалії говорили про нього. Не до вподоби став їм Індже, не такий він, яким вони знали його раніше. Замкнутий, мовчазний, запальний.

Коли цієї весни Індже видужав, і тяжка рана в його грудях загоїлась, оповісники кинули ключ по селах

на обох схилах Бакиджиків: усі, хто має надійного коня і ятагана, повинні йти до нього. Почули кирджалії, кинулися звідусіль до Бакиджиків, і за кілька днів на галявині біля Семи криниць, де Індже поставив свій намет, виріс великий табір. І кожен, хто приїздив, насамперед розпитував, де Індже, хотів його бачити. Проте біля його намету стояли на варті горяни Кара-Колю і нікого туди не пускали. От і тепер вони там на сторожі. Ніхто не знав, про що думає Індже, що він замислив.

Багато про що говорили ще кирджалії, збираючись купками і гублячись у присмерку. Звечоріло. Розклали багаття. Кирджалії заворушилися, намагаючись не шуміти, щоб їх не помітили з Урум-Енікьою. Навколишній ліс ще з густішою темрявою зовсім приховав їх. У світлі вогнищ тільки метлялися чорні тіні, збільшені й подовжені. Де-не-де брязне зброя, заірже кінь. Низько над табором нависло темне небо, і зорі, наче налякані чимось, полохливо тремтіли.

Індже залишився в наметі один, ліг, як завжди останнім часом, на вкриті овечими шкурами лаву й поринув у роздуми.

Він перенісся думками на шістнадцять років назад. Згадав день, коли зустрів Кара-Феїза біля Жеруни. Кирджалії наткнулись тоді на село, обгороджене частоколом, і мушкетєра стрілянина примусила їх повернути назад, у поле. Звідти Кара-Феїз, сердитий і похмурий, дивився на повні всілякого добра багаті будинки чорбаджіїв і ламав голову: що робити? В село не ввійдеш, а йти назад ні з чим — теж не хочеться.

В цю хвилину з'явився Індже. Триста юнаків привів він, усі на баских конях. Був тоді він молодий. Глянув на Кара-Феїза, глянув на село, засміявся і, не довго думаючи, помчав зі своєю ватагою просто до частоколу. Загриміли важкі мушкети, оповилися димом бійниці.

Кирджалії з гуком пришпорили коней, затріщали пістоли. Тричі проїхав Індже туди й назад перед частоколом. Земля дзвеніла під копитами коней, хмарою здіймалася курява. Нарешті, стомлений, сяючи очима, повернувся він до Кара-Феїза, знову засміявся і оглянувся назад. Нічого не дав їм цей шалений штурм. З-під куряви, що здіймалася вгору як туман, видно було трупи загиблих кирджаліїв, коні без вершників несамовито гасали полем. Але всі мушкети разом замовкли: село немовби вимерло.

— Отож! — крикнув Індже.— Якщо хочеш, щоб упало яблуко, добряче труси яблуню!

Ввечері до нього привели мірошника, якого кирджалії схопили на Постолових млинах. Коли переляканий мірошник упав на коліна і став плазувати у нього в ногах, цілуючи поли, Індже зрозумів, що знайшов, кого треба. Тієї ж ночі п'ятдесят добірних кирджаліїв, без коней, яких вів мірошник, пішки підійшли до частоколу; варту вдалося обдурити й перебити. Прорубали частокіл, Індже ввійшов у село; ввійшов і Кара-Феїз. На сході над чорним верховіттям дерев червонів схід сонця. По брукованих вулицях зацокотіли підкови опшалілих кирджалійських коней. А хто вистоїть проти кирджалії, коли він верхи, з ятаганом у руці?

Захоплені зненацька вартові біля частоколу вистрелили раз і руки опустили. Не знали, що робити: тікати чи розійтись по домівках, до жінок і дітей. Кирджалії кинулися на них, як вовки на отару. Рубали направо й наліво. І коли замовкли останні постріли тих, хто встиг урятуватись у горах, почало розвиднятись. У променах сонця з'явилися гарні будинки з високими стінами, з широкими ворітьми — здобич для переможців. Кирджалії спішилися і кинулися грабувати. Зчинився жіночий лемент, плач дітей, почулося голосіння — до самого неба. Невдовзі там і там палали хати, густий чорний дим заволік сонце, що сходило.

Індже полишив грабувати іншим: йому пожива не потрібна. Нагорі, посеред села, у Бончовому заїзді Індже і їв, і пив. Усі бочки повідбивали, вино рікою лилося. Так звелів Індже. Йому прислужують сполотнілі молодиці, дівчата тремтячими руками наливають вино. А навколо палахкотять пожежі, голосять жінки і діти, кров червонить високі огорожі й важкі ворота. Індже повеселішав. Йому важко догодити. Ось він глянув на свій одяг: весь закривавлений, подертий. Наказав будь-що знайти кравця, щоб пошив нове вбрання. Слово Індже — закон: кравця знайшли, привели. Тремтячими руками розгортає він червоне сукно, міряє, кроїть.

— Скажи мені, майстре, скажи, Гочо, з якої ти вулиці? — питає його Індже. — Де твоя хата, щоб мені хоч її пощадити?

— Я з верхнього краю, ефенді. Хата моя на Могилі.

Індже поглянув навсібіч і зайшовся сміхом. Яка там хата, яка вулиця! Усе село палає!

Та ось у нижньому кінці вулиці, яку заволік дим від пожеж, з'явилася дівчина. Мало хто залишився в селі живим, то звідки ж вона взялася? З усіх боків до неї бігли кирджалії. Дівчина скрикнула, побачила Індже і, простягнувши руки, кинулася до заїзду. Індже звівся, зсунув брови і підняв руку. Кирджалії зупинились, як укопані. Індже не думав сходити вниз, але побачивши згори обличчя дівчини, зійшов. Вона була гарна, струнка, висока. Індже бачив багато вродливих жінок. Чому ця дівчина, яка щойно була на волосині від смерті, стоїть перед ним так спокійно, а її карі очі дивляться на нього так радісно й довірливо? Мати, батько, всі її близькі, можливо, перебиті, а в очах у неї немає ні страху, ні ненависті. Це здивувало Індже. Забув він про майстра, про вбрання, схопив дівчину за руку і повів її до свого коня та ватаги.

Так пізнав Індже Пауну. Багато народу полягло від його ножа, багато жінок зазнало його мінливого кохання. Він не пам'ятав ні їхніх облич, ні імен. Думав, так буде і з Пауною. Але усмішка цієї дівчини, погляд її очей глибоко запали йому в душу. Вона стала його дружиною — згідно закону і звичаїв. На коні й пішки завжди і скрізь була вона з ним. І впевненішим почував себе Індже, коли вона була з ним, і відчував у руках більшу силу.

Молодий був тоді Індже, над своїм життям не тремтів, не боявся смерті. Ніколи не думав, чи є різниця між добром і злом, ніколи не запитував себе, що гріх, а що — ні. Могили й попелища залишалися там, де ступали копита його коня, ім'я його викликало у всіх страх і трепет. І вирішив він, що сила його безмірна, воля його — закон для всіх. Перестав щадити і чужих, і своїх. Став жадібний до золота і левову пайку брав собі від кожної здобичі. Був злий, запальний. Той, хто ставав йому на дорозі, наважувався заперечувати, умирав від його кулі або ятагана. Дійшло до того, що відвернулись від нього найвідданіші. Підняв він руку навіть на Сяро Барутчію. Того, хто не раз рятував його від смерті, хто був його правою рукою, він ударив батогом, закривавив йому обличчя.

А далі сталося найгірше.

У такий самий весняний день, у цьому ж таки селі — Урум-Енікьої. Виступали в похід. День не віщував нічого доброго. Похмурі лежали поля, далеко в гори повзли тумани. Зграї чорних круків із зловісним карканням літали в повітрі. Індже сидів на коні, на конях була і вся його ватага. Кілька разів уже прогрімилі труби й литаври і знов замовкли. Індже чекав Пауну, а вона чогось забарилася. Тоді він скипів — перед тим випив багато ракії. Повернув коня до тієї хати, де була Пауна. Іхав повільно, але так розлютився, що аж в очах потемніло. Пауна вже була на коні, їй саме

подавали дитину, сповиту й закутану. Її і його дитину. Індже підїхав і схопив її.

— Гайдук дітей не годує! — вигукнув він, як божевільний, однією рукою підкинув дитину вгору, а другою рубонув її ятаганом.

Ніхто не бачив, що сталося потім. Індже схопив коня дружини за вуздечку і потягнув за собою. Вся орда кинулася вперед, загриміли труби й литаври. Не чути було, як голосить, ридає Пауна. Видно було тільки, як сльози течуть по її блідому обличчю.

Якийсь час вона ще їздила з ним, мовчазна й німа, наче тінь. Потім зникла, і скільки він її не шукав, ніде не міг знайти. Знав тільки, що вона — родичка Сяро Барутчії, який давно покинув його і блукав у горах, знав це, і безсила лють каламутила йому розум. Індже став страшний. І раніше він не знав жалю. Та коли погляд Пауни для нього згас, серце його скам'яніло зовсім. Якби скласти разом убитих ним, з кісток утворилася б гора, потекла б ріка крові. В цьому страшному й кривавому дурмані Індже наче втратив розум. Так минуло понад шістнадцять років. Рука Індже не втомлювалася убивати.

За цей час багато чого сплигло. Індже не пам'ятав і не хотів згадувати нічого. Але один недавній випадок глибоко вривався йому в пам'ять: ціле село, як і багато інших, стало жертвою вогню і ножа. На вулицях — трупи, свіжа, димляча кров. І раптом з величезної купи жіночих, чоловічих і дитячих тіл підводиться старий священик. Обличчя в крові, на голих грудях зяє рана. Очі горять, мов жарини. Він озирається навколо, як воскреслий, і, простягнувши руку до Індже, вигукує:

— Будь проклятий! Будь проклятий богом і всіма святими! Не розплавитись тобі й після смерті! Залізо й каміння розплавляться, а ти — ні! Зітхатимеш і тремтітимеш на землі, як Каїн, успадкуєш проказу Гегесії, зашморг Іуди! Анафема! Анафема! Анафема!..—

Ніж, устромлений в горло, примусив старого замовкнути назавжди. Але й досі бачить Індже закривавлене обличчя, досі печуть його ці палаючі очі, досі, як ножем, ріжуть прокльони старого.

Того ж дня Індже зі своєю ватагою спускався стрімкою гірською стежкою. Вперше похилив він голову й задумався. Раптом з протилежного пагорба ляснув постріл. Індже похитнувся і впав з коня. Кирджалії кинулися туди, звідки пролунав постріл, але їх відділяла від того місця глибока безодня. По той бік прірви вони побачили тільки невелику ватагу, впізнали у ватажкові Сяро Барутчію, але догнати їх було неможливо.

Про все це передумав Індже, лежачи на лаві. Сподівався, що тільки-но рана в грудях загоїться, він побудеться цих думок. Не згадуватиме більше Пауну, дитину, нічого не згадуватиме... Замкнеться його серце, рука зміцніє. Але думки не покидали його. А там чекають кирджалії, треба їх вести...

Ранком до табору прийшли посланці Індже й оповістили:

— Слухайте, що каже Індже: той, хто пішов з ним, повинен слухатися тільки його. Індже не знатиме пощади до непокірних. Нехай кожний, кому дорога власна голова, запам'ятає це!

Перезирнулись між собою кирджалії, покрутили свої довгі вуса, задумалися. Що б це означало? Але хтось махнув рукою і крикнув:

— Індже знає, що робить. Нехай!..

І кожний зрозумів, що він хотів сказати: якщо Індже вимагає, щоб його слухали й підкорялися йому, значить — страшний буде удар, який він задумав. Тим краще: буде різанина, буде здобич. І недавно ще готові до бунту, вони знову повірили в Індже, зраділи, і табір так і завирував од веселощів.

Саме в цю хвилину Індже вийшов з намету. Як морські хвилі набігають на берег, так кирджалії з усіх боків оточили його. Він уже серед них. Ступає легко і струнко,— знають вони його хижацький поступ,— зупиняється й кидає навколо бистрий орлиний погляд. Який він красень — Індже! У синьому яничарському жупані, що аж сяє золотим гаптуванням, у червоних шароварах. Але на голові — не біла чалма у м'яких складках, а висока соболина шапка з верхом, зсунутим набакир, і павиними перами.

Поклавши руку на ефес кривої шаблі, ступає Індже між двома живими стінами кирджаліїв. Молодецький вигляд і струнка постать зовсім спантеличують їх. У всіх одна думка: зараз сяде на коня і поведе на приступ. І ті, що стоять попереду, низько схиляють обвиті великими чалмами голови і вклоняються, прикладаючи руку до грудей, а ті, що далі, назираючи один на одного, стискають держак ятаганів і щосили кричать: — Яша! ¹

Подекуди лунають постріли.

Індже підводять коня — він сідає. Без команди, бо в них її не буває, злітають на коней кирджалії. І коли білий жеребець Індже звівся на задні ноги, опустивши хвіст аж до землі, а Індже підніс руку, всі змовкли. Чекають, що ця рука вкаже на Урум-Енікьой. Проте Індже вказав у протилежний бік і звелів їхати за ним. Це було для кирджаліїв, наче грім з ясного неба. Дивляться вони на Індже і не вірять своїм очам. А в Індже страшне обличчя і глибока зморшка на чолі від волосся до брів.

Впевнений у собі, Індже не став баритися,— пришпорив коня. Услід за ним заколихався частокіл списів його ватаги. Кирджалії залишилися самі. Якусь хвилину мовчали, дивлячись один на одного. Потім зчи-

¹ Яша! — Хай живе!

нявся страшенний гам — наче вили дикі шакали. Обступили з усіх боїв Сиврі-билюк-баші, заревли, закричали, щоб він їх вів на Урум-Енікьой. Високий анатолєць Сиврі-билюк-баші, наче дуб, підносився над усіма кирджаліями. Супив брови, роздумував. Сам не знав, що робиться з Індже, але не хотів так просто з ним поривати. І відрубав: усім іти за Індже! За його знаком заgrimіли труби й литаври. У цій дикій музиці потонуло ремство кирджаліїв; орда заворушилась і рушила вперед. Скоро кінський тупіт затих, лише віддалені звуки труб і хмара куряви вказували, що кирджалії повертаються назад тим самим шляхом, яким прийшли.

На лісовій галявині нікогiсінько. Раптом на неї вискочив маленький чоловічок,— чи то дитина, чи то дорослий. Горбатий, майже без шиї, руки довгі, наче в мавпи. Боязко, крадькома, вийшов він на середину галявини, зупинився, прислухався: кирджалії далеко. Тоді він заспокоївся і почав нишпорити: нагеться, щось підніме з землі, пильно розгляне — і або кине додолу, або засуне у свій мішок. Нараз погляд його зупинився на чомусь великому: рушниця! Він так і заціпенів, потім схопив рушницю під пахву і зник у лісі.

Селяни з Урум-Енікьоя спочатку не помітили кирджаліїв, проте вночі догадалися, що вони недалеко, і повтікали до лісу. Коли горяни сповістили, що кирджалії пішли, ніхто не хотів цьому вірити. Боязко оглядаючись на всі боки, повернулися спочатку чоловіки. На майданах з'явилися багатші чорбаджії верхи на мулах. Навколо них снували вперед і назад озброєні стражники; прибув також невеликий загін охоронців гірських перевалів, дехто з мушкетами, а здебільшого з довгими залізними палицями. Їхній ватажок був у великій шапці з лисячим хвостом. Його люди

йшли насупившись, з відважним виглядом, хоч подумки всі вирішили тікати, як тільки побачать кирджаліїв. Нарешті, коли коні стражників зморились і недовірливі чорбаджії переконались, що кирджаліїв справді нема, пустили в село жінок та дітей. На вулицях з'явилися люди, вози й худоба.

Раптом звідкись знизу, від річки, почувся постріл. Погода стояла тиха, і в прозорому повітрі він пролунав різко та погрозово. Ще не встигли збагнути, хто стріляє, чому стріляє, як звідти ж почувся другий постріл. Жінки заголосили, кинулися тікати. Насилу найспритнішим чоловікам удалося спинити їх і повернути назад.

— Не бійтеся, люди добрі! — гукали вони.— Це не кирджалії, це мисливці.

Жінки повернулися, але ніхто не наважувався ввійти у свій дім. Вози так і стояли навантажені, худоба розбрелась по майданах, і поки жінки товпилися біля воріт, чоловіки зійшлися на край села, щоб вартувати.

Надвечір до села свинопас пригнав свиней. Селяни повеселішали, хоч і дивно було їм бачити його, наче він не знав, що все село тікало.

— Стривайте-но! — гукнув хтось.— Горбань нам зараз усе розкаже. Він, мабуть, бачив кирджаліїв.

Селяни вийшли назустріч свинопасові, обступили його. Це був той самий горбатий хлопчина, який вранці знайшов рушницю в лісі. І сказав він те, що вже було відомо: кирджалії пішли геть.

— Чому пішли?

— Звідки мені знати? Я далеко був. Дуже кричали, сперечались...

— А хто стріляв біля річки?

Горбань не відповів, але, блиснувши очима, гордо подивився на селян і, наперед тішачись, як вони здивуються, вийняв з-під аби рушницю й показав їм.

— Хто стріляв, питаєте? Я стріляв. Дивіться, це моя...

У нього в руках був короткий мушкет, схожий на обріз, хоч і стара, іржава, але міцна, важка рушниця.

— От так Найден! Де ти її дістав?

— Дай подивитись. Може, продаси?

— Ти її не знайшов, а вкрав!

Горбань мовчав, міцно стиснувши рушницю в руках, готовий кусатись і дряпатися, якщо б хтось спробував її відібрати. Нарешті переконавшись, що ніхто не збирається відбирати в нього рушницю, швидко сховав її під абу і, усміхнувшись, сказав:

— Не знайшов я її. Вбив одного кирджалію... і взяв...

Селяни зареготали. Настрій у людей швидко змінився, і вони почали жартувати. Хтось спробував забрати в горбаня рушницю. Жінки, збагнувши, що саме через нього натерпілися страху, почали його клясти. Дітлахи, пробравшись між дорослими, хапали його за горб. Горбань розсердився, вицирився. Найбільше він боявся за рушницю. Затиснувши її під пахвою, він вирвався й кинувся тікати, хоч ніхто за ним не гнався.

Селяни сміялися.

— Каліка, а який злий!

— Позначив його бог. Бережись такого!

— Невже такий народився?

— Хай йому абищо! Не народився, а дитиною впав з великої висоти. Видужати видужав, а горб зостався.

— Ким він Калмучці доводиться? Син чи онук?

— Хіба розбереш цю брехуху? Раз каже — син, а вдруге — онук. А деколи вигадує, що в руїнах знайшла... П'ятнадцять років тому, коли так само від кирджаліїв тікали, щоб вони всі, кровопивці, виздихали! Знайшла — ну й охрестила Найденом: знайдений, бачите...

Горбань прибіг додому. Баба Яна Калмучка сиділа на порозі. Вона не чула й не знала, що село тікало до лісу.

— Дай хліба! — крикнув горбань у неї над головою, як кричать глухому.

— Хліба? — тихо й спокійно мовила стара.— Немає в мене хліба. Якби мала хліб, то й сама з'їла б. У чорбаджіїв прося, чию худобу пасеш...

Горбань насупився й пішов до хати. Раптом вискочив звідти, несподівано весело, з усмішкою взяв рушницю, націлився в бабу і гукнув:

— Зараз тебе уб'ю!

Стара здригнулася. Розуміла, що горбань жартує, а все-таки боялась поворухнутись чи щось сказати, щоб не розсердити його: може й вистрелити.

— Уб'ю! — кричав, усміхаючись, горбань.— Сиди, не ворущись!

Налякавши стару, горбань сів навпочіпки під стіною і почав гризти сухі скоринки, які знайшов у хаті. Баба Яна встала, зітхнула, потяглася, наче забувши про пустощі горбаня. Але, проходячи повз нього, раптом кинулась, схопила за плечі й почала трусити.

— Лякати мене схотів, паскуднику! Задушу!

Раптом зойкнула й відпустила його. Горбань вкусяв її. Баба Яна глянула на свою зморщену руку — на ній виднілись сліди від зубів і кров.

— Забирайся геть! — крикнула вона.— Щоб і ног твоєї тут не було!

Горбань перекривляв її, і вона у розпачі замовкла. Потім промовила зовсім тихо:

— Розбійник! У батька вдався...

Ці слова мов нагадали їй щось далеке. Вона сіла на те саме місце, схрестила руки й задумалася.

Вдруге перевалив Індже Бакиджики й опинився в Ромині. Не було вже з ним тієї численної орди, з якою він виступив. Набридло кирджаліям ходити з ватажком, який не водить їх на здобич і на грабунок, не до-

зволяє робити, що заманеться, а тягає по шляхах — сьогодні в один, завтра — в інший бік. Ослабли в них коні від голоду, заіржавіли ятагани за поясом. Якось уночі втік Сиврі-билюк-баші з усією ватагою. За ним услід — Едерханоглу, потім — Делі-Кадир і решта ватажків. З Індже залишився тільки Кара-Колю та ватага — триста чоловік на вороних конях. Індже — попереду, на білому арабському жеребці.

І все так само мертві були села, так само порожні поля навколо них. Ніде ні душі. Тільки де-не-де, у найбідніших і напівспалених селах зустрічались обірвані селяни, висохлі від голоду, почорнілі від горя, з тупим, байдужим поглядом; вони харчувались якимсь корінням. Або чути було жіночий плач на горбах, над могилами. Індже гнівався на себе, що в нього інколи прокидається жаль, і все ж йому здавалось, наче десь там, серед страшного лісу чорних хрестів, лежить Пауна, а поряд з нею — маля, розрубане його ятаганом. Інколи він тряс головою, немовби відганяючи поганий сон: у напівзабутті йому ввижалося, ніби він тримає свою дитину і пестить її кривавою рукою, а Пауна, бліда, усміхаючись, дивиться на нього.

Одного разу Індже побачив жінок, які копали землю. Обличчя їхні були закриті чорними хустками, наче вони не землю копали, а могилу рили, щоб поховати в ній свої сльози і страждання. Індже захотілося сказати їм щось добре; він повернув до них коня. Але, побачивши його з цілим лісом списів позаду, жінки покинули мотики й кинулися тікати. Залишився тільки старий дід під квітучою сливою. Він випростався і, спершись на кийок, чекав.

— Чому жінки повтікали, діду? — різко спитав Індже.

— Не знаю... Злякалися, мабуть. Жінки...

— А ти? Ти не злякався?

— А чого лякатись, ефенді? Не злякався. Старий я, чого мені боятись? Господа бога боюсь і від нього смерті чекаю...

Та хоч і говорив старий, що не боїться, проте тремтів і злякано поглядав на силу-силенну озброєних вершників, які спускалися в долину. Дехто з них спішився і повів напувати коней до річки, інші розійшлися, шукаючи, де напиться.

— Хлопці! — гукнув старий по-турецькому і вказав кийком.— Он там є чешма, біля отих тополь, на горбку. Стежкою, прямо стежкою!

— Злякалися жінки,— вже спокійніше звернувся він до Індже.— Ти не гнівайся на них, ефенді. «Лиходії!» — кричать. «Які ж це лиходії? — кажу їм.— Невже не бачите, гарні люди, а коні — пишні, чорні, і тільки один білий — папі». Так і запам'ятали ми: папі на білих конях їздять.

Індже майже не слухав його, дивився на пагорб, куди втекли жінки.

— Там — наше село,— казав далі старий.— З Чукурова ми. А я — дід Гуді, дід Гуді з Чукурова. Ох, погано ми живемо, злидні, голод. А година гарна видалась, думали земельку скопати, посіяти дещо, трохи цибулі, трохи квасолі. Потягли й мене жінки: «Ходімо, кажуть, охоронятимеш нас». А який з мене охоронець! Адже самі ми, без хлопців живемо. Не залишилось чоловіків у нас, як Кара-Фіджі та Індже налетіли...

Індже скося подивився на старого і ледь помітно всміхнувся.

— Індже? А ти бачив Індже, діду?

— Де там бачив, синку. Хто бачив, той живий не лишився.

— А я хто? Мене знаєш?

— Звідки мені знати, ефенді? Розмовляєш по-нашому, проте багато хто з вас так говорить. Сливенсь-

кий айян¹ Тахир-ага — його я знаю — теж так говорить. А тебе не знаю.

Він помовчав, задумано втупивши сумні очі в Індже.

— Не знаю. Тільки послухай, що я тобі скажу: молодий ти, гарний. Одне слово — юнак! Нам би такого господаря! Ми б служили тобі, військовий податок платили. Аби ти згодився! А то нині...

— Що нині?

— Хто не прийде — ріже, хто не прийде — грабує і палить. А ми — люди прості, ми — як вівці. Добре було б, якби хтось про нас дбав, стриг нас і доїв, та й від вовків охороняв!

Індже засміявся — це була перша його усмішка за всю весну, вийняв гаманець, узяв жменю золотих і звелів покласти по одному на кожную мотыку.

— Як повернуться жінки, нехай візьмуть,— сказав він.— І щоб пам'ятали про Індже. А ти, діду, прощай! Прощай — і спасибі на доброму слові.

Змією просичав батіг у Індже в руці, заграв під ним білий кінь. Схопилися кирджалії, відчувши, що Індже їх веде, і пустились на своїх конях за ним. Ті, хто спішився,— швидше на коней і теж помчали. Земля загула від кінського тупоту. А старий стояв під розквітлою сливою і дивився їм услід.

Знов рознеслася слава Індже, всі тільки про нього й говорили. Тепер слава була ще більша, ніж раніше. Бо Індже вже не руйнував сіл і містечок, не різав і не вбивав. Індже сам бив кирджаліїв, знищував розбійників. Перший відчув на собі його гнів Сиврі-билюк-баші. Індже вважав його своїм приятелем і послав сказати йому, щоб він перестав грабувати і йшов собі геть, поки не пізно. Засміявся Сиврі-билюк-баші і прогнав

¹ А й я н — сенатор, намісник (турецьк.).

його посланців. Тоді Індже яструбом налетів на нього. Кирджалії, що саме навантажили своїх коней здобиччю, важкі й неповороткі, як черепахи, були перебиті всі до одного. Сиврі-билюк-баші засунули під пахви палаючі головешки, і він згорів живцем.

По всіх шляхах на деревах — трупи гайдуків, щоранку перед наметом Індже валялися голови гайдуцьких ватажків. І не тільки гайдукам і грабіжникам був страшний Індже. Айяни, спахії, беї — всі володарі і багаті полагіднішали і вже не так притискали райю¹. Судді, згадавши Індже, не раз і не два вмочали пера в каламар, перш ніж писати вирок, і судили тепер справедливо. Могутнім крилом прикрив Індже усіх беззахисних.

Минуло два роки. Очищені були всі ліси й діброви, звільнені всі шляхи. Тоді з вершини Балкану, з Жеруни, Індже послав чорбаджійську дочку з новими глечиками, одну, пішки, на Бакиджики, щоб принесла йому води з Сімох криниць. Дівчина була молода і гарна. На шиї сім низок більших і менших золотих монет, сама — в єдвабному вбранні, гаптованому золотом. Іде одна-однісінька і лісами, і зеленими нивами. Дійшла й повернулася з водою з Семи криниць. Сім днів ішла туди і сім днів назад. Ніхто не посмів зачепити її, волосинки з голови не втратила, жодної золотої монети не згубила. Люди проводжали її до околиці і казали:

— Як Індже наказав, так і буде... Бувай здорова!

З усмішкою пішла дівчина, з усмішкою вернулася. Жодного розбійника не зустріла, жодної лихої людини.

Тоді Індже поїхав на Бакиджики. Неродюча й чорна лежала земля, коли він був там востаннє, а тепер уся

¹ Р а й я — буквально — стадо; немусульманське населення Турецької імперії (турецьк.).

Роминя жовтіла дозрілими нивами. Багатим урожаєм благословив господь землю, і народ узявся до роботи. Хвилями переливається нива, мерехтить повітря, білють, мов птахи, хустки на головах жниць. І ось — пісня, дзвінка пісня жниць! Індже зупинив коня. Жниці близько, але гілля дерев закриває їх від ватаги. Ясно чути пісню. Індже слухає. І здригається, почувши, що співають про нього. Співають про Індже — молодого воєводу, про те, як він водить ватагу на триста шабель, про те, як ліс і гори плачуть, благають Індже визволити їх від розбійників; про те, який ласкавий Індже до бідних...

Дзвенить пісня під ясным небом, падають слова, наче зерна з важкого колосся. Індже слухає. Щось солодке тане у нього в грудях, котиться сльоза з очей і падає на білу гриву коня. Перша в житті сльоза, пролита Індже.

На вершині Бакиджиків, біля Семи криниць — табір Індже. Набагато більший, ніж був весною. Але немає Сиврі-билюк-баші, немає дааліїв і кирджаліїв. Ходять по галявинах молоді хлопці, кидають каміння, пробуючи свої сили, або стоять перед наметами і чистять довгі — на зріст людини — рушниці. А збоку, під тінню крислатих буків, сидять сивобороді воєводи. Тут Никола Узун, Добрі-воєвода, Вилко Бинбеля, Вилчан-воєвода й інші. На обличчях у них — сліди давніх ран, волосся в них біле, мудра мова тече тихо і плавно, як вода недалекого джерела.

— Тепеделен Алі-паша править Яниною, — говорить Добрі-воєвода, затягнувшись зі свого довгого чубука. — У Відіні — Пазвант-оглу, а Мустафа-Байрактар у Тристеніку. Кожний своєю міркою міряє, судить і порядкує своїми людьми. Чому б і нам не взяти свого? Хто нам не дозволить? Хто скаже: не треба? — Трохи помовчавши й бачачи, що ніхто не відповідає, веде

далі: — Я знаю, що думає Індже. І скажу відверто — чудова справа. Насамперед він хоче позбутися цих собак, Кара-Феїза і Еміна. Відділитися б від них раз і назавжди...

— Але як? Ось що скажи мені! — перебиває його Никола Узун і, за звичкою, без жодної потреби, хапається за ніж.

— Не поспішай, кажу тобі. Індже наказав Кара-Колю схопити двох есерлійських султанів, тих молодих, двох братів, і розправитися з ними шейтан-пенчовим методом. Султанчики ці — родичі Кара-Феїза, коли він дізнається, що їх убито, запідозрить Юмер-Дразу. І зчепляться обидва кирджалії один одному в горло, як собаки...

— Розумію тепер, — каже Узун, зсуваючи шапку на потилицю і сміючись на все горло. — Розумію. Оце здорово, ой, як здорово!

Вилчан-восвода прижмурує очі і, махнувши Узуну рукою, щоб мовчав, питає Добрі:

— А далі?

— А далі зберуться сюди, на Бакиджики, звідусіль юнаки, зросте наша сила. А як почуємо, що перейшов Дунай московець, скажемо і ми: «Допоможи нам, боже!» І почнемо.

Погладжують восводи білі свої бороди, думають, дивляться, як, виблискуючи, дзюркотить чисте джерело, наче несе якусь таємницю. Вітер пробігає по верхівках старих буків, шелестить їхнім листям.

А Індже ходить сюди й туди перед своїм наметом, на самому гребені Бакиджиків, де вітер колише високу траву. Темнішає небосхил, блиснула, наче діамант, велика зірка на півдні. Індже ходить і думає. Часом зупиниться і подивиться на захід, у бік Ромині. Згадує пісню жниць, згадує народ, що плакав від радості, зустрічаючи його, як царя. Згадав усе це — і посвітлішало обличчя. Але кинув погляд на схід — по той Бакид-

жиків, і знову защеміло його серце. Там ще залишилися сліди його набігів, там і досі матері проклинають Індже.

Згадав Пауну, свою дитину і подумав: «Найтяжчий мій гріх — там. Треба йти по той бік».

Повертаючись до себе в намет, проходить Індже повз старі буки, під якими ще сидять воєводи. Облич не видно, блимають тільки їхні люльки. І чує Індже, як Никола Узун гукає:

— Ех, були царі й господарі на нашій землі і будуть ще. Хай живе Індже!

Чує це Індже, киває головою, неначе погоджуючись, і знову думає: «Треба, треба йти по той бік».

Сидячи на білому коні, який гордо похитує розпущеною гривною, переходить Індже зі своєю ватагою по той бік Бакиджиків, до моря. Сьогодні велике свято. — Свята трійця, і в Урум-Енікької люди гуляють. Індже веселий, спокійно в нього на душі, бо знає, куди йде. За ним, в один ряд, на чудових конях білобороді воєводи, а за ними — ватага Індже з прапороносцем Кара-Колю.

Їх наближення село зустрічає гучними дзвонами. Не чути ні рушничних пострілів, ні зляканих вигуків, люди не тікають, як колись. Індже усміхається, обличчя його сяє; ніколи він не був такий гарний, не їхав таким юнаком. Дивляться на нього старі воєводи, погладжують білі бороди, і серця їхні сповнюються радощів і гордощів.

Мешканці Урум-Енікьоя і справді не думали тікати. Дехто казав, що вовк хоч і змінив шкуру, але зуби в нього ті самі, пропонували вчинити опір Індже або тікати. Але тут піднялися інші, що побували в Загорі й Ромині, і сказали, що Індже треба зустріти з іконою святої трійці, з хлібом-сіллю. Так вирішили всі, що були в церкві. Підняли церковні корогви, священник

тремтячими руками взяв хрест та ікону, і численна строката процесія повільно й урочисто, в побожній тиші рушила з церковного подвір'я в той бік, звідки наближався Індже.

Біля церкви зупинилися двоє — чоловік і жінка верхи на мулах. Жінка в короткій безрукавці на лисячому хутрі, з легкою зеленою шаллю на голові. Вона не дуже молода, але вродлива, з виразними рисами обличчя і якоюсь шляхетною поставою. Чоловік — старий, сивий розбійник, але дужий, рум'яний, з великими кошлатими бровами й пухнастими, як куделя, вусами. Одяг з червоного сукна був гаптований потемнілим уже золотим шитвом; збоку в нього порохівниця, а за широким шкіряним поясом стриміли пістолі.

Чоловік і жінка дивилися на людей, що виходили з церкви. Всі, хто їх минав, казали, що йдуть зустрічати Індже. Чоловік і жінка переглянулися, і їхні очі налилися сльозами. Вони злізли з мулів і пішли разом з юрбою. Чоловік хмурих свої кошлаті брови і збуджено шепотів:

— Скажу йому: «Я — Сяро Барутчія. Не впізнаєш? Бачиш, сам прийшов. І Пауну привів. Коли ти різав і вбивав, я в тебе стріляв, хотів убити. А тепер ти — батько наш, захисник... Дозволь поцілувати твої руки й ноги. І роби зі мною, що хочеш...»

А Індже вже заходив у село. Він не хотів поспішати, стримуючи коня, який чомусь нетерпеливився. Раптом посеред вулиці перед Індже став маленький чоловічок. Це був горбань. Він зупинився, став придивлятися. Здавалось, він дивувався з Індже, з його коня, з його блискучого, шитого золотом одягу і павиного пера, що колихалося на його шапці. Індже проїхав би мимо, якби не помітив у цього горбатого каліки під пахвою рушниця. Добрих думок був сповнений Індже, і не з рушницями нині хотів би він бачити тут людей. Весело йому стало, хотілось пожартувати.

— Гей, слухай! — крикнув він горбаневі. — Дай-но сюди рушницю!

Горбань насушився, щось пробурмотів і кинувся тікати. Індже побачив очі хлопця зблизька, і вони пробудили в його душі щось таке, чого він сам не міг зрозуміти. Попустивши трохи повід, він рушив за хлопцем.

— Віддай рушницю! — гукав він, сміючись.

Горбатий ускочив у двір, Індже — за ним. Восводи зупинились на вулиці і, всміхаючись, стали чекати, бо бачили, що він жартує. Індже повернув коня назад. В ту ж мить горбань підніс рушницю, прицілився й вистрелив. Звився дибки білий кінь, захитався Індже в сідлі й упав.

Хто був ближче, позіскакували з коней, підбігли до Індже, підняли його, інші кинулися ловити горбаня. Індже перенесли в сіни тієї хати, біля якої він упав. Розстебнули на ньому одяг, стали шукати рану, щоб швидше перев'язати. А надворі зчинився страшенний галас. Металися чорні коні, блищали ятагани, і страшні голоси, сповнені болю й відчаю, вигукували:

— Восводу вбили! Індже вбили!

З обох боків помчали вершники, щоб відрізати шлях горбаневі і схопити його. Юрба, що йшла від церкви з іконами та корогвами, повернула назад і розбіглася. Жінки заголосили, усе село сповнилося плачем та лементом.

Баба Яна Калмучка сиділа біля своєї хати, притулившись до стіни, і, незважаючи на страшенний галас навколо, зберігала спокій — була вже стара й глуха. Але, почувши з усіх боків вигуки: «Індже! Індже вбили!» — встала й подалася в сіни. Уся тремтіла, очі в неї палали неспокійно, чогось шукаючи. Восводи, які були коло Індже, вирішили, що вона від страху збожеволіла, і вигнали її геть.

Але вона встигла глянути на Індже. Він лежав на підлозі, притулившись до стіни. Шапка з павиним пером валялася біля нього. Смугляве обличчя не виказувало болю, але дихав він важко, над силу, і під ним була ціла калюжа крові.

У двір набилися люди. Привели горбаня. Двоє воевод — Добрі й Вилчан — міцно тримали його, скрутивши йому руки за спиною.

— Ось хто вбив Індже! Ось хто! — кричали кирджалії, розмахуючи ятаганамі.

— Стривайте, ми його до Індже відведемо. Нехай він скаже.

Ті, хто стояв біля Індже, вийшли. Тоді баба Яна підійшла до нього.

— Синку, ти Індже?

— Хто цей хлопець? — простогнав Індже.— Твій?

— То ти — Індже! Ой господи, що сталося!..

В її голосі було страждання, нижня щелепа тремтіла. Схаменувшись, що треба поспішати, бо зараз увійдуть люди, вона нахилилась до нього й прошепотіла:

— Це твій син! Ох, навіщо я підбрала його тоді, краще б він помер...

Неначе друга куля вдарила Індже — він здригнувся... Привели горбаня. Індже глянув на нього: жалюгідний горбатий коротун — на чоло спадають брудні, зліплені насма; погляд спідлоба, як у звіра, якого витягли з нори. Але очі виділяються на потворному обличчі — гарні, карі. Індже вдивляється в них і впізнає очі Пауни.

— Ось він! — кричать воеводи.— Що нам з ним зроби? З живого шкіру здерти? На палю посадити?

Індже напівзаплющив очі, як від болю, нічого не сказавши. Обличчя його вже прояснила смерть. Потім подивився на всіх і мовив:

— Багато матерів я плакати примусив... Настала і моя черга. Не чіпайте цього хлопця! І волосини щоб не впало з його голови. Так я хочу. Віддайте йому це,— він простяг свій гаманець,— і відпустіть на здоров'я...

На подвір'ї, серед юрми кирджаліїв, почувся голос Сяро Барутчії:

— Помирає? Не може цього бути! Пустіть мене. Скажіть, що я дружину йому привів. Скажіть: Пауна йде!

Індже, трохи підвівшись, широко розплющив очі і знову упав. Надворі скрикнула жінка. Восводи кинулись до Індже, підняли його, стали кликати, просити, щоб сказав хоч слово. Індже був мертвий.

ВІВЧАРЕВА ТУГА

Стефане, синку, Стефане,
де ти? Відгукнися!

Народна пісня

Якось літнього вечора сиділи ми з дідом Вилю, старим лісником, під розлогими горіхами край села. Сонце сідало за далекі зарослі лісом вершини Разбойни, і на синіх зубцях Балкану, навпроти нас, догоряли пурпурові вогні вечірньої зорі. Просто над нами здіймалася височезна скеля, вже вся затінена, схожа на великого птаха з опущеними крилами, під якою тулились одна до одної, мов пташенята, сільські хати. А впоперек її схилів чорними складками темніли діброви.

Було їх три: Черковна, Старча і Циганська. Проте у вітряну погоду шуміла завжди одна, а інші мовчали. Якщо повіє південний вітер з рівнин Ромині і заколихає віти Черковни, вона зашумить, а Старча і Циганська, захищені від нього, мовчать, неначе. слухають старі гайдуцькі легенди, що розповідає їм Черковна. А за кілька днів, коли змінювався вітер, вони вже звертаються цією ж неясною, таємничою мовою до Черковни.

Я не знаю іншого спогаду з дитячих років, що був би пройнятий такої чарівності, як розмова цих старих лісів. Пам'ятаю, маленькими дітьми вийдемо ми, було, літнього зоряного вечора у двір, де темніють самшити. У світлому небі на півночі чітко вимальовується темне верховіття дібров. А звідти долинає до нас грізний шум: неначе тисячі потоків ллють свої невидимі струмені, гримлять водоспади, або там, у хащах лісових, зібралися віли й самодиви, танцюють на зелених галявинах, гомонять, сміються.

— Черковна гуде, отже, зіпсується погода,— казала мати.

Холоднішало, зірка, зірвавшись, падала з неба, і ми поспішали назад додому. Звичайно, найменше ми думали про погоду. Нас охоплювали трепетний страх і цікавість, а що відбувається там, у гаях, під темними шатами столітніх дерев, які шуміли...

І того вечора Черковна шуміла. Шуміла, але ще тихо, стримано. Ми з дідом Вилю дивилися на галявину біля підніжжя Старчі. Там дівчата водили хоро¹. Та ось гайда замовкла, до нас донеслися сміх і гучні голоси; до села почали спускатися моторні дівчата — групами й поодиночі. За звичаєм, вони поспішали взяти відра, щоб іти по воду знову туди, нагору.

— Гарно веселиться молодь! — сказав я дідові.

Дід Вилю, скручуючи цигарку, підвів очі: щось на-смішливе заіскрилося в них, на губах заграла усмішка.

— Гм... хіба це веселощі, — заперечив він. — Хіба так було колись? І дівчата були тоді інші, і хлопці. — Він помовчав. — І куди воно все поділося? — вів далі своєї. — Де колишні наряди? Подивився б ти хоч раз на дівчину, так чепурно вдягнену в тодішнє вбрання. Безрукавки червоного або зеленого єдвабу сяяли, як сонце; розшиті фартухи з Єрусалиму, червоні матер'яні капці з строкатим шовковим шнурком, разки золотих монет. А які тоді були красуні! Білолиці, чорноокі, високі, а коси — нижче пояса. Хлопці всі — стрункі, високі вівчарі, один за одного кращий. А які там, на Златній Ореші, хоро водили! Скільки разів, пам'ятаю, Стефан у гаю на кавалі² грав, а молодь унизу танцювала. Ти чув про Стефана-гайдука?

Був він вівчар — ще з тодішніх вівчарів, мав сумку, прикрашену китицями, і довгу герлигу; тоді були такі отари, від яких галявини ставали темними, наче на

¹ Хоро — болгарський народний хороводний танок.

² Кавал — народний інструмент, схожий на сопілку.

них упав густий туман. Таких вівчарів немає зараз. Мало хто міг зрівнятися з ним красою й силою, та особливо уславився він грою на кавалі. Дівчата й молодиці, які вибілювали полотно на Ореші, почувши його гру, розправляли спини і стояли з полотном у руках, мов кам'яні. Подорожні зупинялись посеред дороги і, завірши у сідлі, слухали й не могли наслухатись.

Влітку Стефан пас отару на зелених галявинах Балкану, ховаючись від сонця під густим шатром яворів. А коли наставала осінь, коли трава на галявинах жовкла, листя на деревах червоніло і по схилах гір повзли густі тумани, звиваючись, мов величезні змії, тоді він, як і інші вівчарі, спускався з гір. Кавал його сповіщав про прихід вівчара, і дівчата йшли по воду до найдалшої чешми, аби побачити його. Але в селі Стефан залишався недовго — день-два, поки роздасть довгождані подарунки: розмальовані прядки й коромисла. А потім простував на південь, куди тяглися журавлі, куди гнали великі отари, бо вівчарі зимували тоді внизу, на полях Ромині. Навесні зозуля, закувавши в зеленому листі, сповіщала про те, що вівчарі ось-ось повернуться.

І так щороку. Але останнього разу Стефан повернувся навесні сам не свій. Замислений, сумний, він не ходив уже на великі свята в село водити хоро, з товаришами був мовчазний і холодний. Було з усього видно: щось затаїв на серці. А що знав старший вівчар, знали й інші вівчарі.

— Це те дівчисько з долини звело його з розуму,— казав старший вівчар своїм вівчарям, коли вони, посідавши в коло, всі разом обідали.— Звело з розуму, от він і ходить, наче хмара.

Вівчарі дивилися вслід Стефанові й усміхались. А той, високий, стрункий, як тополя, закинувши прикрашену китицями сумку за плечі, взявши герлигу й свитку, йшов за отарою. Старався швидше відійти від них, залишитись один. Завжди тримався осторонь

від усіх. І часто, коли видавалася тиха, тепла ніч, коли повний місяць плив серед рою дрібних зірочок, коли оповиті сріблястим туманом гори стояли стіною, а ліс мовчав у чорній п'їтмі, він ішов поперед розтягненої довгою звивистою дугою отари по пагорбу і грав. Кавал його не співав, а говорив людською мовою: то заберець-ся високо-високо і затремтить від захоплення й радості, то спуститься низько і тихо заплаче, заголосить. Здавалося, що й краплини роси, збираючись на траві, поблискували, як сльози. Та ось обірве Стефан сумну пісню й почне веселої, хороводної, і одразу все довкола мінялося: місяць, схилившись над лісом, усміхався, зорі швидко-швидко миготіли. Нарешті кавал, глибоко й глухо зітхнувши, змовкав...

Скінчилося літо, і Стефан більше не міг критись. Коли настав час іти в Роминю, він сказав матері, що одружиться з Єленою, світловолосою дочкою старого Николи, у вівчарському курені якого він щороку зимував. Мати й слова не сказала, а пішла порадитися зі своїм братом, відомим багатем чорбаджією Димчо. Це його овець пас Стефан. Чорбаджія скипів, розкричався: не хочу, мовляв, щоб моєю невісткою стала вбога, хитра селянка. Сеетрі сказав, що цієї зими Стефан залишиться в горах, а сам потай послав старшого вівчаря до батька Єлени з вісткою, що, мовляв, Стефан заручився і за тиждень одружується. Йому повірили і, чи то з образи, чи з сорому, тієї ж зими віддали Єлену за іншого.

Якби її чоловіком став хтось чужий, Стефан убив би його. Та це був його побратим, у церкві вони з ним клятву давали. Стефан повернувся, але не пішов ні в кошару, ні додому. Відтоді він зник. Невдовзі якось вночі у чорбаджії Димча загорілася хата. Ні для кого не було тасмницею, що це страшна помста Стефана, який став гайдуком і блукає в навколишніх горах, задумавши щось проти дядька. Здебільшого ходив сам,

нікого не чіпав. Багато хто чув його кавал у зарослих лісом ущелинах. Мати його, залишившись зовсім сама, збожеволіла з горя. Останні Стефанові слова не давали їй спокою. «Ти в усьому винна,— сказав він їй,— ти розлучила мене з Єленою. Не хочу більше тебе бачити!» Часто, почувши від людей, що Стефана десь бачили, вона йшла туди, блукала в горах, кликала сина, і невтішні, гіркі ридання її сповнювали навколишню тишу. Але Стефан не з'являвся до неї.

А до інших людей виходив. Спускався навіть до хороводу. Не раз, коли на Старчі водили велике хоро, з густого лісу долинали звуки його кавала. Всі змовкали — солодкі звуки покоряли, ніби чаклунські чари. Дівчата й хлопці, презираючись, шепотіли: «Це Стефан. Він тут зі своєю ватагою». Та ось нагорі, в лісі, кавал заводив хороводну. Од цих шалених, веселих звуків ніхто не міг устояти на місці. Обличчя сяяли усмішками, руки самі тяглися до рук, і ось уже в'ється чудесне хоро, без шуму, без гомону. Очі опущені, всі слухають кавал, танцюють мовчки; чути тільки чіткий, рівний тупіт, бряжчать разки намиста, браслети. І раптом, з жалісним стогоном кавал замовкає. Зітхнувши, всі підводять очі вгору, туди, де серед високих дерев губляться якісь тіні.

Селом швидко рознеслася чутка: приходив Стефан, Стефан грав на кавалі. Дійшла вона і до нещасної матері. І коли дівчата й молодіці розходились від чешми, якась чорна тінь ступала стрімким схилом до діброви. Це була Стефанова мати. Дівчата зупинялись і слухали несамовитий зойк, що завмирав у темній лісовій хащі. І коли наступного дня, холодним ранком Стефан прокинувся з товаришами під крилатими буками, де вони ночували, то вдалині побачили жінку, що пленталася голими кам'янистими схилами. До них донісся слабкий, нестямний крик.

— Знову твоя мати, Стефане!

— Вийди зустрінь її. Адже це мати...

— Цього вже не можна терпіти! В нас теж є матері. Залишили ми їх самих плакати й сумувати за нами, хочемо їх забути. А твоя щоразу нагадує. Дивитись жаль, серце болить... Стефане, великий гріх буде: помре твоя мати через нас!

Так казали суворі й похмурі гайдуки, черстві серця яких розчулило материнське горе. Але Стефан не слухав. Він стояв, підперши голову руками, замислений і сумний.

Невдовзі він зник зовсім. Мати так і не знала, де його одинока могила.

Дід Вилію закінчив розповідь. Замовкли ми обидва і встали. Почало смеркатись. Душа моя була сповнена зворушливих картин, що про них розповідав оповідач. Черковна глухо шуміла. І мені здавалося, ніби я бачу зігнуту горем постать матері, яка видирається по схилах; здалося навіть, ніби чую її розпачливий крик.

Черковна шуміла. Неначе розповідала сумну й гірку повість вівчаревої туги.

ПІД ЧАС ЧУМИ

З божого веління того літа вдарила чума несподівано й обпалила всю землю — і містечка, і села. Жодне село не уникло хвороби гріхів заради наших!..

Старий літопис

Рознеслася чутка, що в рівнинні села, віддалені всього на один день шляху, прийшла чума, і людей умирає стільки, що не встигають ховати. Ця страшна звістка налякала всіх і, як при кожній напасті,— коли з'являються кирджалії або починається військовий похід,— чоловіки зійшлися в Церковній кав'ярні, а жінки — біля воріт і почали обговорювати новину. А оскільки всім загрозувала однакова небезпека, то згоди дійшли швидко, і в цій атмосфері доброзичливості дехто навіть почав жартувати, сміятись. Проте ввечері, коли всі розійшлися по домівках, і кожний лишився наодинці з самим собою, примара смерті знову постала — невблаганна й страшна. Наступного дня кожний уже вважав свого сусіда зараженим чумою, сидів дома, зачинившись і замкнувши двері на засув. Усі причаїлись і чекали, коли задзвонять по небіжчику або в якійсь хаті почнеться голосіння.

Навіть погода стояла якась сира, задушлива. Повітря, отруєне важкими міазмами мертвечини і гниллю покидьків, було насичене пилюкою. Пилюка вкривала будинки, дерева, вулиці, все довкола було якесь темне, сиве, як і висохла земля. Вже кілька місяців не випало й краплини дощу. Ліси, що вкривали гору навпроти, горіли. Удень над ними здіймався дим, а ввечорами на темних схилах Балкану полум'яніли величезні заграви пожеж, які дедалі збільшувалися...

Всі ці звичайні речі тепер здавалися знаменням.

Страх знесилював, затьмарював розум. Страшна хвороба чатувала повсюди, і кожний намагався врятуватися сам, будь-яким способом. Часник відразу подорожчав, бо це ж ліки. Не забули й чаклунських заходів: на багатьох воротах висіли дивні пучки з сухих васильків, червоних ниток і крил кажана або жаб'ячих лапок. По стічних канавах потекла різнобарвна вода, в якій можна було помітити залишки варених трав. Хтось догадався розпалити у себе на подвір'ї вогнище з коров'ячого гною. Скоро такі вогнища запалали повсюди. Густий пахучий дим сповнив село і, змішаний з димом лісових пожеж, оповив усю місцевість. Не відчувалось і найменшого вітерця. Тиша стала ще глибшою і страшнішою.

Так минуло кілька днів. Ніхто не вмер — чуми ще не було. Може, й не буде. Народ почав забувати про обережність: спершу розмови велися через пліт, потім — зустрічі біля хвіртки, що вела до сусіда, нарешті всі стали виходити на вулицю. Проте лихо одне не приходить. За ці кілька днів у кожній хаті відчули нестачу багато дечого необхідного. Кінчалось борошно, і виникла нова небезпека, не менш страшна від першої: голод.

Жінки голосили, благали чоловіків щось робити, а ті, переговорюючись через пліт, опускали очі в землю. Що робити, коли страшна хвороба охопить село? Тікати в гори? Але у кожного вдома п'ять-шість ротів, і треба подумати про найголовніше — про хліб. Потрібна розумна, мужня людина, яка сказала б, що робити, й повела село за собою. Все частіше чулося ім'я хаджі Драгана. Це та людина, яка може врятувати село. Спочатку про це балакали найближчі сусіди, потім розмова пішла з кварталу в квартал, і невдовзі четверо стариків, обраних від усього села, простували до хати хаджі Драгана сказати йому, що доля села — в його руках.

По дорозі старики, думаючи тільки про те, як увійдуть до хати хаджі Драгана, забули про чуму. Запальний і мінливий був хаджі. Інколи зустрине так, що не знає, куди тебе й посадовити, а інколи вилає і вижене геть. Підійшовши до важких, окутих залізом воріт хаджі Драганової хати, старики стояли, спершись на ціпки і втупившись у землю, поки дід Нейко, старшина, клацав клямкою. На їх великий подив цього разу хаджі Драган, спитавши, хто вони і чого прийшли, зразу ж наказав пустити їх у хату.

Двір хаджі Драгана здався старим не таким, як вони його знали. Наймит, що повів їх, ішов мало не навшипиньках, і погляд у нього був полохливий. З численної родини хаджі нікого не було видно, великі анатолійські собаки, прип'яті ланцюгами, не ворухнулись. Через садову огорожу звисали гілки з круглими, жовтими плодами айви, і старики подумали: чи не тому вони здаються такими гарними, що завтра нікому буде їх зірвати. Зайшовши в затінок виноградника і підвівши очі, вони побачили, що на кущах грон більше, ніж листя. І ці чорні, важкі грона теж здалися їм провісником лиха.

Вони побачили хаджі нагорі в кімнаті, він сидів потурецькому на дивані, з довгою люлькою в руці; за спиною в нього, біля стіни, було ще п'ять-шість люльок. Перед ним, на червоному килимі, чашка кави; в сонячному промінні, що проникало крізь вікно, плавали тоненькі струминки тютюнового диму. Роззувшись, в одних повстяних капцях, старики безшумно зайшли і посідали на подушках. Хаджі Драган був не балакучий і спитав їх відразу, чого вони прийшли.

Розважливо, повільно дід Нейко повів розмову спочатку про чуму, про жах, що охопив усе село, потім про бідність, і тільки почав говорити про голод, як увійшла Тиха, дочка хаджі Драгана, принесла всім каву. Старики полегшено зітхнули, побачивши, що хоч

одна радісна істота лишилася в селі. В очах Тихи, довгастих і чорних, як сливи, грала звичайна лукава усмішка, волосся було гладко зачесане на проділ, щоки — свіжі, як персики. Вона й тут не могла втриматись від пустощів і, подаючи старикам каву, встигла шепнути їм так, щоб батько не почув, що вона дивується, як це чума й досі не забрала таких старих, як вони.

— Воронь боже, голубко,— сказав дід Нейко.— Чума не перебирає, старий ти чи молодий...

— Ні,— не вгамовувалася Тиха.— Тепер їй старі шкарбуни потрібні. Вона дідів прийшла морити.

І не встиг хаджі зрозуміти, про що мова,— вийшла. Дід Нейко кахикнув, по-перше, щоб заглушити жарт дівчини, а по-друге, щоб приготуватися до подальшої розмови. І знову заговорив про чуму, потім про голод, потім знов про чуму. Нарешті сказав:

— На тебе все село сподівається, хаджі. Ти ж наш батько...

В цю рішучу хвилину старики опустили очі і стали чекати, що скаже хаджі Драган. Раптом у кімнаті почувся гучний, веселий сміх: то сміявся хаджі Драган. Старики здивовано глянули на нього. Огрядний був хаджі Драган, і поки він, відкинувшись назад, реготав, усе його тіло тряслося, а обличчя налилося кров'ю.

— Ось чого ви прийшли до мене! — загримів його низький голос.— Та я... Ха-ха-ха! Я сьогодні весілля гулятиму, а ви мені про смерть товкмачите.

— Що ти кажеш, хаджі? — здивувався дід Нейко.— Хіба це може бути.

— А чом не може? Кажу вам, Тиху заміж оддаю. Залишилась у мене одна дочка, і її видаю.

— Хіба це можливо, хаджі? Люди мруть...

— Хто мре? Де мруть? Не плетіть дурниць! Ніякої чуми немає, кажу я вам. А якщо хтось і мре, то від

страху. Буває так: злякалася людина, схотіла вмерти — уже й мертва. Я ще не з'їхав з глузду; якби була чума, хіба я готувався б до весілля!

Старики стрепенулися. Надія, що жевріла у кожного в грудях, прокинулася, і вони їй повірили.

— Правильно каже хаджі,— погодились діди.— Не чума страшна, а страх...

Тільки дід Нейко не поступався:

— А голод? Борошна ніхто вже не має.

Хаджі Драган махнув люлькою.

— У мене комори повні. На все село вистачить. Усім дам. Тільки не даром: за гроші. Але дам. А весілля справимо.

Коли згодом ввійшла Тиха і — втретє чи, може, вчетверте — внесла повний глечик вина, старого червоного вина, яким славився хаджі, старики вже були напідпитку, веселі, говорили всі разом. Вона, усміхаючись, ходила між ними, і ще сміливіше жартувала:

— Ви що, за життя поминки собі влаштували?

А старики кивали головами, сміялися, і в солодкому сп'янінні, яке наче заколисувало їх, змушуючи забути похилий вік, ця чорноока дівчина здавалась їм такою пустотливою, такою гарною!

А по обіді сталося те, про що казав хаджі Драган — почалося весілля. Серед мертвої тиші, що панувала доти на селі, та густого диму вогнищ раптом заграли гайди, заgrimіли барабани. Біля хвіртки і на майданах почали збиратися жінки. Що трапилось? Збожеволів хтось на селі, чи що? А довідавшись, що це хаджі Драган віддає заміж свою дочку Тиху, почали судити і його: «Здурів, певно? В такий час!» Та хоч як вони засуджували хаджі Драгана, а звуки барабанів мимоволі підбадьорювали їх, як-не-як ставало радісніше на душі, веселіше, і нарешті всі визнали, що хаджі Драган

знає, що робить. Лишалось тільки загадкою: чому він віддає Тиху за того хлопця, чиїм сватам місяць тому відмовив? Тоді всі думали, що Тиха вирішила чекати Величка Дочкина, з яким кохалася і який ось уже три роки мандрує десь на заробітках. Що ж сталося? Чи Тиха відмовилась від Величка, чи хаджі Драган передумав?

Ось про що балакали біля хвіток і на майданах. А в цей час дід Нейко чвалав з одного кінця села в другий. Чому хаджі Драган віддає свою дочку за Люцканового сина, гарного й багатого хлопця, а не чекає, щоб повернувся син удови Дочки, голий як бубон,— це його зовсім не цікавило. Хаджі Драган знає, що робить. Важливе для діда Нейка було те, що хаджі Драган відчиняє комори для села, і що б не сталося, а голоду не буде. Він пояснював це жінкам, повз яких проходив, додаючи:

— Чуми немає. Якби була, то хіба хаджі Драган божевільний, щоб справляти весілля?

Це він казав не лише для того, щоб підбадьорити інших, але й сам тому вірив. І, веселий, поважний, як годиться старшині, трошки зааморочений вистояним вином хаджі Драгана, простував далі. Він поспішав на нижній край села, там на нього чекала найважливіша справа. Бо знав, що тоді, як старі й малі нидіють від страху, там, у нижньому кутку села, нетяги й голодранці, збираючись у корчмах, міркують:

— Нас чума не візьме. Чума — на чорбаджіїв, яких ми повитягаємо на цвинтар.

Дід Нейко застав їх у корчмі. З чарками в руках вони слухали звуки барабанів і розгублено дивились один на одного.

— Що це таке? — спитали вони.

— Що таке? — перепитав дід Нейко.— Весілля.

І пішов собі геть, залишивши їх до краю здивованими.

Коли дід Нейко повернувся до хаджі Драгана, то на подвір'ї, під достиглими гронами винограду, хоро було саме у розпалі. Танцювали всі, як божевільні, обливаючись потом, наче після купання. У хаджі Драгана більше не було ворогів, на подвір'ї у нього зібралось все село. Хто танцював, а хто йшов у комори й підставляв мішок: Вилко, хаджі Драганів наглядач, насипав золоте зєрно, роблячи ножем позначки на бирках. Дід Нейко був задоволений.

Це бучне весілля грали цілий тиждень. Тільки почне розвиднятись, усі біжать до хаджі Драгана. Веселили один одного, танцювали до знемоги. Але щось нездорове було в цих веселоощах. Пили вино, щоб забути неспокій, сміялися, щоб угамувати страх. І злякано дивились один на одного, і кожному здавалося, що хтось знає щось страшне, але мовчить. А вечорами в горах палахкотіли заграви пожеж. Повернувшись додому, люди, які щойно гуляли на весіллі, міцно замикали двері і починали боязко прислухатися. Шматок не йшов у горло. Уві сні мучили кошмари. І в слабкому мерехтінні лампад обличчя здавалися блідими і виснаженими, як у мерців.

У дворі хаджі Драгана було повно народу. Чекали, коли виведуть молоду. Але тут трапилося щось таке, що збентежило геть усіх: з півночі над лісом показалися орли. Всі тільки на них і дивилися. Багато орлів. Широко розкинувши крила, вони ніби не летять, а пливуть, ніби їх несе вітер. Але ж куди летіти цим орлам, як не туди, де мертвечина, трупи. Летять просто до рівнинних сіл, а там — чума, там — умирають. Ніхто не сказав цього вголос, але кожний подумав.

— Чого роти пороззявляли, — почувся гучний голос хаджі Драгана. — Трайте! — крикнув він розгубленим музикантам. — Заводь чорбаджійське хоро. Справжнє. Ну, починайте!

І музиканти — у кожного подарований хаджі Драганом блискучий золотий на чолі — надули свої гайди. І завели танок з одного кінця подвір'я аж до другого. Сам хаджі Драган повів його, вищий на дві голови від усіх.

Шалені веселоці знов охопили всіх. Але дехто залишився осторонь, перешіптувались.

— Диви, які червоні очі у хаджі! — сказав один.

— П'яний, мабуть.

— Ні, він плакав!

А в хаті, де Тиху одягали до вінця, вона лишилася сама. Подруги нареченої вибігли подивитись на орлів. Першою повернулася найвірніша подруга Тихи — Рада; бачить, а та сидить, затуливши обличчя руками.

— Ти плакала? — спитала Рада.

— Хто? Я? Невже ти думаєш, що я можу плакати?

І Тиха засміялась, але в очах у неї блищали сльози.

— Ах, Тихо, ах, сестро! Якби ти бачила, скільки орлів! Не перед добром це!

— Перестань!

— Тихо, не гнівайся, сестричко! Тільки чого було поспішати в такий час, почекала б. Може, й Величко повернувся б.

— Величко? Навіщо мені Величко? В мене є чоловік. Хто зна, де його звалила чума. Хай оті орли виключать йому очі.

На якусь мить очі її потемнішали, але в ту ж хвилину знову стали світлими, і вона засміялась. Тут прибігли й інші подруги нареченої. Чорне волосся Тихи покрили червоним серпанком, і дівочі пальці почали швидко підбивати та укладати його.

Існував звичай, що ті, хто виряджає наречену з батьківського дому, плакали. Але цього разу плакали не тільки вони, а й усі: плакали навіть ті, хто за все своє життя не звідали, що це таке — сльози. Хаджі

Драгану знову довелося втрутитись, і весільний поїзд рушив до церкви.

По дорозі нічого не сталося, хіба що їм назустріч до села щодуху мчав вершник. Хто б це міг бути? З чим він приїхав?

У церкві було повно людей. Запалили свічки в панікадилі й поставили під ним наречених. Почалося вінчання. Раптом біля входу почувся галас.

— Ви ще не бачили його? — гукнула якась жінка.

Серед запалої тиші всі впізнали голос удови Дочки.

— Тільки що приїхав,— казала вона, звертаючись до тих, що стояли поруч.— Скочив з коня, і тільки я йому сказала — зразу й побіг... Мабуть, сюди прийшов.

— Прийшов? Хто прийшов? — злякано спитав хтось.

— А-а-а! Прийшла! Чума прийшла! — заверещав жіночий голос у глибині церкви.

І вся юрба, що зібралася в церкві, заколихалась, готова кинутись урозтіч.

— Стійте, люди! — кричали чоловіки.— Нічого немає! Нічого!

Люди трохи заспокоїлися й повернулися знов обличчями до священника. Але попереду, біля вітара, було порожньо. І раптом там з'явився молодий чоловік, але весь чорний, вкритий пилом. Очі його були спрямовані на наречену і палали, як жарини. Похитуючись, він хотів зробити ще крок, але тіло його скорчили страшні судороги, на обличчі виступили чорні плями. Ноги у нього підкосилися, він упав.

— Та він зачумлений! — гукнув хтось.— Тікайте!

Всі кинулись до виходу, штовхалися, кричали. Потім вибігли, наче стадо, і в спорожнілій церкві посвітлішало. Під панікадилом стояла тільки Тиха. Вона теж кинулась тікати, але, побачивши жінку, зупинилась: то була Дочка. Ламаючи руки, та безумними очима дивилася на того, хто лежав перед вітарем.

— Боже, що ж робити? — голосила вона. — Мій син, зачумлений! О господи!..

Вона кілька разів то кидалась до нього, то відступала і нарешті схопившись за голову, заплакала і втекла.

Тоді Тиха підійшла до зачумленого. Це був Величко. Вона впізнала його відразу, як тільки він з'явився. Тиха нахилилась, повернула його обличчям до себе, потім сіла на кам'яну сходинку вітваря, поклала його голову собі на коліна і заглянула йому в очі. Серпанок опустився і накрив їхні обличчя. А ззаду, з потемнілої ікони, на них дивився, піднісши правицю, Ісус.

НА ІГЛІЧИНІЙ ГАЛЯВИНІ

На Іглічиній галявині,
де гайдуки збиралися...

Народна пісня

Дивне обличчя було в Крайналії: навколо очей промінчиками збиралися густі зморшки, неначе він сміється, та брови завжди були насуплені і гнівна складка глибоко врізалася йому в чоло. Голова його, велика, з сивим волоссям і сивими настовбурченими вусами, скидалася на голову лева, і ота гримаса сміху навколо очей тільки вводила усіх в оману. Але зараз, хильнувши з зеленої миски,— а він частенько прикладався до неї,— Крайналія насправді розвеселився і мовив:

— Одвези, Стояне, уклін Цонкові, воеводі. Низько вклоняється тобі, мовляв, дід Димитр Крайналія. Він мене знає. Та щоб добре вас оберігав. Поганий той воевода, що своїх хлопців оберігати не вміє. Адже куль можна відлити скільки завгодно, а людей — ні. Хай добре вас оберігає. Куди б він не йшов,— чи в засідку, чи в напад,— щоб за спиною в нього був ліс. І ятаків¹ своїх щоб він добре знав, не кожному вірив. А жінкам — ні в якому разі! Ти мене слухай. Якщо гайдук з жінкою переночує — завтра голову його на жердині побачиш...

— Нічого казати, добре вчиш хлопця,— озвалася стара.— Ти краще б наказав йому, хай повертається додому та діло робить. Гайдук матір не годує.

— А ти помовч! — прикрикнув на неї Крайналія і, підморгнувши хлопцеві, який сидів проти нього, вів далі: — Якщо, не дай боже, поранять, роби, як я кажу:

¹ Я так — людина, яка співчувала й допомагала гайдукам.

розітри порох у руці, плюнь на нього і, розмішавши із слиною, помаж рану. А потім — маслинова олія і звіробій. Це найкращі ліки. Ти ж сам бачив: з якою раною прийшов, а за якихось десять днів — наче й не було нічого. Заросло, як на собаці.

При цих словах Крайналія замовк і задумався. Задумався і хлопець. Обидва згадали те саме.

Одного осіннього вечора на подвір'ї у Крайналії загавкали собаки, хтось гукнув. Старий гайдук Крайналія схопив рушницю, відчинив двері й запитав, хто там. Надворі було темно, йшов дощ, у смузї світла, що падало крізь одчинені двері, він побачив людину, закутану в плащ з каптуром.

— Хто там? — спитав Крайналія і двічі клацнув затвором рушниці.

— Це я, дядьку. Не впізнали? А ми ще й родичі...

Крізь краплі дощу всміхався молодий хлопець, стрункий, широкоплечий, з засмаглим обличчям людини, яка живе просто неба. Крайналія побачив, що з-під плаща в незнайомого блиснули пістолі, одна його рука була перев'язана, і пов'язка — в крові. Досвідчене око мав Крайналія, одразу зрозумів, що за гість прийшов до нього, велів швидко йти до хати й замкнув двері.

Тільки коли хлопець став біля вогню, скинув плаща й усміхнувся так само, як усміхався надворі, Крайналія помітив у його обличчі знайомі риси і здогадався, що це Стоян — братів син. Він чув, що небіж пішов його, Крайналії, слідами — став гайдуком. А про все інше дізнався від самого хлопця. Почалися дощі, гайдуки згорнули прапор і спустилися з гір — шукати притулку на зиму. По дорозі наскочили на білюк-башіїв, і Стояна поранило. Цілу ніч він блукав під дощем, поки знайшов село і дядькову хату.

Тепер обидва — старий і молодий — згадували це й усміхалися. Старий був задоволений, що з їхнього роду пішов такий пагін, а молодий перебирав у пам'яті дні

легкої, безтурботної зими, яку він прожив у дядька. Одне тільки засмучувало Стояна: часто, розповідаючи про своє гайдуцьке життя, Крайналія, щоб похвалитися, показував йому свою зброю. А були в нього чудові пістолі, важкий кинджал — ятаган, добра рушниця. До серця припало хлопцеві це гайдуцьке спорядження, і не раз він випрошував його в дядька. Ну, навіщо воно йому, старому. Але Крайналія і слухати про це не хотів. Та зараз він був у доброму гуморі, і хлопець подумав: а що, коли спробувати знову, може, пощастить випросити?

— Дядьку,— почав Стоян і, незважаючи на свій молодецький вигляд та широкі плечі, якось соромливо всміхнувся.— Дядьку, спасибі вам за все добре, що ви мені зробили. Дали притулок, годували цілу зиму. Цього я не забуду. Якщо приведе господь знову побачитися, постараюсь віддячити. Дядьку... бачите... хочу знову вас попросити...

— Що? Що? Знову про пістолі, мабуть? Про рушницю? І не проси, не дам. Дружину, коня й рушницю не віддають. За кого ти мене маєш? — раптом скипівши, закричав Крайналія.— Віддати зброю — ганьба яка! Мовчи, мовчи, бо розгніваєш мене, і я такого нароблю...

— Та віддай ти йому,— втрутилася стара.— Навіщо вони тобі тепер?

Крайналія задумався, потім з гіркою усмішкою сказав:

— Гаразд, віддам... Заждїть-но, я зараз прийду.

Він пішов у другу кімнату, побув там довгенько і раптом з'явився на порозі. Стара та хлопець глянули — і обімліли: на ньому сяяв гаптований золотом одяг, з-за пояса стирчали рукоятки пістолів, у руці він тримав рушницю, на яку спирався. Старий немовби помолодшав — ступав по кімнаті широкими кроками і так повертався на п'ятах, що поли його каптана злітали вгору.

— Ех, ліс зелений, матінко рідна! — вигукнув він. — Де старі воєводи, де колишні юнаки!..

Зупинившись посеред кімнати, він глянув на Стояна і так насупився, що брови мало не затулили йому очей.

— І ти просиш, щоб я віддав тобі своє спорядження? Ти, зелений хлопчисько... Ні, воно мені самому потрібне... І чого я тут сиджу? Щоб курей та свиней годувати? Бліх у постелі ловити? Слухай, Стояне, — заговорив він уже лагідніше, але так само рішуче. — Я завтра піду з тобою. Піду і я на Іглічину галявину!

Стара оглянулася і здивовано уп'ялася в нього очима.

— Чи ти, чоловіче, при своєму розумі?

— Те-те-те! Не базікай. Ти ж мене добре знаєш. Я при повному розумі і відаю, що роблю. Замість того, щоб язиком плескати, краще поклади хліба в торбу та ракії у флягу налий. Завтра, тільки-но проспівують півні, ми й рушимо.

Стоян усе ще всміхався, видно, не вірячи його словам. Крайналія подивився йому просто у вічі й сказав:

— Чого витріщився? Піду. Обов'язково піду.

Ожила в ньому давня гайдучька звичка — розпоряджатися, наказувати. Сперечатися з ним було неможливо: все мусить бути так, як він сказав. Стара, потинявшись туди-сюди, мовчазна й сумна, пішла спати. Ліг і Стоян. Тільки Крайналія, не знімаючи зброї, ліг біля вогню, підперши голову рукою, і задрімав. Коли Стоян прокинувся пізно вночі, то побачив його на тому самому місці.

— Ще рано, — сказав Крайналія. — Можна б тобі поспати, але якщо вже прокинувся, то вставай!

Стоян розумів уже, що Крайналія не жартує, та й стара не думала його відмовляти. Швидко зібралися й вирушили. Тільки біля дверей Крайналії, певно, стало жаль стару, і він сказав:

— Ну, ну! Не рюмсай, не шморгай носом! Я ж ненадовго, подивлюсь там на хлопців, поживу два-три дні та й вернуся. Будь здорова!

І вони зникли в мороці. Поки було темно, йшли мовчки, думаючи тільки про те, щоб не збитися з дороги та щоб ніхто не побачив. Хоч і не було кому бачити їх: хата Крайналії стояла на горбі, ближче до лісу, ніж до села.

Зійшовши на гребінь гори, повернули на захід. Почало розвиднятися. Раптом небо над їхніми головами від одного краю до другого неначе пронизали палаючі стріли, і високі верховини навпроти спалахнули червоним полум'ям. Сходило сонце. По ущелинах, ніби дим, повз туман, на траві блищала роса. З обох боків гір перед ними відкривалось безліч вершин, урвищ і лісів, а гострий гірський хребет, яким вони йшли, здіймався аж у піднебесся, нарівні з білими хмарами. І вони не бачили нікого, крім якоїсь зляканої сарни чи орла, що ширяв над дикими прірвами. В обличчя їм дув вітрець, насичений пахощами трав.

Крайналія відразу ожив, очі його засяяли. Старий знову відчув себе володарем гір, яким був замолоду. Він зупинився і, спершись на рушницю, роздивлявся на всі боки: куди не погляне — знайомі місця. І говорив, говорив... Стояв, у якого з обличчя не сходила іронічна посмішка, дивився на старого й дивувався, звідки в нього стільки сили.

В одному місці їм довелося спуститися з вершини і йти далі ущелиною. Тут колись проходила гайдучька стежка. Струмка не було, але обабіч стежки тяглися зелені галявини, приховані буйним віттям старих буків. Їхні гладенькі, побілілі стовбури, наче старовинне срібло, були позначені різними написами. Крайналія почав читати ці гайдучькі письмена і, хоч вони застаріли, стерлися й позаростали, легко розбирав їх, мов по книзі.

— Ось тут, під оцим деревом,— казав він, розглядаючи на корі різні риски й зарубки,— тут Вилчан-воєвода убив Ешреф-бея, сливенського биялюк-башію. Ой і лютий же собака був, плакали від нього і старі й малі.

Потім Крайналія зупинився під іншим деревом.

— Тут Добрі зі своєю ватагою ділив царську казну, яку відібрали в гірській ущелині. По десять фесів червінців на кожного припало. Ось тут на цьому самому місці. Сам Добрі різав ці букви своїм ножем.

А трохи далі:

— А тут недобре сталося: Величка з Жеруни вбили. Він повертався з Карнобатського ярмарку, переодягшись турком, і турецької пісні заспівав. Тільки почувши, як він крикнув: «Убили мене, мамо!» — зрозуміли гайдуки, що помилились. Один син був у матері. Коли його ховали, сам Кичюк Стефан, воєвода, приїхав у Жеруну, свічку в церкві запалив, матері руку поцілував і прощення просив.

Біля багатьох дерев спинявся Крайналія, різні гайдуцькі історії пригадуючи. Потім махнув рукою і сказав:

— Ну, годі. Цьому кінця не буде. Ще кудись тебе поведу, там є на що подивитись! А те все — пусте!

З цієї хвилини Крайналія раптом змінився. Замовк, не сказавши більше й слова. Досі витривалий, він ослаб, став зупинятися, задихався. І все-таки, здавалось, не ходити йому важко, а щось інше його мучить: палаючими очима він неухважно дивився вперед.

Чим ближче підходили вони до Іглічиної галявини, тим більше Стоян думав про своїх товаришів і йшов уперед, то зупиняючись, щоб почекати старого, то повертаючись за ним назад. Він уже не приховував своїй посмішки, і Крайналія догадувався, що він думає, але, на диво, не гнівався, а сам визнавав свою слабкість.

— Постарів я, хлопче! — казав він.— Не носять уже ноги.

Вони часто зупинялися відпочивати. В одному місці попоїли, випили трохи ракії з фляги і пішли далі. Крайналія, як і раніше, мовчав. Тільки один раз сказав:

— Ось сюди пряміше на Іглічину галявину. Пройдемо повз те дерево, про яке я тобі казав. Біля нього обов'язково зупинимося. Побачиш, що там сталося колись.

Здавалося, весь час він тільки про це й думав. Ішли вони недовго, нарешті перед ними відкрилася Іглічина галявина. З усіх боків оточена лісом, вона похило спустилася вниз. На ній не росло нічого, крім кількох кущів глуду і зеленої трави, покрапленої жовтими голівками — ігліки-первоцвіту: немов по всій галявині хтось розкидав золоті червінці. Але дивився туди лише Стоян. Крайналія не глянув на галявину, не замилювався первоцвітом. Зупинившись під старим буком, він читав вирізані на його корі знаки, давні, почорнілі, зарослі, як рубці старої рани.

— Ось це дерево,— сказав Крайналія.— Сідай і слухай.

Сам він сів під деревом, сперся об нього спиною і, перевівши подих, почав:

— Так, хлопче, ти ще молодий і, може, не знаєш, що колись був у Жеруні багатий чорбаджія Божил-кехая. І була в нього дочка Курта. Яка дівчина! І старі й молоді втрачали розум. Батько не знаю вже, за кого її ладив, а тільки нікому не оддавав. Хто не посватається — вилає, вижене геть, а той із сорому та з горя в ліс і втече. Сьогодні — один, завтра — другий, поки нас п'ятеро не стало. Я останній був.

Зібралися ми до купи гайдуцькою ватагою. Знаємо, що в кожного на серці, і мовчимо. Аж чуємо — Курта заміж виходить. З нас п'ятох четверо на кавалі грали, то, як почувли ми, що Курта просватана, почали дуги

в свої кавали. У двох місцях весілля гуляли: у Божилакехаї гайди грали, а тут, в ущелині,— кавали...

Три дні грали кавали. На четвертий день Голуб-воєвода каже: «Так не можна. Один хай піде й приведе Курту. Навіщо нам обманювати себе? Нехай сама каже, кого з нас хоче. Кого вибере, з тим і буде. Хто піде?»

Пішов я, Стояне. Як я її схопив, як за руку вів, поки могла йти, як ніс її, наче дитину, коли вона впала від втоми,— про це не розповідатиму. Приніс і поклав отут, під оцим деревом. Гайдуки розпалили велике багаття. Засяяли золоті монети на Курті й чорні її коси, засміялася вона — не можна очей відвести. Стоїть, наче ягня, серед нас, а ми один на одного зиркаємо, наче вовки, кожен готовий розірвати суперників на шматки. Але ми поклялися, що вона сама вирішуватиме. «Кого хочеш? Кажі! — спитав воєвода.— З тим і будеш!» Налилися сльозами очі дівчини: всіх п'ятох кохала вона. Проте інших — колись, уже трохи й забула. Отож усім сказала: «Ні!» А тоді сіла біля мене, прошепотіла: «Димитра хочу!» — і поклала руку мені на плече.

Похнюпилися гайдуки, розійшлися один по одному. Останнім пішов Голуб-воєвода. «Щасти тобі, Димитре!» — сказав, і я побачив, як він зціпив зуби. Пішов він у ліс, а невдовзі звідти — постріл. Схопилась за серце Курта і впала. Я скочив — знову постріл! У мене світ в очах потьмарився, і більше я нічого не пам'ятав.

Загоїлася моя рана, видужав я. А вона померла на місці, де я зараз сиджу. Тут померла Курта...

Стоян не помітив, що Крайналія закінчив свою розповідь, і сидить, дивлячись замислено поперед себе. А коли обернувся і глянув на старого Крайналію, побачив, що старий притулився спиною до стовбура, закинув голову й заплющив очі. Обличчя біле, мов крейда, руки схрещені на грудях, як у людини, що вмирає.

— Дядьку, ви, мабуть, дуже втомилися,— мовив Стоян.

Крайналія не відповів, не розплющив очей. На чолі в нього виступили дрібні краплинки поту.

— Дядьку, вам недобре? — злякано вигукнув хлопець, нахилившись над ним.

— Минеться,— озвався Крайналія, розплющуючи очі.— Трохи холодно. Накинь плаща мені на спину. Отак. Тепер,— сказав він, і зморшки навколо очей його збіглися, наче старий посміхнувся,— тепер, Стояне, ти дістанеш те, що просив у мене. Як помру, візьмеш моє спорядження собі...

— Дядьку, навіщо ви це кажете? — образився хлопець.— Що з вами?

— Нічого, хлопчику, нічого. Прийшов мій час, от і все. Добре, що тут... де померла... Курта...

Голос його слабшав, немов долинав здалека. Він знову заплющив очі. Тоді хлопець, хоч був не з похилих, побачивши, що на його очах вмирає людина, а він не може допомогти їй, злякався і розгубився. Хотів когось покликати, побіг униз, але вернувся. Раптом помітив, що кілька чоловіків промайнули стежкою і сховалися в лісі. Стоян упізнав їх, поклав палець у рота і свиснув. Невдовзі з лісу почувся такий самий різкий свист. На галявину вийшло п'ять чоловік і стали швидко наближатися. Стоян побіг їм назустріч.

Коли вони підійшли до дерева, той, що йшов попереду і був воеводою, нахилився до Крайналії, глянув йому в обличчя, взяв руку, помацав пульс і мовив:

— Царство йому небесне. Віддав богові душу.

Гайдуки зняли великі шапки, перекрестилися. Стоян відчув, що на очах у нього виступили сльози. Стало смеркатися. Галявина потемнішала, і безліч жовтих голівок первоцвітів гоїдалися, наче вогники запалених свічок.

ЗЕМЛЯКИ

I

Ось уже два чи три тижні полк отаборився в долині за кілька кілометрів од берега Мармурового моря. Поблизу — руїни спаленого села Ашака-Ені-Севендеклі. Мало хто з солдатів може безпомилково вимовити цю дивну й складну назву. І запам'ятовується вона важко, мимоволі згадується якась інша, і кожний називає це село так, як спаде на думку. Це випадковий і сумний збіг: села вже більше не існує і, наче якийсь старезний надгробний напис, зникає поступово і сама його назва.

Солдатам це село найбільш запам'яталося тим розчаруванням, яке вони пережили. Одного морозного вечора вони прийшли сюди змерзлі, ледь живі від втоми. Цілий день у поході тільки й думали про теплі, чисті кімнати, які чекають на них, і наперед тішилися думкою про затишний відпочинок біля палаючого вогнища, серед добрих, гостинних людей. Та де там: перед ними лежало безлюдне, напівзруйноване село. Кілька уцілілих хат не могли всіх помістити. Солдатам довелося провести ніч ще холоднішу й нестерпнішу, ніж в окопах, а на ранок вони почали будувати землянки. Все, що не згоріло досі — дошки, балки, двері й вікна, — геть усе до останньої тріски було зібрано й використано для обладнання табору й окопів. Тепер між купами розкиданого, присипаного снігом каміння подекуди стирчать лише голі, закурені, обгорілі стіни. У розгороджених дворах посеред снігу чорніють ями: довелося викорчувати навіть пні зрубаних колись плодових дерев.

Тільки дві хати, самотні й осиротілі, що якимось чудом збереглися в селі, стоять серед руїн. У них розмістився штаб полку, а поблизу, по обидва боки долини, починаються ряди землянок. Це дивні різноманітні будівлі: великі й малі, високі й низькі, зі схилом на один чи на два боки. Ніколи не повірив би, що там, під землею, може бути так просторо й вільотно, що там можна влаштувати затишок і навіть розкіш. У землянках є й ліжка, і столи, й полиці, імпровізовані грубки або вогнища. Інколи можна побачити на стіні дзеркало — де ціле, а де тільки уламок, і навіть дорогу висячу лампу або літографію в рамці. Все, що можна було знайти серед руїн села. Вражали зовнішня строкатість та різноманітність землянок. Вони зручні й міцні, але цього мало: стріхи, вікна, двері, фасади цих убогих хатинок різняться формою, по-своєму прибрані, а подекуди навіть, хоч незграбно і наївно, помітні навіть лінії і контури якихось архітектурних стилів.

Кілька днів підряд солдати з веселим пожвавленням будували й опоряджали свої житла. Та випав сніг — і вся зовнішня різноманітність землянок де й ділася. Пухнаста снігова ковдра лежить тепер над ними, зрівнявши їх з землею. Весь табір немовби вмить потонув у глибокому снігу, темніють лише двері, комини, обведені жовтою фарбою, та густе плетиво стежок. Довкола видніються тільки засніжені пологі пагорбки. Ніякого руху, жодних ознак життя. Війна вигнала з сіл не лише мирних жителів, а навіть птахів та звірів. Одноманітна снігова пелена наближає обрій. Навколишня місцевість здається позбавленою життя, пустельною, дрімотно-мовчазною, а контури її так виразно вимальовуються і так раптово обриваються на темному фоні затягнутого хмарами неба, неначе це і є край світу. Єдине місце, де збереглися ще якісь ознаки життя, це — табір. Землянки засипані снігом, їх майже не видно, але в численних коминів здіймаються вгору

стовпи диму, а людські постаті на білому тлі здаються чорними, незграбними, неповороткими. Табір схожий зараз на якесь арктичне селище лопарів.

II

З північного краю табору, ближче до гребеня пагорба, розмістилися землянки сьомої роти. Це знають майже всі солдати полку, бо тут землянка єфрейтора Стоїла Пирванова. Стоїл — один з солдатів, що дуже виділяються своєю зовнішністю серед одноманітності солдатських постатей, а тому стають для своєї роти, так би мовити, характерною ознакою. «Сьома рота йде! — впевнено гукають солдати, побачивши його ще здалека. — Сьома, точно! Ось він, їхній довгий єфрейтор!» Стоїл, і справді, дуже високий, широкий в плечах, але нема в його постаті тієї поважності й мужності, властивих, як правило, фізично сильним людям. Він сутулий, неповороткий, млявий. Коліна його, коли він іде, підгинаються, і все тіло його хитається з боку на бік. Він мовчазний, сміється рідко, але ніколи не скаржиться, ні на що не нарікає. Ті, кому доводилося мати з ним справу, знають, що чоловік він розумний, розсудливий, до того ж добродушний та лагідний. І солдати сьомої роти, хоч і не дуже чемні між собою, до Стоїла відчують мимовільну пошану. Навіть фельдфебель Буцов, людина похмура й запальна, тільки його визнає гідним своєї дружби і бесіди. Він часто запрошує Стоїла до своєї землянки, і вже не суворим начальницьким тоном, а просто й сердечно, як звичайна людина, розповідає йому про свої родинні справи чи скаржиться на ревматизм.

У землянці Стоїл — наче глава сім'ї. Разом з ним тут живуть ще трое: Никола, Димитр і барабанщик Ілія. Всі вони земляки, родом із села Брешляна. Війна ще більше здружила й зблизила їх: ось уже скільки

часу мандрують вони разом, разом лягають, разом встають, пліч-о-пліч воюють.

Друге почесне місце після Стоїла займає Никола — веселий, балакучий, трохи неврівноважений чоловік. Никола в минулому — лісник у Брешлянні, до того ще й прославлений мисливець, а тому вважає солдатську службу своєю колишньою професією. Це кремезний, ставний, червонощокий солдат, вигляд у нього поважний, войовничий, чим він і пишається. Ніколи не пропустить нагоди причепуритися. Постійна його турбота — борода. Раніше він носив її такою, яка виросла, — довгою, шорсткою, колючою, мов щетина. Потім кілька разів підстригав, щоразу надаючи їй іншої форми. А тепер відпустив величезні бакенбарди, як росіяни носять. З'єднуючись з вусами, вони вкривають обидві щоки аж до очей. Обличчя немовби закрите півмаскою, але Ніколі воно подобається, бо, як він запевняє, цим він схожий на Скобелева. Никола часто виймає з кишені маленьке, кругле, завбільшки з бичаче око дзеркальце, оглядає себе, підносить його то до одного, то до другого ока, морщить лоба, підкручує вуса і розгладжує бакенбарди. Потім з сяючим обличчям ховає дзеркальце і, ставши в горду позу, починає говорити російською мовою. Хоч і дуже, до невпізнання, калічить її: «Ілья! Голубчик! Подай на мене, пожалуста, немножко водіцу!»

Стоїл, Никола і Дмитр — люди солідні, кожному років під сорок. Наймолодший з них — Ілія. Це ще зовсім молодий хлопець, недавно призначений. Він був ротним барабанщиком, але ще в першому бою якось загубив барабан, отож йому дали гвинтівку, і тепер він теж солдат, як усі. Безтурботний, він любить посміятися, і тому прислухається до жартів та витівок Николи, досить вдало викликаючи його на це. Зв'язує їх найтісніша дружба. Никола по-батьківському часто заступається за барабанщика, а той віддячує йому всіля-

кими дрібними послугами: принесе води, роздобуде тютюну, віддасть Ніколі частину свого хлібного пайка або в поході інколи понесе його рушницю, щоб той трохи перепочив. Никола поводитьсь з ним поблажливо й поважно, як із слухняним і вірним зброносцем.

Мирне життя в землянці часто порушується. Никола завжди жартує, сміх Ілії тішить його, і він все більше й більше захоплюється цим, виявляє справжню винахідливість і дотепність. Але всі ці жарти спрямовані тільки проти Димитра. Це маленький, сором'язливий, боязкий чоловічок, простодушний і чи то насправді придуркуватий, чи то прикидається таким. У нього після якоїсь хвороби випало все волосся, і голова стала зовсім лисою. Немає в нього і вусів, навіть брів; усе обличчя покреслене зморшками, наче в австралійського тубільця татуїровкою. Коли Димитр знімає кашкета, вигляд у нього такий кумедний, що не можна стримати сміху. Це невичерпне й спокусливе джерело для Николиних жартів. З чим тільки він не порівнює Димитрову лисину! В походах, на привалах, навіть у окопах його несподівані жарти вибухають, як бомби, серед солдатів, викликаючи пожвавлення й регіт. Никола часто пересолоє, і Димитр, при всій своїй лагідності, втрачає тоді витримку. Починається сварка, яку гасить Стоїл. «Хіба я винний,— майже крізь сльози каже Димитр,— хіба я винний? Господь мене таким створив!»

А взагалі Димитр добрий і чуйний товариш. Він завжди має при собі гроші чи тютюн, а інколи то й ракії роздобуде. І щедро ділиться всім з товаришами, особливо з Николюю, можливо, щоб умилостивити цього невгамовного насмішника. Димитр хоробрий, сміливий і безстрашний аж до якогось апатичного й тупого безумства. Він завжди бере участь у кожній небезпечній операції. Солдати подекують, що вночі після збройних сутичок Димитр пробирався на бойовище і обшукував кишень трупів. Схоже на те, що про це знає і

підпоручик Варенов, їхній ротний командир. Він часто якось підкреслено запитував його: «Як ся маєш, Дмитре? Як?» «До-о-бре, пане підпоручик! І грошенята є, і тютюнець!» Дмитр не вимовляє, а наче виспіває речитативом ці слова і його жовте, наче пергамент, обличчя, посічене зморшками, враз набуває байдужого, безнадійно тупого вигляду. Нікому в цю хвилину й на думку не спаде, що він здатний на якийсь злочин.

Ці дрібні суперечки не заважають чотирьом друзям жити в злагоді. Крім того, вони бувають дуже рідко, а раніше, коли стояли на позиціях, їх і зовсім не було. Там небезпека, труднощі й нестатки ще більше зближували всіх чотирьох, і коли доводилося розлучатися, кожен більше тривожився за інших, ніж за себе. А тепер сидять майже без діла. Єдина служба тут — чергування по роті, яке доводиться нести в окопах на березі моря, але припадає воно лише раз на два тижні. У цій нудоті й бездіяльності сварка вибухає з найменшої причини: кому йти по дрова до лісу, чия черга спати ближче до дверей, хто винен, що згубилась якась там дрібничка. Та ще й Николині шпильки. Але ці незгоди швидко закінчуються миром і забуваються. Врівноважена, спокійна вдача Стоїла, його великий вплив на товаришів примиряють і об'єднують їх. У багатьох випадках Стоїл їм батько і старший брат, начальник і суддя.

Відколи вони стоять тут табором, час минає повільно, одноманітно, нудно. Чудові, теплі, майже весняні дні змінила холодна, люта зима. Цілими днями низько над землею замість неба висне якась імла, з неї безперервно валить сніг, валить тихо, повільно, але вдень і вночі, наче збираючись засипати всю землю. І тоді все стихає, замовкає, наче чогось насторожено чекаючи. А то зніметься хурделиця, і по застиглому полю крутяться, мчать снігові вихори. Надворі холодно, зате

в засипаних снігом землянках стає тепліше. Та й спокійніше, бо негода заважає вести бої.

У такі дні друзі сидять у землянці, нікуди не виходять. З іншими солдатами бачаться тільки під час обіду. А в добру погоду вирушають куди-небудь далі від табору. І завжди разом: попереду Никола з Ілією, за ними — Стоїл і Димитр. Зустрінуть знайомих солдатів, послухають, що нового балакають про мир, які вісті з фронту. Де послухають, а де самі розкажуть якийсь випадок в фронтового життя.

У цих розмовах найбільш активний Никола. Він почуває себе тут, як риба у воді. Ходить з Ілією поміж землянками, зупиниться то біля однієї групи солдатів, то біля другої, привітається, заведе розмову із знайомими і незнайомими. Настрій у нього змінюється дуже швидко. Ось він, гордовитий і зарозумілий, заклавши руки назад, поблажливо слухає когось. А в іншому місці, зворушений і сердечний, метушливо когось вітає, добродушно поплескуючи його по плечу. Він сперечається, гарячкує, а коли втрутиться в сварку, готовий і на скандал. Потім, дивись: серйозний і поважний, звіряє вже комусь на вухо свої тасмниці. І тут же, ні з того ні з сього, жартує, сміється, і голос його гуде, як контрабас. Жвавий, рухливий, спритний, він своїми бакенбардами, позами і жестами, всією своєю поставою нагадує кумедно загримованого актора з водевілю.

Никола не пропускає нагоди й похвалитися. Завжди посилаючись на Ілію як на свідка, він розповідає страшні й дивовижні випадки з фронтового життя, з удаваною байдужістю і скромністю додаючи, що в одному з боїв узяв стільки-то полонених і скоро йому вийде нагорода, але він про це не дуже-то й думає. Бува, зустріне якогось наївного, простакуватого солдата — Никола з першого погляду розпізнає такого, — зупинить, і тоді його уява не знає меж. Число полонених неймовірно зростає, мова тоді тільки про січі й

кровопролиття, про ворожий прапор, якого він начебто захопив сам-один. Потім раптом починає говорити по-російському і запевняє здивованого співрозмовника, що він не болгарин, а забайкальський козак і в полку служить добровольцем. При цьому Никола спокійний і серйозний. Ілія підтверджує все, що каже товариш, кусаючи губи, щоб не пирхнути зо сміху. Але як тільки вони відійдуть від солдата на поважну відстань, Ілія регоче, аж падає. Для нього ці прогулянки у таборі — справжнє свято. Стоїл і Дмитр ідуть трохи позаду. Стоїл добродушно всміхається, а у Дмитра на обличчі і захоплення, і страх. Він радий, що хоч цього разу камінці летять не в його город.

Є ще одне місце, куди вони люблять ходити. Це вершина горба, що лежить на південь від табору. Відразу, коли полк прибув сюди, там було вирито окопи і траншеї. Звідти видно море. Але вдень туди ходити не можна, бо в морі нишпорять турецькі панцерники, які стріляють тільки-но помітять будь-який рух. Земляки ходять туди вечорами, коли смеркне. Іноді трапляються тихі вечори, коли нема ні вітру, ні хуртовини. Тоді теж холодно, але легкі хмари плавають високо в небі, сходить місяць, і там, де його затуляють хмари, видніється світла, жовтувата пляма. Від тьмяного місячного сяйва й блискучого снігу ніч здається дуже світлою, море спокійним, і тільки срібна стежинка мерехтить на його поверхні. А там, на малоазіатському березі, підносяться високі засніжені гори, загадкові й тихі.

Земляки сідають край окопу і дивляться на море. Все здається їм дивним, чужим, наче вони загубилися в незнайомому, далекому світі. Поблизу, біля окопу, ходить вартовий, сніг рипить під його ногами, поблискує на гвинтівці багнет. Вартовий байдужий до всього. Він уважно вдивляється тільки в море. Звідти час від часу долинають далекі гарматні постріли. Це турецький

корабель обстрілює з моря наші берегові позиції. Кажуть, що ця стрілянина завдавала мало шкоди, але корабель уперто вів обстріл. Іноді постріли лунали й пізно вночі. Никола охрестив цей корабель «Банчовим псом». У його сусіди Банчо в Брешляні був здоровенний, але зовсім уже старий, беззубий пес. Немічний, облізлий, але злий, він кидався на всіх перехожих і люто гавкав, показуючи замість іклів посинілі ясна. Це порівняння Николи було дуже вдале. У далині й темряві губляться обриси корабля, широкою смугою стелеться чорний, брудний дим, поблискують червоні вогники, і над білою, чистою поверхнею моря вимальовується велетенське найжачене страховисько з вогненними очима, злісно спрямованими на берег, а гарматні постріли, то рідкі, то раптом частіші, долинають далеким хриплим гавканням.

III

Дні минали за днями і ніщо не порушувало життя в таборі. Останнім часом погода змінилась на краще: вдень світило сонце, сліпучо виблискував сніг, непо рушне повітря було зовсім тепле. Та як тільки смеркалося, відразу ж ставало дуже холодно, землю сковував лід, і на безхмарному, майже чорному небі, здавалося, ще більше висипало мерехтливих яскравих зірок.

Одного дня Стоїл прокинувся дуже рано. Відчув, ніби щось змінилося, але ніяк не міг збагнути, що саме. Полотнище, яким був завішений вхід у землянку, одв'язалося й лопотіло на вітрі, у темряві поблискували незгаслі жаринки вогнища. Але холоду він не відчував. Стоїл не витримав, встав і вийшов. В обличчя зразу війнуло теплим, легким вітром, начебто звідкись зблизка, з темряви. В таборі було тихо, і тільки час від часу чулися ті самі звуки: брязкала десь бляшанка, лопотіло на вітрі полотнище, шелестів кинутий на

землю аркуш паперу. Було тепло, легко дихалося, пахло теплою, вологою землею.

Стоїл ступив кілька кроків од землянки, зупинився, глянув на небо, в один, у другий бік і уважно прислухався. Раптом, наче проникнувши крізь відчинені двері, до нього долинув далекий шум. Це хвилювалося море, і гомін його доносився в навролишній тиші дуже виразно й чітко. Ця ніч була не схожа на інші: небо здавалося вищим, просторішим, сніг уже не білів так, як раніше, обриси горбів вирізнялися чіткіше. З півдня насувалося щось життєрадісне й сильне. І Стоїл уже не сумнівався: надходила весна.

Він вернувся в землянку. Йому хотілося розбудити хоча б Дмитра, поговорити з ним, але і Дмитр, і Никола, і Ілія спали так спокійно і міцно, що Стоїл не наважився. Він сів на своє ліжко і задивився на жевріючі жаринки. Червонястий відблиск упав на його обличчя, він усміхнувся. Знадвору долинав глухий, безладний шум, деś недалеко дзюрчала вода. Нездоланне і солодке видиво постало перед Стоїлом: мерещиться йому, що він удома, і надворі квапливо видзвонюють, падаючи, краплі, що завтра він, вставши, побачить крізь мокре, чорне віття плодкових дерев яскраво-синє небо, а у двір прийдуть дівчата-лазарки¹. «Ой Ладо, Ладо!» — стиха затягує він одну з лазарських пісень. Потім збентежено оглядається: чи не чув, бува, хтось? І, поворушивши жаринки у вогнищі, знов усміхається.

Тієї ночі Стоїл уже не міг заснути. А вранці, прокинувшись, усі в таборі радісно зустрічали справжній весняний день. Вночі сталося чудо, яке враз змінило, перетворило усе довкола. Південний вітер лагідно пові-

¹ Д і в ч а т а - л а з а р к и — вбрані дівчата, які з піснями ходять по хатах у день святого Лазаря (субота перед вербною неділею).

вав, розносячи тепло. Здавалося, не тільки сонце, а все безхмарне небо посилало на землю теплі промені; і повітря, і сніг, і кожна краплина води сліпучо виблискували.

Табір відразу ожив. Двері землянок повідчиняли навстіж, на всіх стріхах порозвішували одяг, і він розвіявся на вітрі, наче різнокольорові прапори на свято. Солдати повиходили з землянок, збираються групами, гомонять, голосно сміються. З найвіддаленіших куточків табору виразно долітають вигуки й уривки фраз. По обох схилах угору і вниз живими потоками снують солдати. Здавалось неймовірним, що всю цю величезну масу людей, ще зовсім недавно сховану десь під землею, досі не було ні видно, ні чути. Табір, як величезний мурашник, прокинувся, заворушився і заповнив усю долину.

Сьогодні неділя, і в таборі правитимуть літургію та панахиду по вбитих. Буцов суворо-пресуворо наказав усій роті поголитися, помитися, причепуритися. У таких випадках, хоч і на полі бою, в ньому прокидаються старі казармені звички, і він чіпляється до найменших дрібниць. Никола і Димитр вмостилися перед своєю землянкою. Вони прослали на землі ковдру, і Никола висипав усе зі свого ранця, щоб навести в ньому порядок. Але ця робота йому швидко набридла, він сів, вийняв дзеркальце і уважно взявся за свій туалет. Димитр накинув на плечі шинель, тримаючи куртку на колінах. Він не знає, не може придумати, що йому робити: куртка вигоріла, а де й зовсім розпоролася, протерлася, гудзики майже всі відірвані. Ниток у нього мало, а латки, яких він нарізав зі старої шинелі, ніяк не підходять кольором до жовтої куртки. Скільки не згайш тут часу і праці, а все одно не вийде як слід. І щоб якось відтягнути неприємну роботу, Димитр двома руками піднімає куртку, розглядає дірки і лічить уголос: «Одна, дві, три... Ого, і тут!.. шість, сім...»

Стоїл — той давно готовий. З самого ранку йому не сидиться на місці. Він походить біля землянки, то заїде, то вийде, квапить Николу й Димитра, а потім повільно, задумавшись, виходить з табору, зупиняється і довго дивиться на поле. Сніг швидко тане. В багатьох місцях сніжне покривало вже забруднене, затоптане по краях. Всюди з'явилися довгі смужки чорної, мокрої землі. У ярах течуть ручаї каламутної жовтої води. Над пагорбами, де сніг уже розтав, і над розгрозими дорогами підіймається біла пара. Пробуджується земля, зігріта сонцем, обмита тисячами струмків. Немов кипить і розливається по її жилах гаряча кров, розпростуються могутні плечі, чути рівномірні удари її могутнього пульсу.

Стоїл повертається до землянки. Хоч і багато зусиль доклав він, щоб гарно одягнутись, це йому не вдалося. Коли він затягнув ремінь, шинель покортшала, вся постать стала ще незграбішою, ніж звичайно. Але сам він сьогодні зовсім інший: очі блищать, голос збуджений і навіть веселий.

— Яка погода, Николо! — каже він. — Яка погода!.. Дивись, що витворює теплий вітер.

— Тепер сніг зійде. Ще день-два — і чекай літа. Походить б зараз по лісі, подивитися. Все ніби збожеволіло... трава росте, бруньки бубнявлють. Дивись, прямо на очах бубнявлють! Ех! — розпалюється Никола. — Як там гарно! Бери рушницю, собаку і гайда!

— Ще не можна. Заборонено.

— Заборонено... Ну, хай заборонено. Нам краще знати, якого звіра можна бити, якого ні. У лісі, друже мій, лісник — цар і бог.

Звідкись повертається Ілія і раптом, немов з-під землі, виростає перед ними.

— О Ілія! Голубе! — захоплено зустрічає його Никола. — Ну як, знайшов його?

— Ананія немає. Але я заходив у землянку... Казанок кипить на вогні.

— Ах, кипить! Харашо, брат, харашо! Будем кушат. Тільки ти дивись, не втечи. Ти ж у нас такий.

— Фельдфебель наказав передати: завтра тобі в караул.

Ілія вимовляє це на вигляд спокійно і байдуже, але насправді він стежить усміхненим пустотливим поглядом за Николею, чогось очікує. А Никола начебто й не чує нічого, збирає речі в ранець. Тільки руки в нього тремтять, і він ніяк не може всунути складені наспивидку білі обмотки. Раптом вибухає і, зі злістю відкинувши набік ранець, схоплюється з місця.

— Знову я? Не піду! Хай повісять, якщо хочуть! Хіба позавчора не я ходив? А два дні тому? Теж я! Скажи, ходив чи ні? Чого хихикаєш...

Ілія перестає посміхатися, червоніє і ображається.

— Чого ти на мене напав? Хіба я винен? Фельдфебель наказав. Передай йому, каже, щоб був готовий.

— Наказав! А порядок тут є? Є тут порядок, га?

Никола нагинається, підбирає кинутий ранець і знову береться до роботи. У нього з фельдфебелем давно напружені відносини. Буцов каже, що не терпить солдатів, які хоч що-небудь заперечують начальству і хочуть багато знати. А Никола певний, що Буцов просто йому заздрить, бо він грамотніший за нього, освіченіший і, основне, статечніший — це ж усі бачать! Ця думка дещо заспокоює його, і зрештою йому вдається знайти в ранці місце для обмоток.

— Ну, це вже занадто! — спокійніше, але так само вперто каже він.— Занадто! Подумати тільки, відколи вже цю лямку тягнемо! Щиро признаюсь: не можу більше.

— Правду каже Никола,— втручається Димитр.— Занадто, просто занадто. Ні терпіння, ні сил уже не стає.

— Ось урветься терпець — і амба! Заночую в землянці, а ранком кинуться, а мене нема. Шукай вітра в полі.

Стоїл слухав все це, добродушно й лагідно усміхаючись.

— Куди ти подінешся? — озивається він.— Надумає кішка втекти з двору — далі клуні не забіжить. А ти куди подасишся? В село й носа не виткнеш.

Никола мовчить, схилившись над ранцем.

— У ліс піде! — сміється Ілія.

— І в ліс можна. Не пропаду. В мене там і халупа є.

— А в мене недалеко від тієї халупи — клаптик землі,— почав Стоїл зовсім іншим, серйознішим тоном, бо буря вже минула.— Торік я засіяв його кукурудзою. Отепер саме засіяти б його пшеницею. Гарна пшениця після кукурудзи родить. Тільки сіяти треба густіше. Хаджі Павел казав: «Вийшов сіяти, сип під воляче копито сім зерен: три — мишкам, три — пташкам, одно — собі...»

— Тьху, ото так розраховув! — не втримався Никола.— І одного, каже, вистачить? Гаразд! Але цього року і того не вийде. Хто за тебе сіятиме? Правду я кажу, Дмитре? Хто сіятиме?

— Так, так, хто сіятиме? — погоджується Дмитр, опустивши очі.

— Знову старої завели! Облиште! — каже Стоїл.— Невже я сам цього не знаю, не бачу? Час такий! Тепер кожному бути б на своїй ниві.— І, поглянувши на поле, він замислено, але рішуче додає: — Ні, не можна. Тут теж потрібні люди. Якщо вже впряглися, треба довести до кінця. Все має кінець. Колись і це скінчиться...

Залатавши сьак-так куртку, Дмитр одягнув її і зараз уже натягує на себе шинель. Стоїл підходить до нього, розправляє на спині складки, допомагає застеб-

нути пояс. Розчулений Дмитр раптом рішуче стає на його бік.

— Правильно,— каже він.— Стоїл правильно каже. Терпіння — спасіння! Ти в нас, Никола, надто швидкий...

Никола рвучко повертається до Дмитра і дивиться на нього насмішкувато й пильно, наче яструб на горбця.

— Ех ти, розумнику! — каже він.— Ти тоді порозумнішаш, як на лисині в тебе волосся виросте... І вуса... А це знаєш коли буде? Коли рак свисне... На Миколи та й ніколи...

Ілія регоче. Дмитр сконфужено походжає, неначе чогось шукаючи, хоче щось відповісти, а що саме — не знає. Та ось він зустрічає погляд Стоїла, обидва дивляться один на одного і розуміюче усміхаються: «Ну що ти з ним робитимеш? — немовби кажуть вони.— Такий він завжди».

Стоїл знову виходить з табору, повільно гуляє й поглядає в поле. Помітивши, що він пішов, Никола глузливо дивиться йому вслід і, вказавши рукою через плече, каже Дмитрові:

— Бачив? Збожеволів, бідолаха. Як тільки припекло сонечко, він очей з поля не зводить. Голодний курці просо на думці...

— Стоїл, він такий...— лагідно відповідає Дмитр.— Йому тільки дай роботу. Він би все з землею... тее... як кріт...

— Шикуйся! — лунає гучний і владний голос.

Це фельдфебель Буцов. Він стоїть перед своєю землянкою, чисто поголений, підтягнутий, але насуплений і сердитий, незважаючи на те, що день сьогодні такий гарний.

— Сьома рота, шикуйсь! — повторює Буцов.— Особливого запрошення чекаєте, чи що?

— Ти диви, сказився! — каже Никола, поспішаючи.

Земляки підтягнулися і, схопивши рушниці, побігли туди, де вже шикувалася рота. Буцов помітив Николу.

— Никола Тодоров! — гукає він. — Ти знаєш, що тобі завтра в наряд?

— Так точно, пане фельдфебель!..

Никола відповів по всій формі, як належить солдатіві, але, наздогнавши Дмитра та Ілію, мабуть, додав щось пошепки про фельдфебеля, бо всі втрьох засміялися. Підозріло й похмуро глянувши на них, Буцов на хвилину замислився і швидко рушив до строю. Здавалося, він розсердився і щось задумав. Але в цю хвилину перед ним виструнчився Стоїл. Обличчя фельдфебеля пом'якшало, посвітлішало, на ньому навіть з'явилася усмішка.

— А, це ти, Стоїл Пирванов? Чого тобі?

Буцов низенький і, розмовляючи з Стоїлом, змушений задирати голову. На селі, крім усього іншого, Стоїл співав у церковному хорі. І тепер, у війну, коли вони проходили якимсь селом чи містом і їм траплялося зайти до церкви, він завжди ставав перед аналоєм і співав. Він брав участь у всіх молебнях і панахидах, які правили в полку. Зараз Стоїл доповідав Буцову, що піп знову просив його допомогти, та й сам він хотів би піти.

— Я й у підпоручика питав дозволу, — додав він. — Хочу піти раніше.

— Гаразд, гаразд... Иди! — погодився Буцов. — Ми теж прийдемо тебе послухати.

Незграбно й мляво перекинувши гвинтівку на плече, Стоїл повернувся й попростував до села. Він здався ще сутулішим, ніж будь-коли, і ще дужче хитався то в один, то в другий бік.

IV

Панахиду правили в селі, на майдані, перед штабом полку. Напередодні це місце спеціально підготували, старанно підмели. Під час війни панахиди й молебні найбільше правилися просто неба. У цих релігійних обрядах, що відбуваються на полі брані, є щось чисто солдатське, зворушливо задушевне. Небіжчики — офіцери і солдати полку, живі — їхні товариші й родичі. Править отець Вирбан, усім добре відомий священик, який не відставав від полку на своїй маленькій вороній конячині. В отця Вирбана суворе й енергійне обличчя фельдфебеля, і навіть тепер з-під золотого церковного облачення виглядають грубі солдатські чоботи. Паламар, який приймає і подає кадило, — теж солдат. І півчі — так само.

Посеред майдану поставили стіл. Там і правлять службу. За кілька кроків від столу — полковий прапор. Біля нього стоїть командир полку, позад нього — офіцери. Тут і підпоручик Варенов, підтягнутий, акуратний. А навколо солдати вишикувалися великим суцільним каре, яке заповнює весь майдан. Солдати стоять близько один від одного, сиві шинелі зливаються в загальну темну масу, над якою чітко виділяються непокриті голови. На обличчя падають яскраві промені сонця, очі у всіх примружені. Від цих загорілих, обвітрених обличчя віє суворою, мужньою силою, загартованою в частих боях. Усі застигли в однаковій позі: очі спрямовані в одну точку, одна рука вільно повисла, в другій затиснута гвинтівка, і над її дулом — кашкет.

Никола, Дмитр і Ілія стояли в одній з перших шеренг, отже, їм усе було видно. Спочатку вони уважно стежили за відправою, але після звичайної літургії почався молебен, а потім — панахида. Служба вже йшла кілька годин: здавалось, їй не буде кінця. Земляки втомилися, вони вже нічого не слухали, потай позіхали

і тільки переступали з ноги на ногу. Але тут панахида дійшла до того місця, коли починають співати ірмоси — це гарна й зворушлива мелодія. Всі уважно слухають, ніхто не ворухнеться, навіть не кашляне. Командир полку стоїть на тому ж місці, але, здається, тільки тепер стало помітно, який він непорушний та благоговійно суворий. Настає напружена, урочиста тиша. Сонце розливає потоки яскравого проміння, вітер лагідно колише прапор, поблискують яскраві фарби й золоте шитво, а коли посеред відправи настає коротка пауза, виразно чути тихе шелестіння шовкового полотна.

Гарно співає Стоїл! Голос у нього хрипкуватий, навіть надтріснутий, але інколи, особливо в низькому регістрі, він несподівано звучить задушевно й тепло, м'які басові звуки сповнені благання, надії і якогось тихого суму. Цей простий, природний спів мимоволі владно оволодіває всіма, хвилює, розчулює.

— «Господи! — гучно співає Стоїл.— Захисти мою душу від смутку, зміцни мене у вірі твоїй... Алілуя!»

Серед усіх, хто стоїть поруч, Стоїл найвищий, широкоплечий. Проте в усій його постаті відчувається щось пригнічене, скорботне. Він горбиться, зім'ята шинель настовбурчилась на спині, з коротких рукавів висуваяться великі, жилаві руки. Обидва півчі користуються одним требником. Закінчуючи, Стоїл, не дивлячись, подає требник своєму напарникові, а доспівавши ірмос до кінця, згинається в глибокому поклоні і, осінивши себе широким хрестом, з притиснутою до грудей правою рукою, застигає нерухомо, втупившись у землю. Він має вигляд дуже стражденної людини.

А тиша навколо напружена й глибока. Сонячні промені сліпучо спалахують на золотій ризі священника, на погонах і шаблях офіцерів. Прапор повільно розгортається й колишеться, ледь чутно шелестить. Никола, Дмитр та Ілія не зводять очей із Стоїла. Обличчя в Николи суворе й сердите, а у Дмитра й Ілії роти

розкриті, очі широко розплющені. Коли співає інший півчий, вони не звертають на нього уваги, не слухають. Чекають, коли почне співати Стоїл. Той перехреститься, хрестяться й вони. Ось Стоїл знову бере трєбник і заспіває:

— «Збився я з шляху, мов заблудла вівця. Спаси раба твого, господи, бо не забудь я заповідей твоїх. Алілуя!»

Цього разу ірмоси співають не церковно-слов'янською, а болгарською мовою. Кожне слово набуває яскравішого й глибшого змісту, і, коли співає Стоїл, молитва звучить, наче його особиста сповідь. Никола, Димитр та Ілія відчують це, і їм стає нестерпно боляче і за нього, і за себе; але в той же час їх охоплює те почуття примирення перед якоюсь незбагненою силою, той солодкий, спокійний смуток, якого зазнають усі, кому доводиться вмирати за щось велике й дороге.

Тривала відправа закінчується. Починаються промови. Перший говорить отець Вирбан. Від духовної теми він раптом переходить до політики і, віддавши захоплену й велемовну шану болгарському солдатові, влісно накидається на всі великі сили і ту велику безпутницю, яка зветься Європою. У нього, певно, дуже накипіло на серці, але під частими поглядами полковника отець Вирбан згадує про обмеження цензури і починає висловлюватись так двозначно й туманно, що солдати майже нічого не розуміють. Після нього промовляє командир полку. Перед тим, як говорити, він обводить шеренги солдатів довгим, суворим поглядом, від якого зразу западає крижане мовчання. Починаючи промову, полковник повертається то в один, то в другий бік, і важкі торочки на кінцях поясного шарфа б'ються об ефес його шаблі. Жестами він привертає до себе увагу, потім уривчасто й так різко вигукує слова, неначе силкується кинути щось якомога далі від себе.

— Солдат,— каже полковник,— мусить бути хоробрим, слухняним і витривалим... Крім того, він повинен мати ще одну добродієність: бути терплячим. Солдати! Потрібно терпіння, терпіння і терпіння!

Полковник закінчує промову і офіцери розходяться кожний на своє місце. Настає полегшення; в рядах — рух і легкий шум. Хтозна-звідки витягнувши свій ранець і гвинтівку, Стоїл повертається в стрій. Обличчя в нього все ще бліде, зосереджене. Никола, Дмитр та Ілія зустрічають його мовчки, самим тільки поглядом, але в цьому німому погляді стільки зворушення й любові... Дмитр неспокійно переступає з ноги на ногу, так і видно, що йому хочеться щось сказати. Стоїл стоїть у першій шерензі, Дмитр нахиляється до нього й шепоче:

— Стоїле!

— Га?..

— Пам'ятаєш?.. Тес... Посуха була. Молебень про дощ правили. Там, біля горба, в посушливий рік...

— Ну то що?

— Так, згадалося... Ти, тес... так само співав...

Никола чує це, усміхається, але нічого не каже. В його погляді нема й тіні насмішки чи лукавства. Він серйозний і зосереджений.

Гучно й співучо звучать слова команди. Починається парад.

Нарешті все закінчується, солдати повертаються до табору. Никола, стомлений, розчервонілий від марширування, стягує з себе підсумки й сердито кидає їх у землянку.

— Терпіння, терпіння і терпіння! — вигукує він. — А ти сподіваєшся миру!

Никола сердиться, передражнює Дмитра, глузливо вдаючи його голос і вираз обличчя.

— Повідомлять нас... тес... що буде мир... Ну що, чув? Ось тобі й тес!.. Тес та тес!

— Ну що ж... потерпимо,— каже Дмитр, роблячи над собою зусилля, щоб знову не сказати «теє».

— Терпи, козаче, отаманом будеш! Терпи, Митко, терпи! Твоїй голові не страшно — не побіліє. А я вже не можу. Залізо — і те тупіється...

Деся високо вгорі несподівано почулося курликання журавлів. Задерши голови, земляки розшукують їх поглядом. Солдати з сусідніх землянок теж стовпились, дивлячись у небо, і голосно викликають тих, що сидять у землянках.

— Ось вони! — вигукус Ілія, показуючи рукою.— Ось! Зовсім як літера «л»... На літо, значить. Дивіться, справжнє «л».

У височині під легкими білими хмарами летить журавлина зграя. Вони летять ключем, як завжди, двома рядами, що сходяться гострим кутом, вершиною на північ. Це справді нагадує велике рукописне «л» і, як пояснює Ілія, віщує наближення літа.

— Не дуже й високо летять,— каже Никола.— Пальнути б! Одного підбив би. Он того, крайнього.

— Підбив би, якби він на місці стояв,— пускає шпильку Дмитр. Він дивиться вгору і вперто повторює: — Але ж не стоїть, летить... Не стоїть, а летить.

— Нехай летить. Я їх і летячих бив. Бац — і все! Дмитр більше не сперечається.

— Просто на нас летять,— тихо каже він.— Просто в Брешлян. Правда, Іліє?..

— І справді... Просто в Брешлян.

Ілію охоплює раптовий шалений порив радості, він стягує з голови кашкет, розмахує ним і, дивлячись услід журавлям, голосно вигукуює:

— Е-ге-ге-гей! Уклін передайте! Уклін передайте! Майже весь табір підхоплює цей крик. Здіймається шум, гамір, і далеко розлягаються луною слова:

— Хо-хо-хо! Уклін передайте! Уклін передайте!.. Довго ще дивляться земляки услід журавлям. Стоїл,

який досі не вимовив жодного слова, зовсім припишк. Ніхто нічого не каже, всі стоять нерухомо, як і раніше. Журавлі віддаляються далі й далі, все слабше і слабше долинає їхнє курликання. Нарешті Никола відриває від них погляд і, якимось вимушено, удавано кахикнувши, йде в землянку. Проте не надовго. Хто його знає, чи було в нього там якесь діло, чи ні. Він став перед дверима і знову задивився на небо. Вираз обличчя змінився. Замість звичного пихатого самовдоволення на ньому з'являється страждання. Кашкет, зсунутий набакир, бакенбарди мають фальшивий, чужий вигляд, як весела маска на обличчі клоуна, з-під якої течуть сльози.

— Ще бачиш їх, Іліє? — питає він, і голос його тремтить.

— Ледве-ледве... Полетіли!

Ілія вже не дивиться на небо. Усміхнувшись через силу, він повільно насуває кашкета й повторює:

— Полетіли!..

V

В таборі гамір. «На обід шикуйся!» — вигукують днювальні. І роти, вишикувавшись, ідуть у село. Роздають їжу біля кухонь, які легко розпізнати серед руїн, бо густий дим здіймається над ними. Никола та Ілія залишилися в таборі. На порозі землянки з'являється невеликий, худорлявий, чорнявий солдат.

— Гайда, готово! — гукає він.

Никола та Ілія ідуть за ним, входять у його землянку. Це солдат Ананій. Він теж їхній земляк, але він ротний сурмач, і тому живе недалеко від Буцова. Ананій — людина суєтна й пихата, він таємно заздрить Николі і намагається його наслідувати. Недавно він знайшов у лісі черепаху, сьогодні зварив її і, щоб випробувати Николу, запросив його на обід. Покуптувати таку страву — справжній подвиг, у Димитра навіть

думка про це викликає не тільки огиду, а якийсь сувірний жак. Але Нікола, розгадавши підступний задум Ананія, погодився, а слідом за ним й Ілія. Ананій навіть вина десь роздобув.

І в таборі, і в селі запала якась дивна, глибока тиша: солдати обідали. Але незабаром безладними великими групами вони почали вертатися до табору. Погода стояла чудова й тепла, віяв південний вітер, яскраво сяяло сонце. Сніг танув, оголюючи землю. Поле зарябіло білими й чорними, наче в зебри, смугами. Така погода п'янить, як вино. Солдати голосно перегукуються, регочуть, кидаються сніжками. Починалася пора нестримних веселощів і легковажності, коли всіх охоплює якесь безумство, що все більше і більше зростає.

Повернувшись з обіду, Стоїл і Дмитр застали біля землянки Ніколу й Ілію. Вони теж встигли пообідати, але вигляд мали якийсь винуватий, а Ілія навіть страдницький. Обидва посміюються, лукаво поглядають на товаришів. З усього видно, щось готують. Нікола підводиться. На вигляд він байдужий і серйозний. Руки тримає за спиною, щось ховає.

— Ну, Митко, голубе! Може, поласуєш, га?

Димитр зупиняється.

— Чим? Жабою? Хіба я нехрист!

— А ти покуштуй! До чого ж смачно, якби ти знав! Спитай хоча б Ілію!

Нікола підходить ближче, тримаючи руки за спиною.

— Іди геть! Не хочу! — огризається Димитр, відступаючи.

Нікола раптом кидається до нього і, не встигши схопити, біжить навздогін. Маленький і спритний, Димитр виривається вперед, але Нікола біжить за ним, навальний і неповороткий, наче гарматне ядро. Останнім біжить Ілія. Димитр, посковзнувшись, упускає кашкет, проте мчить далі. Невдовзі вони зникають в юрбі

солдатів, які збігаються звідусіль, жадібні до видовищ й раді приводу посміятися. І ось уже там величезний натовп, сміх і галас.

Трохи згодом усі троє повертаються, розпашілі, втомлені, захекані. Обличчя Димитра скривлене огидою й болем. Він раз у раз спльовує, витираючи губи рукавом шинелі.

— В чому річ? — питає Стоїл, побачивши їх.

— Дурень! — сердито кидає Никола. — Дурень! Його треба спутати, як теля, щоб нагодувати. Та все ж таки шматочок проковтнув. А тепер ось плюється! Голубе, та це ж царська страва...

— А я не цар, — відказує Димитр, відпльовуючись. — Не цар я і не нехрист! Ну, зажди, ось тобі перепаде... тее, від Буцова!

Стоїл дивиться на них, добродушно всміхаючись. Ці дорослі люди стають інколи справжніми дітьми. То ворогують, то дружать, і це змінюється в них так часто, як дощ і сонце у березні.

Приходить Ананій, і всі, крім Стоїла, починають грати в карти. Ставки зовсім невеликі, але в землянці стоїть такий гамір, наче там ділять величезну спадщину. Ананій програє, звинувачує Николу у шахрайстві, злиться і зрештою виходить. Карти належать йому, тому він залишає землянку з пихато-бундючним, неприступним виглядом. Никола роздратовано бурмоче йому вслід. «Голубе! — доноситься з землянки. — Провалився б ти зі своїми картами!» Поступово голоси стихають і нарешті змовкають зовсім. Трохи згодом Стоїл заглядає в землянку: там усі сплять.

День минув спокійно. Гарматних пострілів з позицій не чути. Навіть «собака Банчова» сьогодні не озивався. Надвечір, коли сонце сіло і на заході почервоніло небо, посеред табору почулися звуки кавала. Танцювали хоро. Туди стікалися солдати з усього табору. Подалися й земляки — повільно, перевальцем, шинелі

наопашки, бо було ще тепло. Їм хотілося тільки подивитися, розважитися.

У середині великого кола грали двоє музикантів: один — на кавалі, другий — на годулці¹. Танцювали солдати з усіх рот, а з ними й Ананій. Він, як і завжди, з шкури вилазив, щоб відзначитись, але йому й тут не щастило. Никола подивився на хоро, подивився на Ананія, і зневажливо посміхнувся. Потім зняв шинель, передав її Ілії, насунув дужче кашкета і, взявши з місця такт, легко й плавно підбіг і став на чолі хоро. Його появу відразу помітили, і всі зрозуміли: буде щось надзвичайно цікаве. Коло звузилося, солдати підступили ближче, щоб краще бачити. Никола танцював легко і красиво. Музиканти невідступно слідкували за ним, йому підкорялося все хоро. Він то притупував, точно й уривчасто, в такт мелодії, пригнувшись і дивлячись під ноги, немов стежачи й одмірюючи кожний свій крок, то раптом легко випростувався і рвучко мчав назад, і все хоро хвилию котилося в тому ж напрямку. Відкинувши назад голову, випнувши груди, Никола згорда поглядав на всіх, розпашілий, здоровий, дужий і вродливий. Чи дріботить він на місці, поклавши одну руку на пояс, чи стрімко й плавно пливе вперед, розмахуючи високо над головою кашкетом,— кожний його рух відзначається мужністю, впевненою і суворою грацією. І Ананій ще тримається, не шкодуючи сил.

Стоїл, Ілія і Димитр любуються, як танцює Никола. В цю хвилину вони пишаються ним.

— Хто це веде хоро? — питає Димитра якийсь незнайомий солдат.

У нього довгі, обвислі жовті вуса, він палить люльку, яку раз у раз, не виймаючи з рота, притоптує пальцем.

— Хто цей бородань, що веде хоро?

¹ Го д у л к а — народний струнний інструмент.

Димитр не квапиться з відповіддю.

— Наш... земляк... з Брешляна.

Димитр вимовляє це стримано, але в голосі його виразно чути: «Що ти скажеш на це, га?»

— З Брешляна, кажеш? Ти диви! А мені казали, що з козаків... А як танцює хвацько... Молодець!

Ананій напружує останні сили, танцює завзято, позираючи, яке враження справляє. Але на нього вже мало хто дивиться. Тоді він виходить з кола, витирає обличчя червоною хусткою. Усмішка зникла з його виду, і тепер він разом з усіма дивиться на Ніколу, хоч у його очах видно страждання й ненависть. І цього разу Ананія переможено.

Хоро стає все швидшим, коло дедалі ширшає. Обличчя в усіх сяють, очі блищать, усі почувають себе близькими й сердечно добрими. Никола, охоплений натхненням, молодецьким захватом, розмахує кашкетом і, щоразу пролітаючи повз Стоїла, голосно вигукує:

— Ставай в коло, земляче! Годі думати!..

Він мчить далі, хоро гойдається за ним, і Стоїл випускає його з очей. Але крізь натовп солдатів він бачить того, хто грає на кавалі. Обличчя музики нерухоме і безстрашне, немовби думки його десь далеко звідси. Мелодія переливається, хвилює і розчулює... І перед очима Стоїла то майдан у Брешляні, зима, хоро біля церковних воріт, то вигін за селом, і знову хоро, зелена трава й розкидані по ній шкаралупи червоних великодніх яєць.

Смеркає, на потьмянілому небі з'являються зорі. Тільки тепер закінчується хоро, і солдати розходяться по землянках.

Цієї ночі землякам довго не спиться. Свічок у них немає, але в печі горить вогонь. У землянці зовсім темно, освітлені лише наполовину обличчя солдатів, решту покрили глибокі тіні. Никола лежить, спершись

на руку, а Ілія, наче-молодший брат, поклав на нього голову. Очі в обох широко розплющені, замислені, як у людей, що почули щось чарівне, прекрасне. Справді, Димитр щойно закінчив розповідати казку і хоче почати другу. Він сидить навпроти Николи й Ілії, поруч з ним, зовсім у затінку, Стоїл. Димитр сидить, підгорнувши під себе ноги, примруживши очі й насупивши брови, довго смочче цигарку і навмисне затягує паузу, щоб мати якнайбільшу насолоду від досягнутого успіху і якнайдуже зацікавити слухачів. Нарешті, випустивши хмару тютюнового диму, починає:

— Жили колись два брати, Гудо й Агудо...

VI

Непомітно й невідчутно настав розквіт весни, і зима забулася, як давній, тяжкий сон. Левади навколо табору, ще недавно голі й непривітні, тепер весело зазеленіли, вкрилися молодою, свіжою травою. На північ від табору — широкий пагорбок. Там проходить залізниця, а обабіч неї розкинувся ліс. Залізницю не так давно відбудували, і поки ліс стояв безлистий, чорний, поріділий, крізь нього видно було кожний ешелон, що мчав коліями. А тепер довгий перестук коліс чути, як і раніше, але самого поїзда вже не видно, і тільки білі клуби диму над густим кучерявим лісом на якусь мить прокреслюють його шлях. Було тут одне місце, яке весна уквітчала особливо щедро: та частина долини, що за табором. Зелений килим луків розшитий тут строкатим тисячокольоровим узором. Тут і яскраві маки, які розквітли широкими криваво-червоними озерцями, і поодинокі сині волошки, білі ромашки, жовті, мов золото, кульбаби. На світлій зелені квіти розкидані різноколірними плямами, наче мозаїка.

Стояли ті перші весняні дні, коли небо ясне і синє, повітря кришталево чисте, а лагідне, ніжне сонце ще

не пече, а тільки пестить; дні, які тривожать, п'янять і збуджують невтолиму любов до життя. І все ж ця весна була незвична: не видно птахів, поля безлюдні, не видно стад і орачів. Як тільки встановилася погода, знову почалися воєнні дії. Майже щодня лунали глухі, мов підземні, гарматні постріли. Війна продовжувалась. І ніколи ще ці постріли не звучали так зловісно й бо-лісно жорстоко, як тепер.

Раніше солдати думали, що це зима затримала їх так довго на одному місці. І тепер, хоч полк мав спеціальне завдання охороняти морське узбережжя, вони дивилися на це, як на справу тимчасову й друкторядну, щодня чекали наказу виступати в похід. Ця непевність мучила їх, кожний день приносив нові хвилювання — здавалося, війні не буде кінця. Никола дратувався, втрачав витримку і все частіше діставав наряди від Буцова. Щоправда, поганий настрій, якщо і нападав на Николу, то швидко минав. А втім, він, Дмитр та Ілія жили, як і раніше, легко й безтурботно.

Стоїл ще більше змінився. Він зробився мовчазним, цурався товаришів, усе намагався залишитися на самоті. Коли був вільний від служби, то виходив з табору і годинами лежав десь у полі, дивлячись на зелену долину, на густу траву, по якій пробігали темні хвили. В рідному селі в нього теж була левада, і йому здавалося, що саме її він бачить зараз перед собою. Вона розкинулася перед самим млином, а весною річка розливалася, витікала через греблю і заливала весь луг.

«Гарна, мабуть, трава виросла,— думав він.— Густа, в'язка, як тісто. Та це дарма, треба тільки частіше точити косу...»

За старою звичкою він звертав увагу на все, що допомагало йому визначати погоду. Перш ніж повернутися до табору, завжди дивився на захід: чи не сіда, бува, сонце за хмару. Інколи, послинивши палець, під-

носив його вгору: найслабший вітрець відчувався на мокрому пальці, як легкий і приємний дотик, даючи змогу безпомилково визначити його напрям. Стоїл радів, коли переконувався, що вітер дув зі сходу, з моря. Тоді він вологий, легкий, приємний. Під його подихом озимина росте швидше, стає буйною, густо-зеленою.

Вечорами, коли табір стихав і в землянці всі засинали, Стоїл ще довго не спав. Йому здавалося, що він удома, і він вигадував собі різні польові роботи, будував плани, давав вказівки робітникам, обходив стайні, доглядав худобу. Він хвилювався і довго не міг заснути. Це повторювалося щоночі і перетворилося для нього на приємну звичку. А коли, втомлений і змучений, він нарешті засинав, то й уві сні бачив ті самі картини, а на ранок з тим же хвилюванням намагався до найменших подробиць пригадати свої сни. Він тепер часто писав додому. Писав довгі, дуже довгі листи. Давав найдокладніші вказівки й поради, що і як робити. Він знав, що домашні про все це знають і без того, що все зроблять якнайкраще і бездоганно, але, даючи настанови, немовби сам прилучався до праці й відчував од цього насолоду.

В селі, крім загального, всім відомого календаря, існує й інший, самобутній і своєрідний. За цим календарем рік ділиться на два великих періоди. Перший починається з Дмитровдня, другий — з Юрія. Коли починати й коли закінчувати оранку, сівбу, жнива; тисячі правил, настанов і прикмет — усе це є в цьому календарі. І Стоїлу приносило задоволення щодня пригадувати, яке сьогодні число, якщо рахувати від Дмитровдня, і яка робота припадає на це число.

— Середа... Сто сьомий день, — бурмотів він. — Сьогодні святого Власа. Хто має волів і худобу, тому в цей день працювати не слід.

Або іншим разом:

— Сто двадцять третій... Четвер. Як дні летять! Сто двадцять третій! Хаджі Павел казав: «Сто двадцять три — перехрестись і ори!»

Це в різних варіантах повторювалося щодня, і Никола почав жартувати з нього, дражнити його.

— Гей, голубе! — казав він Стоїлу.— Смішиш мене! Сто двадцять третій, сто двадцять шостий. Тисяча, дві тисячі! Хаджі Павел сказав те, хаджі Павел сказав це. Гаразд, друже мій, а турки кажуть на це ось що...

Стоїл схуд, очі в нього глибоко запали. І все ж був дуже терплячий, лагідний і богомільний. Він знав напам'ять багато тропарів, ірмосів і катавасій. Коли йому траплялося залишатися самому в землянці або в полі за табором, він розчулено їх виспівував, і навіть сльози виступали на його очах. Щоранку солдати нашвидку умивались і, обернувшись на схід сонця, хрестилися, знявши кашкети. Стоїл виконував цей обряд ревніше за всіх і з великим смиренням. З непокритою головою, високий, широкоплечий, він ставав обличчям на схід, кілька разів хрестився і, за звичкою, затримавши руку на грудях, нерухомо стояв у глибокій задумі й шептав про себе слова молитви. А перед ним, над зеленим полем, сходило велике багряне сонце.

VII

Одної неділі⁴ в гості до Стоїла приїхав Делчо. Це той самий молодий артилерист, який під час походів часто з'являвся на гарному білому коні біля сьомої роти й довірливо питав солдатів про свого дядька, і гадки не маючи, що не кожний може знати, що його дядько — це високий ефрейтор. Так було спочатку. Солдати дивилися тоді на Делча байдуже, навіть вороже, як дивиться на кавалериста кожний зморений піхотинець. Одні лише кидали погляд і не звертали на нього уваги, інші жовчно кепкували: чорт козі дядько. Але

потім звикли до нього, хлопчина сподобався, всі з ним перезнайомились і-здружились, і родинні узи, які зв'язували його з Стоїлом, немовби поширилися на всю роту. «Наш Делчо їде!» — добродушно й радісно казали солдати, помічаючи його ще здалеку на білому коні.

Делчо давно вже не приїздив, і Стоїл дуже зрадив йому, розчулився мало не до сліз. Першою думкою, що з'явилась і не покидала його, була думка про те, що тепер хоч є близька людина, якій можна звіритися у всьому. Про що говоритиме і як — він ще не знав, але був готовий до того, і це прозиало в кожному його погляді, в кожному слові. Останнім часом він дуже змучився. А велике страждання породжує велику любов, і Стоїл ставився до Делча аж надто уважно, ніжно й навіть запобігливо. Величезний, неповороткий, незграбний, він і це робив так невдало й кумедно, що хлопець червонів від сорому.

Приїздові Делча зраділи всі земляки. Делчо — дужий, молодий і дуже гарний хлопець. Він з тих солдатів, яких війна застала в казармі і які на походи та бої дивляться як на продовження маневрів та навчань на плацу. Делчо не скаржиться, що війна надто затягнулася, і до всіх чуток про мир був зовсім байдужий, добре пам'ятаючи лише дату, коли його звільнять з армії. Він охочіше розповідає про життя своєї батареї, ніж про рідне село, розповідає про свого командира, про всілякі пригоди й випадки в походах та боях. Але найбільше він говорить про свого коня. Недавно вони були в поході. Дороги погані, сніг, холоднеча, скрізь безлюдні, спалені села, фуражу не знайдеш. Коні цілими днями голодні. І з щирим сумом Делчо розповідає про те, як його кінь копитом бив землю, розкидаючи сніг, щоб знайти хоч трошки трави, як обгризав кору з молодих пагонів і навіть сухих дощок. «Серце просто розривалося, — каже він. — Сам не їв, останній

сухар йому віддавав. А як він дивився на мене! Наче людина. Наче ось-ось заговорить...»

Закінчуючи розповідь, Делчо раптом піяковіс, червоніє, опускає очі: він тільки тепер помітив, який інтерес викликав у своїх слухачів. З чисто дитячою цікавістю розглядають земляки його мундир, особливо те, що їм незнайоме й дивне: артилерійську емблему на мідних гудзиках, важкий парабелум, темляк на шаблі, шпори. Задоволений Делчо розповідає, що його недавно призначили командиром гармати, що їздить він на чолі колони. Горда й приємна думка западає в свідомість земляків, таємно тішить їх: цей гарний, підтягнутий артилерист — їхній земляк, він теж з Брешляна. Никола відверто й голосно висловлює своє захоплення. Він любить хоробрих людей, від усього серця радіє, плескає Делча по плечу.

— Браво, земляче! — каже він. — Молодець! Славна артилерія! Люблю, брате, за це! Я теж, можливо, природжений артилерист, а ось не судилося...

Земляки разом з Делчем ідуть гуляти по табору. Як завжди, солдати сьомої роти радісно зустрічають Делча, вітаються з ним. Заходять і до Ананія. Але той чомусь поводить себе холодно, стримано, підозріливо. Це тим більше дивно, що навіть Буцов, і той поблажливо й лагідно перемовився з Делчем кількома словами.

Разом земляки й пообідали, повернувшись потім у землянку. Розмова, як і раніше, точиться жваво і схвильовано, несподівано перескакуючи з теми на тему, але весь час тримаючись села. Вони згадують багато чого про Брешлян, і тепер, коли серед них Делчо, всі ці спогади мимоволі пов'язуються з ним. Никола, розвеселившись, починає жартувати. Делчо заручений з Нешею, відомою на все село жартівливою, вродливою дівчиною. Никола хоче подражнити Делча, але не з лихим наміром: сьогодні він до нього особливо прихильний.

— Знаєш, Делчо? — каже він. — Нако, попів син, у Брешляні зараз. Після поранення повернувся.

— Ну то й що? — питає спокійно Делчо, хоч і розумів до чого той гне.

— Як що? А як заручать з ним Нешо?

— О ні, цього не станеться. Заручини бувають лише один раз.

— Облиш, Делчо, — каже Никола, намагаючись здаватися серйозним і переконливим. — Ти, хлопче, не знаєш людей! Буває, як причепляться, то кого хочеш з розуму зведуть. Сьогодні Неша його знати не хоче, а завтра, дивись, — і уговтали!

— Та й попада... тє... вона така, — несміливо втручається в розмову Димитр, не зовсім упевнений, чи дозволить йому це Никола чи ні. — Попада... тє, і чаклувати вмів.

— Правду каже Митко, — підтверджує Никола. — Попада вмів чаклувати.

— Ну, Неші вона нічого не зробить, — поблажливим тоном озивається Стоїл. — Нешу чари не візьмуть. Знаєш, яка вона?

— Знаю... Чому не знати!

Никола, втупившись на хвилину в землю, раптом вибухає реготом.

— Ух! — захоплено вигукує він. — Неша більша чаклунка за попадаю! Її хотіли заручити з Нако, то вона, кажуть, вдала, ніби хотіла втопитись, і батько наздогнав її аж біля греблі. Дурниці! Дурниці! Щоб вона втопилася! Але як хитро вона його піддурила — налякала старого, і він дав їй спокій.

— Ну от, бачиш? Неша піде за того, кого сама обрала.

Пильно дивлячись на Делча, Стоїл кладе йому на плече свою велику, важку руку. Ілія весь час мовчить. Він лежить, спершись на руку, сховавшись за Николю, і дивиться в землю. В селі він був одним із

нешасливих суперників Делча. Никола знає про це багато чого; час від часу він поглядає на Ілію, аби налякати його, але нічого не каже. Все ж Ілія почуває себе непевно. Никола розуміє це і, щоб виручити його, пробує перевести розмову на інше.

— Знаю я її, Нешу,— починає він.— Знаю! Адже я щодня бував у млині. Від лісу — один крок.

Він похитує головою, неначе дивуючись, прицмокує язиком і усміхається.

— Бісова дівка! — каже він.— Вона й мене якось ошукала. Прийшов я колись до них увечері. Вона така весела, моторна, все порасться в господі. Обличчя в неї біле-біле, а очі, як сливи. «О, ласкаво прошу, бай Ніколо! Сідай, бай Ніколо!» Ну, сів я, побалакав з старим. Хотів уже йти. Та де там! Не можна! «Сиди,— каже Неша,— зараз каву приготую і ракія знайдеться». А сама всміхається. Я й сиджу. Сиджу годину, дві, а то й три. Хіба помічасш час, коли тобі добре! Зрештою повертаюся до себе в ліс, і що ж я бачу? Порубано стільки дерев! Найкращі саджанці! Я ж їх доглядав, як малих дітей пестив. Без серця був той, хто так зробив, адже це все одно, що людину вбити. Йди, лови його! «Ах, Нешо, Нешо! — кажу про себе.— Не інакше, зіллям ти мене обпоїла, дівко, зіллям!»

— Чим же винна Неша? — питає Делчо.

— Як чим? Усе я зрозумів, тільки пізно. Цей чорний диявол, Ананій... Адже він їй родич? От вони й домовилися: поки вона мене на млині улещувала, він дерева крав.

Ця історія всім відома, Никола багато разів розповідав її. А втім, вона всіх насмішила й розвеселила. Ілія вже не ховається. Він підвівся, регочучи голосніше за інших.

— А чи міцна ж хоч була ракійка? — питає він.— Із зіллям, га?

Навіть Димитр — і той, хоч і обережно, а теж сміється з Николи, який сам поставив себе в кумедне становище і тепер задоволений ефектом, який справила його розповідь, терпляче переносить усі дотепи.

Проте скоро жарти й регіт припиняються; обличчя ще усміхнені, але всі мовчать, задумливо дивлячись перед себе. Так минає дві, три, а то й більше хвилини. Раптом Никола, здригнувшись, підводиться і глузливо оглядає земляків.

— Гай-гай! — каже він. — Чого зажурилися?.. Всі ви зараз у Брешляні, я знаю. Голубе! — звертається він до Делча. — І ти теж там!

Делчо підводить очі і дивиться на Николу, збентежено й винувато усміхаючись.

— Ах, сердега! — каже Никола. — Я в очах його бачу цю Нешу. Ось вона вся як є у нього в очах. Ах ти, бідолахо!

— А ти навіщо собі таку бороду відпустив? — недоречно питає ще більш розгублений і збентежений Делчо.

— Ну, то зовсім інша річ! Навіщо? На страх ворогам, голубе, на страх ворогам! Вам легко: сховався за пагорбом — і гати здалеку — чи видно того турка, чи ні. А в нас інакше: ось так, лоб у лоб! Якщо не вирячиш очей і не матимеш грізного вигляду, турок відпровадить тебе на той світ. Отак. А тепер ходімо...

— Куди? — питає Стоїл.

— Походимо. Нагору підемо, до окопів. Ось послушайте, як розгавкався «собака Банчова». Мабуть, щось буде.

Він знову глянув на Делча й усміхнувся:

— Отак, голубе! Лоб у лоб!

Никола виходить із землянки. За ним встають Димитр, Ілія. Димитр стає біля дверей, оглядається. Він давно вже хоче щось сказати.

— Никола правду каже,— починає він.— Тес... При Кайпі як головорізи рубалися. Як кажуть, тес... За волосся один одному вчепилися...

Надворі вибухає сміх.

— Саме там Миткові й волосся вискубли! — озивається Никола, регочучи на все горло.

Вони віддаляються. Крізь лункий сміх Ілії доноситься гучний, густий бас Николи.

— Голубе! — гукає він.— Митко! Ходімо з нами! Досить тобі брехати!

Димитр слухає, втупивши очі в землю, ображений, засоромлений. Численні зморшки на його обличчі виражають болісне, непідробне страждання, вся його безпомічна, жалюгідна постать здається ще більш непоказною. Це один з тих рідкісних випадків, коли Димитр почував себе приниженим, до болю зневаженим словами Николи. Нерішуче стоїть він біля дверей землянки, не знаючи, йти чи залишитися.

— Іди з ними,— лагідно й співчутливо каже Стоїл.— Іди! Ми з Делчем трохи згодом прийдемо.

Димитр виходить. Делчо, який нічого не помічає, мовчить.

— Ти Николі не вір,— говорить Стоїл.— Не звертай на нього уваги, такий він уже вдався.

— Та хто йому вірить! Я й без нього все знаю.

— Може, листа одержав?

— Одержав. Зажди-но, мало не забув,— відказує Делчо.— Диви, мало не забув,— повторює він, порпаючись у кишнях.

— І про Нешу пишуть? — питає Стоїл.

— І про неї. Ні, нема! — каже Делчо, перестаючи шукати.— Може, згубив чи в палатці забув. Але я пам'ятаю. Всі живі-здорові — і тітка, й діти. Ниву, що в лісі біля куреня, пшеницею засіяли. А ще... Про що ж там ще було? А-а-а! — раптом радісно пригадує Делчо.— Маленький Христо говорити почав. Лепече вже.

— Подумати тільки! — дивується Стоїл.— Лепече!
Це ж йому вже рочок буде. Утішний, певно!

Христо в нього — найменший. Стоїл немов бачить перед собою синочка, усміхається, а в самого сльози на очі навертаються.

— Ти пишеш їм? — питає Делчо.

— Пишу. Дуже часто. Та коли і ти писатимеш — передай від мене уклін. І Неші кланяйся. Напиши, що був у мене. Гм... лепече вже... — наче про себе повторює Стоїл і всміхається.

— Хтозна, може, напишу, може, ні. Кажуть, мир буде,— говорить Делчо.— Може, ось-ось підемо звідси.— І, помовчавши, додає: — Мені все одно. І тут служба, і там. Хоч і підемо звідси, але з армії нас не звільнять. Та мені й тут добре.

Досі Стоїл чекав слухної хвилини, щоб поговорити з Делчем більше про себе. Хотілося довірливо, відверто розповісти, як важко йому останнім часом. Коли настала весна — він втратив спокій. Щось кличе його, тягне в село. Наче сам не свій. Буває — побачить себе в цьому солдатському одязі й ніби не впізнає. А війна триває, і, здається, не буде їй кінця-краю. Стоїл не нарікає ні на кого. Коли вже так сталося, хай так і буде, іншого виходу немає. Треба сумлінно й чесно нести службу. І тепер, слухаючи Делча, він думав про тих молодих, щиросердих людей, які можуть служити саме так. І радів за них. І вирішив не говорити нічого, сховати свою муку глибоко в собі, щоб не заронити їй тіні сумніву в душу хлопця.

— Що ти сказав, Делчо? — спитав він якось особливо сердечно й весело.— Ти щось сказав, я не чув.

— Може, скоро підемо звідси, кажу.

— Підемо? Дай боже...

Стоїл замислився, похитав головою:

— Не знаю, Делчо,— повільно промовив він.— Цього року ми й не орали, і не сіяли. Але на все божа воля.

Може, він іншого хоче, по-іншому визначив. Його воля...

Більше Стоїл нічого не сказав.

VIII

Вони вийшли із землянки і на лузі, недалеко від окопів, знайшли Николу, Димитра й Ілію. Лінії укріплень проходили зовсім близько, вони залізли б і туди, якби це не було заборонено. В цей бік дозволялося ходити тільки до лінії окопів.

Погода стояла чудова. Настали перші жаркі, майже літні дні, і солдати шукали затінку в землянках. Де-не-де лише видно, як ліниво й повільно ворухнуться окремі постаті, розморені спекою. Луг навколо свіжий, соковитий, темно-зелений, майже чорний там, де падає тінь від хмар, яскраво-світлий — на осонні. Долина за табором теж чудова, розцвічена великими, яскравими плямами квітів, немов світло-зелене шовкове покривало, вигаптуване барвистим фантастичним узором.

Земляки тихо гомонять. Безтурботні веселощі раптом змінилися сумом, який рідко буває, але саме тому особливо болісний і гнітючий. Вони говорять про труднощі й злигодні, яких довелося зазнати, про погані вісті, що приходять із села, про листи, яких вони не одержали; згадують вічні балачки про мир. Поринулі в тяжкі роздуми, здебільшого мовчать, або зрідка перекидаються словом. Говорить тепер лише Никола. Щохвилини він скипає все більше й більше, гнівається, впадаючи в те надмірне і нестримне роздратування, коли в усьому вбачаєш тільки одне погане. Поступово він спиняється на улюбленій темі: говорить тільки про сварки з Буцовим.

Показався підпоручик Варенов. Він іде від моря, де, певно, за чимось спостерігав, бо на грудях у нього теліпається виїнятий з футляра бінокль. Варенов ще

досить далеко, ступає він легко й швидко, поляскуючи хлистом по правому чоботу. Та ось він сповільнює ходу, дістає з кишені якийсь папір, мабуть, лист, зупиняється й читає, усміхаючись. Лице його ще більше світлішає, коли, відірвавшись від листа, довго вдивляється у щось інше, дуже схоже на маленьку фотографію. Потім ховає все це і з тією ж щасливою усмішкою на обличчі бадьоро йде далі, як і раніше, ритмічно ляскаючи хлистом.

Варенов дуже молодий, майже юнак, з гарним, безвусим, чистим обличчям. Давно не стрижене, довге, густе волосся вибивається з-під кашкета — чорне, блискуче. У нього ясні, усміхнені очі й довгі, густі, як у дівчини, віії. Від цієї юної істоти віє життєрадісністю, безтурботністю і, як усі молоді, здорові люди, він здається надто веселим і щасливим. Ось він уже близько.

— Хто це? — питає Делчо.

— Ага, це наш ротний! — каже Стоїл, помітивши Варенова.— Підпоручик.

— Он який він... Зовсім молодий!

— Молодий і добрий.

Стоїл, мабуть, згадавши щось, усміхається.

— Никола,— каже він,— а пам'ятаєш, у тому селі... як воно називалося... де ти хазяйці збрехав про підпоручика? Підходить жінка до мене й питає: «Чи правда,— каже,— що ваш капітан — дівчина?» Обманув її Никола, а вона й повірила.

Варенов уже за кілька кроків. Солдати підводяться.

— Ну що? — говорить він, зупиняючись.— Балакаєте?

— Балакаємо, пане підпоручик,— відказує за всіх Никола.

— Гаразд! Гаразд! А це хто? Артилерист?

Делчо доповідає, з якого він полку, чому прийшов і де їхній табір.

— Гаразд, гаразд! Стоїл — твій дядько, знаю. Я тебе вже якось бачив.

Варенов намагається говорити неприродно низьким і грубим голосом, певно, щоб хоч якось приховати свою молодість. Помітивши Димитра, він усміхається.

— Як ся маєш, Димитре?

— Добре-е-е, пане підпоручик! І тютюнець є, і грошенят трохи завелосся...

Димитр виспіває речитативом свою відповідь і, зігнувшись дугою, похливно кліпаючи очима, дивиться на підпоручика; зморшки на його обличчі розтягуються в широку, добродушну й трохи лукаву посмішку — він ніби хоче сказати підпоручикові: я здоровий, все в мене гаразд, лише кумедний і, можливо, як усім здається, трохи дурнуватий. Зрештою, він згодний з будь-чим, як би пан підпоручик його не назвав. Ілія ховається за Николу, ледве стримуючи сміх.

— Стоїл Пирванов! — звертається Варенов до Стоїла. — Ти щось розкис. Чи не захворів, бува?

— Не хворий я, пане підпоручик, тільки...

— Що — «тільки»? Терпець, скажеш, урвався. Набридло, мабуть?

Варенов уже обернувся, щоб іти, але знову зупинився.

— Справді терпець урвався, — каже він. — Немає сил, але треба терпіти. Скоро все скінчиться, і ми живі-здорові розійдемося по домівках. Слово честі!

Стоїл мовчить, наче не знає, що сказати у відповідь. Погляд його поволі переходить на луг. Залитий сонцем, він в цю хвилину виразно ясніє — зелений, свіжий, прекрасний, щедро наповнений плодоносними соками землі. Від нього пашиє незайманою красою молодого й сильного створіння, яке відчуває вже тривожний трепет близького материнства.

Стоїл дивиться на луг і не поспішає з відповіддю.

— Нема чого думати,— каже далі Варенов.— Треба ще трохи потерпіти.

— Та ми ж терпимо,— повільно промовляє Стоїл.— Ми терпимо, пане підпоручик, але ось вона... вона не жде,— земля. Подивіться-но — вона благає.

Виструнчившись по-солдатському, Стоїл стриманим і коротким жестом руки вказує на насип біля окопу. Крізь чорну, втопану землю, яку вони самі тут недавно копали й накидали, пробивалася молода травичка і на ній — де-не-де маленькі жовті квіти. Варенов простежив за поглядом Стоїла і сам задивився на них. Обличчя його стало поважне, замислене. Якусь хвилину всі мовчали.

— Так,— тихо промовив Варенов.— Так, вона благає... земля благає!..

Але тут же, схаменувшись, підводить очі, усміхається, обличчя в нього світлішає і знову набуває веселого й безтурботного виразу.

— Тримайтеся, хлопці! — каже він.— Скоро все скінчиться. Ось побачите. Слово честі!

Варенов повертається і тією ж легкою, плавною ходою простує до табору, як і раніше, поляскуючи хлестом по чоботу.

— Браво, голубе! — вигукує Никола, коли вони залишилися самі.— Браво! Добре це ти сказав: «Земля благає!» Справді, благає. Так і треба: відверто — і все!

Ніхто йому не відповів. Усі повернулися на схід, прислухаються. Ще вранці з позицій чулися гарматні постріли, а тепер вони почастишали. Немовби здалека, з-за обр'ю, насувається невидима й грізна буря, підповзає все ближче й ближче.

Раптом у таборі зчинилася страшенна метушня: солдати біжать звідусіль, поспішно йдуть у землянки і виходять з них; кілька вершників пустилися галопом у село, конюхи загаяють з луку коней. Якийсь солдат біжить до окопів, зупиняється, махає рукою й вигукує:

— Гей, сюди! Виступаємо! Виступаємо!

Це Ананій. Хоч він і відмовився піти з ними, але все ж стежив за ними і знав, де вони. Коли Ананій повернувся й пішов назад, на спині в нього виблиснула міддю сурма. Тільки-но земляки побачили його в повній формі, з гвинтівкою, ранцем і сурмою, відразу ж у їхній пам'яті дуже виразно сплигло недавнє минуле: походи, бої, турботи, небезпека. І їм здалося, що тут, у таборі, вони всього лише від учорашнього дня.

— Ото й усе! Кінець раюванню! — каже Никола, намагаючись бути веселим.

Підвівшись, вони швидко подалися до табору. Делчо побіг у село по свого коня — йому теж треба негайно повертати назад.

У таборі всі метушилися, кричали. Солдати склали тільки те, що можна було взяти: палатки, мотузки, стояки. Все інше, донедавна ще потрібне й цінне, тепер безжалісно нищилося. Дошки, різний посуд, лампи, різнобарвне ганчір'я, стоптане взуття — все валялося то тут, то там, по землі. Солдати збуджені, балакучі й веселі. Але це лише раптове нервовє піднесення, бо всі жартами і сміхом приховують велику тривогу. Серед солдатів походжає Буцов, підтягнутий, похмурий, поважний. Рота готова до походу: кухні і ящики з патронами нав'ючені на коней, солдати вже зібралися. Неподалік Варенов розмовляє з офіцерами інших рот.

Верхи на коні примчав Делчо. Зупиняється, легко зіскакує на землю. Земляки залишають свою роту і підходять до нього. Стоїл, відійшовши з Делчем вбік, щось тихо йому говорить. Інші захоплено милуються його конем. Це прекрасна, сильна, гарна тварина. Кінь справді чудовий — міцний і стрункий, білий, як сніг, трепетний і нервовий, з жвавими, ясними очима — тими великими чорними очима, які бувають у породистих коней і в яких наче живе благородна скорбота,

прихована туга полоненого. Він нетерпляче перебирає ногами, ірже, б'є копитом землю.

— Ну й кінь! — каже Никола, простягаючи руку, щоб погладити його. — Делчо, він не хвицяється?

— Ні, не бійся.

— Ну й кінь! Делчо, а як його звати?

Делчо, зайнятий розмовою з Стоїлом, не відповідає.

— Як він може називатися? — втручається Дмитр. — Конем, як ще інакше.

— Ні, він має ім'я, — відказує Делчо, усміхаючись. — Кардам його звати.

— Як? Як ти кажеш? — перепитує Никола.

— Кардам.

— Карр-дам... Це якась не християнська назва. Ну й гарний же він, твій Карр-дам! Мені б отакого! Я ж, голубе, природжений артилерист. Скочив би в сідло, тільки й бачили б мене — полетів би швидше вітру!

Стоїл прощається з Делчем схвильовано, з сльозами на очах. Делчо теж збентежений. Він по черзі прощається з кожним земляком, тримаючи за повід свого коня.

— До побачення, земляче! — розчулено вигукує Никола, міцно стискаючи Делчеву руку. — Гарний у тебе коник. Прощай! Сподіваюся, ще зустрінемося!

Легко скочивши в сідло, Делчо робить невелике коло і, помахавши рукою ще раз, припускає коня в кар'єр. Він так міцно й гарно сидить у сідлі, кінь так поривчасто, нетерпляче і водночас слухняно йде, що обоє — кінь і вершник — здаються єдиною істотою — гарною, сильною, стрімкою.

Полк виступив, і голова колони зникла десь далеко спереду. Надходить черга сьомої роти. Солдати рушають з місця. Спочатку чути розмови, йдуть безладно: передні ряди то прискорюють крок — тоді рота розтягується так, що задні ряди змушені бігти; то несподі-

вано зупиняються — і всі збиваються до купи. Але скоро полк виходить у поле і йде повільно. Спереду довгий шлях, який замикає тільки обрій, і це так нагадує минуле, так зливається з ним, що солдатам здається, ніби вони вже хтозна-відколи в дорозі. Притиснутий вагою ранця, кожний іде, немовби сам по собі. Розмови стихають. Безперервно чути гарматні постріли — зловісні, страшні. Час від часу Стоїл оглядається назад. Делча вже не видно. Востаннє Стоїл бачив його на вершині пагорба: швидко і плавно, наче великий білий птах, полетів він на своєму коні до лісу і зник у ньому.

IX

Розвиднялося. Небо на сході світлішало, темрява потроху танула, обрій ширшав і відсувався все далі й далі. Тільки тепер солдати могли розпізнати один одного, визначити, де вони. Ішли цілу ніч. Ніхто не знав, куди їх ведуть, але гарматні постріли було чути дедалі гучніше й ближче. Усе частіше зустрічалися їм довгі обози, ними везли поранених з похмурими закритавленими обличчями. На узбіччі дороги стояли запряжені вози; мчали артилерійські передки, навантажені снарядами; скакали вперед і назад на змилених конях ординарці. І в усій цій гарячковій метушні відчувалась така болісна прихована тривога, як у нестерпній духоті перед бурєю. Солдати відчували, що діється щось не зовсім добре і що треба поспішати.

Ось вони стоять уже годину чи дві. Роздали сухарі, потім патрони. Розпакувавши коробки з патронами, солдати набивають підсумки. Вся галявина довкола всіяна жовтими шматками картону.

Димитр та Ілія сидять скраю роти. При блідому ранішньому світлі їхні обличчя здаються виснаженими, землісто-жовтими. Ілія втомився, він якийсь байдужий,

спокійний, сидить і гризе сухар. Димитр дістає з ранця нижню сорочку, розглядає її, потім починає рвати на стьожки. Цей тріскіт будить Николу. Він задрімав був біля них, а тепер підводиться, протирає рукою очі.

— Що ти робиш? — каже він. — Язик у нього заплітається, як у п'яного. — Стривай-но! Навіщо рвеш? Налякав мене: тріскотить, наче кулемет. Навіщо цілу сорочку шматуєш?

— Не до сорочки тепер... Нехай буде тес... Хто його зна...

Никола озирається навколо. Одні солдати сидять, інші, в повній готовності, стоять з гвинтівками в руках. А дехто, як і Димитр, рве сорочки на стьожки. Обличчя у всіх зосереджені, очі широко розплющені й налякані, рухи нервові, розмови — уривчасті й тихі. Никола дивиться на галявину, всипану жовтими шматками картону. І, здається, тільки тепер він остаточно прокидається.

— Ага, перев'язки готуєш! — догадується він. — І як це я задрімав. Отже, ждемо заварухи, так? До чого ж солодко задрімав!..

Димитр розпихає по кипенях готові стьожки. Решту сорочки він пропонує Николі й Ілії. Никола, сердито шулячись, відмовляється.

— Не хочу! — каже він з ледь помітним хвилюванням у голосі. — Не хочу! Забери це лахміття з-перед моїх очей. Ти думаєш, перша куля в мене влучить? Так? Бачиш, хлопче, якого добра він мені зичить.

— Ні, тес... нічого я не думав, — виправдується Димитр. — А ти візьми! Може, й пригодиться.

Уже зовсім розвиднілося. Попереду чітко вимальовується високий пагорб. Біля його підніжжя розкинувся ріденький лісок, а на схилах, серед зеленої трави, стирчать величезні скелі. Звідти раптом долинають рідкі постріли — ті перші постріли, які особливо приголомшують, викликаючи в серці пекучий, ниючий, як рана,

біль. Зовнішньо солдати залишаються спокійними. Але тепер уже й ті, хто сидів, підводяться. Прислухаються до пострілів, мовчки переглядаються.

— Ну, от і почалося! — мовить хтось навмисно зневажливим і бадьорим голосом.

Перед ротою з'являється Варенов. На ньому чорний плащ, і, можливо, від цього обличчя його здається блідим, аж прозорим. За ним ідуть Ананій і ще четверо солдатів з гвинтівками за плечима. Це ординарці для передачі донесень, по одному на кожний взвод. Серед них і Стоїл. Його ще вночі викликали до ротного командира, і відтоді він зовсім не відпочивав. Іде вперед, повертається і знову йде. Але він начебто не відчуває втоми, спокійний, захоплений і заклопотаний дорученою справою. Помітивши земляків, Стоїл підходить до них.

— Що нового? — тихо питає його Никола.

— Нічого нема. Зараз виступаємо. Наші там, нагорі.

Стоїл забирає сухарі й патрони, які Димитр одержав і для нього. Він не відмовляється, коли Димитр пропонує йому кілька саморобних бинтів.

— Фельдфебель! — гука Варенов.

— Фельдфебеля! Фельдфебеля до ротного! Передай далі!

Команду послужливо підхоплюють, і вона, наче луна, котиться від одного до другого по всій роті. Нарешті здалека озивається зляканий голос; Буцов, вибігши наперед, виструнчується перед підпоручиком. Варенов щось тихо йому говорить.

Рота рушає. Праворуч у тому ж напрямку йдуть інші роти, вервечки солдатів з нав'юченими кінями. Це кулеметна рота. Солдати ступають навпростець, не тримаючись дороги, не знаючи, куди йдуть і що їх чекає. Але зміна місця і навіть сам рух приносять їм якесь полегшення. Починаються розмови, жарти. От хтось посковзнувся, упав, і вже чути навколо гучний

регит. Наближаються до узгір'я й починають підніматися стрімким схилом. Густа, вогка трава поміж кущами, яку вперше топче така маса людей, розливає навколо п'яний аромат. Біля рідкого чагарника зупиняються. Розділившись, кожний взвод залягає окремо. Земляки вибирають собі місце біля розквітлого куща шипшини і лягають на траву. До їхніх облич схиляються маки, ромашки, деревій.

Недалеко від них розташувалися й інші роти. Згори, з боку позицій, підходить з прапором дванадцята рота. Повертає, зупиняється. Солдати залягають серед кущів, за горбочками, і зникають з очей. Тепер там видно лише загорнутий у чорну клейонку прапор. Оскільки прапор з ними, солдати розуміють, що їх залишено в резерві. Николу охоплює веселий настрій, він починає крутити цигарку. Затягуючись, весело кидає Дмитру:

— Гей, голубе! Хоч пожили собі на втіху, як вільні гайдуки! Сюди б, на цю траву, ще смажене ягня та вина міцного! Слава богу, непогано ми тут влаштувалися...

— Непогано... Хіба це непогано?.. Непогано було там, в Ашака...

Димитр затнувся, не може вимовити назву села, де вони стояли табором. Але сам він дуже задоволений, тільки удає, що сердиться, і писклявим, тоненьким голоском, зовсім по-жіночому, сипле прокльони.

— Хай воно провалиться! Щоб йому добра не було! Хіба це село? Хіба це назва? Два місяці... тес... прожили, а ніяк не запам'ятаєш.

— Назва поганенька, а село було гарне,— каже Ілія.— От коли б ми там і зараз стояли!

Несподівано високо над ними, протяжно й різко завиваючи, пронеслося щось, наче великий, важкий птах. Солдати оглядаються, чекають. Віддалік, кроків за сто позаду них, здіймається стовп чорної землі. Лунає

вибух — це снаряд. Річ звичайна, а на такій відстані — безпечна, може навіть потішити.

— Турок випив каву і з добрим ранком нас... вітає,— жартує Никола.

Тим часом на правому фланзі вже почався бій. Там, у низині, далеко простяглися плоскі пагорби. Десь удалині, низько над землею, стеляться маленькі, круглі білі хмаринки. Звідти долинають звуки розривів, але з великим запізненням. Це шрапнель. Нові білі хмаринки, по кілька відразу, наче вінок, з'являються замість тих, що зникли. Тільки тепер стало видно чорні, правильної форми квадрати, схожі на розорані ниви. Але насправді то колони солдатів. Важко й повільно повзуть полем ці чорні квадрати, начебто якісь величезні комахи. Новий ланцюжок шрапнелі повис якраз над ними, і раптом правильні, щільні квадрати оживають, розсипаються, наче розірвані чотки, і в навколишньому просторі окремі фігурки метаються туди-сюди, збираються купками, знову біжать уперед, з'являються чорною плямою над якоюсь кручею, а потім швидко зникають у глибокому, зарослому лісом яру. Жодної людини там більше не видно. Але низько над чорним лісом, як і раніше, де не взялися одна за одною білі хмаринки. Наче це зовсім не шрапнель з далеких гармат, а безневинні маленькі вогники, які то спалахують, то згасають у лісі.

Никола, Дмитр та Ілія з напруженою увагою вдивляються в той бік, намагаючись відшукати солдатів, які зникли з очей.

— Зайшли в ліс,— каже Никола.— Нічого не видно. Але Дмитр дивиться й далі, шукає їх.

— Он вони! Он! — вигукує він.— Ух, як багато!

З лісистого яру несподівано з'являються зімкнені довгі цепи. Вигнувшись дугою, вони широким фронтом рухаються вперед. Тепер білі хмаринки шрапнелі спалахують то поперед них, то за ними. Відстань досить

значна, тому не можна розрізнити вираз обличчя цих людей, їхні риси. Під високим небесним шатром їхні чорні постаті здаються зовсім маленькими, схожими одна на одну. Видно тільки, як вони, схиливши вниз голови, повільно й широко посуваються вперед. Вони справляють дивне враження: неначе їх не стосуються тисячі розривів шрапнелі, не лякає шалена, люта стихія, що піднімається й суне їм назустріч. Неначе тільки одна в них турбота: спокійно, навіть флегматично йти вперед.

Никола, спостерігаючи за рухом солдатів, приходять у невимовне захоплення.

— Господи! — каже він. — Які хлопці! Молодці! Ідуть та й ідуть!..

Минає небагато часу, і цепи зникають за гребенем узгір'я. Але бій стає неймовірно жорстоким. Рушничні, кулеметні, гарматні постріли — все зливається, бахає, аж земля двигтить, наче шалене ревіння урагану, який ламає і трощить віковичний ліс. Важко навіть уявити, що цей гуркіт люди викликають. Здається, ніби це якась нова, непокірна стихія, розгнuzдана й хижа, однаково небезпечна і для своїх, і для чужих. Земляки стоять заціпенілі, їхні обличчя витяглися, зблідли, в очах — розгубленість.

Раптом, наче за командою, стрілянина уривається. Це одна з тих дивних і несподіваних пауз, які часто бувають під час бою. Так інколи стихає ненадовго найлютіша буря; втомлена стихія немовби переводить подих. Западає напружена тиша. В такі моменти глибоко вриваються і залишаються в пам'яті враження, на які іншим разом ніхто б не звернув уваги: бджола, що дзигчить над рожевими квітками шишшини, або тихе шелестіння трави, яку ледь колише вітер. Ця насторожена тиша триває хвилину-дві. І от десь далеко, глухо і здавлено, наче з-під землі, але все ж виразно, лунає «ура». Воно тричі повторюється. Поза спинами в

солдатів пробігає дроз, щось стискує груди, очі застигаються туманом, набігають сльози. Там грають «Шумить Маріца».

Зразу ж після цієї короткої паузи бій знову розгорається — ще страшніший, ще зловісніший, ніж до того.

Деся спалахнула пожежа — мабуть, горить якесь село. Сизий дим низько стелеться над полем, де недавно пройшли солдатські цепі. Якийсь час Дмитр дивиться їм услід.

— Николо! — каже він тихо й злякано.— Николо! Глянь, що це... теє... що це за люди?

Димитр вказує рукою. В сизуватому диму, який напівпрозорим туманом облягає поле, яскраво чорніють силуети людей. Їх багато — по одному чи невеликими групами йдуть вони врозбід, але всі в одному напрямку — назад. Ідуть дуже повільно, ніби тупцюють на одному місці, згорблені, похнюплені, нерішучі й безпорадні — привиди, а не люди.

Никола дивиться на них здивовано, розгублено, не годеи збагнути, що діється.

— Ага, це ж поранені! Поранені! — тихо вимовляє він.— Повертаються назад! Ех, бідолахи, ледве плетуться...

Коло них стоїть Буцов і теж дивиться на поранених. У цю хвилину далеко, біля самого обрїю, мріє якийсь цеп. Чорні постаті людей, зігнувшись, ідуть у зворотному напрямку, і весь цеп, наче хвиля, сколихнувшись, відкочується назад. Над цими посталями безперестану розриваються шрапнелі, якийсь вогнениий вихор нещадно січе їх і жене поперед себе. І від цих чорних людських постатей, таких маленьких і жалюгідних під розпеченим небом, віє тепер гіркою й темпою мукою загибелі.

— Погані справи! — каже Буцов.— Це наші відступають! Погані, здається, наші справи...

— Буцов! — сердито гукає хтось іззаду.

За ними стоїть Варенов. Ніхто й не помітив, як він підійшов. Певно, чув, що казав Буцов, і тому дивиться на нього сердито, розгнівано, суворо. Жестом руки підкликає його до себе, відходить з ним убік і нервово, роздратовано щось каже. Буцов стоїть нерухомий і німий. Наче статуя. Варенов, розмахуючи руками, говорить тихо, сторожко поглядаючи в бік солдатів.

— Знімає з Буцова стружку! — каже Никола. — Так, так, голубе, приведуть тебе до тьми! Відступають, бачте, наші! Хто тобі сказав, що відступають? Як це так відступають!..

Угорі, на позиціях, що розгорнулися перед ними, бій поки що слабкий. Але розриви частішають; наче швацькі машини, починають строчити кулемети. Як видно, буря повернула, перемістилася й націлилася просто на них.

Поблизу розірвався снаряд. Він нікого не зачепив, проте аж до самого куща шипшини, за яким сидять земляки, долетіли дрібні, наче дробинки, камінці й грудочки землі. Снаряди падають дедалі густіше. Вони ще нікого не вбивають, падають десь збоку, підступно, настійливо підкрадаються, шукають, намагаються влучити. Кожний новий вибух може бути точним. Хвилювання й тривога охоплюють солдатів. Усі мовчать, залишаються на своїх місцях, але кожний відчуває, що треба звідси йти, бо ось-ось станеться щось страшне, непоправне. Перед ротою з'являється Варенов. Блідий, але спокійний, він стоїть, спершись обома руками на шаблю, і часто поглядає назад — туди, де командир батальйону. Всі солдати дивляться на нього — чекають, що він зараз щось зробить. Але підпоручик стоїть ніби розгублений, і тільки здивовано дивиться на снаряди, які падають зовсім близько. Стоїл вертається від командира батальйону і щось каже підпоручикові.

— Встати! Взяти праворуч! — гучно командує Варенов.

Солдати підводяться. І цієї миті лунає оглушливий гуркіт, щось пронизливо завиваючи, проноситься в повітрі, повзе ядучий запах, чути тупіт і зойки. Ще не усвідомивши, що сталося, але наче підхоплені якимось вихором, солдати кидаються вперед, збиваючись у купи, натикаючись один на одного. Скоро всі опам'ятовуються. Неподалік носяться налякані, зі зсунутими в'юками, коні, що зірвалися з прив'язі. Останній залп влучив прямо в розташування кулеметної роти. Тепер там уже нікого немає, лежать тільки трупи убитих солдатів і коней. Їх дуже багато.

Х

Піднялося й стало припікати сонце. Хоч ніхто й не помітив, коли воно зійшло. Інколи години пролітали непомітно й швидко, як хвилини, а іноді хвилини здавалися довгими і тяжкими за цілі години.

Звичайно,— це вже як правило,— під час боїв і погода була погана: в такі дні лив дощ, і сіре, мов розпачливе небо, і розгрузла земля, і непривітні пейзажі — все це створювало таку тяжку, похмуру картину, на тлі якої кривава драма не видавалася вже такою потворною. Але сьогодні день чудовий: небо синє, чисте, багато сонця, трава зелена, свіжа. Скрізь — життєрадісна, пишна краса, в кожній квітці, в кожному промені — владний поклик життя. І все ж умирають тисячі людей! Природа цього разу була егоїстичною в своєму буянні, глухою і безпристрасно жорстокою.

Становище резерву дедалі гіршало. Снаряди і прапелі тепер лягали десь далеко осторонь, але щохвилини на щільно скупчені групи солдатів міг налетіти такий же несподіваний, убивчий шквал, який спостиг щойно кулеметну роту. Почали долітати й кулі. В повітрі задзижчали слабкі, жалібні звуки, то тут, то там, як перші краплини дощу, загунали об землю глухі,

короткі удари. Кілька солдатів поранено. Поранено в руку й Буцова. Він ще з самого ранку ніяк не міг знайти собі місця. Де б не сів — усе йому здавалося, що в іншому місці краще, безпечніше. І поранено його саме тоді, коли він переходив з місця на місце.

А поранені все йшли та йшли. Це була довга, безладна низка людей, що спускалися згори і губилися десь позаду. Поранені плетуться по одному, по двоє або цілими групами. Вони мовчазні й наче оглушені; обличчя в них закурені порохом, губи потріскались, очі гарячково палають. Усі просять води. Потім тягнуться далі своєю дорогою, під кулями й картеччю йдуть по волі, не поспішаючи. Більшість з них наївно вважає, що коли їх поранено, то вони вже уникли смерті.

Просто в розташування сьомої роти зараз спускався поранений, який ще здалеку привернув до себе загальну увагу. Це високий, стрункий хлопець, з непокритою головою, без гвинтівки, без ранця, без підсумка і навіть без ремня. Він уже близько, і тепер ясно видно розстібнутий на грудях, залитий кров'ю мундир. Крові стільки, що на нього тяжко й боляче дивитись. Дивно, що він тримається на ногах, не падає. Більше того, ступає прямо, легко, вільно, наче нічого й не сталося, і на його відкритому обличчі сяє усмішка. Він одразу завоював серця всіх. Варенов підводиться назустріч пораненому.

— Хлопче! — питає він. — Куди тебе поранило? Тобі не боляче?..

— Не знаю, пане підпоручик! — без будь-якого напруження в голосі відповідає поранений. — Не болить, ось тільки багато крові збігло... І ще біжить!..

— Поспішай, — каже Варенов. — Іди швидше, нехай тебе перев'яжуть.

Поранений спускається вниз і, порівнявшись з солдатами, просить пити. Димитр підбігає, подає йому свою фляжку.

— Трохи... трохи ковтни! Ти, тес, багато не пий! — каже Дмитр.

Солдати засипають пораненого запитаннями. Багато хто з них питає про те, про що вже питали інші, і відповідь уже відома. Але питають не тому, аби дізнатись про щось, а щоб отак наївно і добродушно висловити йому своє співчуття. І нікому не спаде на думку, що пораненому важко відповідати. Никола враз вибухає.

— Годі! — каже він.— Дайте спокій хлопцеві! Іди, йди, хлопче, не слухай їх...

— Годі розмовляти! — гукає згори Варенов.— Не затримуйте солдата!

Гамір відразу стихає. Поранений усміхається й рушає далі. Але тут чути запізнілий і на диво задушевний голос:

— Ну, а турки ж там як, хлопче?

Поранений обертається. Видно його залиті кров'ю груди. Він усміхається.

— Турки? Та вони там... Нічого у цих бусурманів не вийде, тільки клопоту з ними багато!

Він спускається вниз, високий, стрункий, вселивши у всіх бадьорість. У хвилини нервового напруження легко піддатися будь-якому гіпнозу. Поранений мимоволі й несвідомо зробив чудо. Солдати відчули те примирення зі смертю, яке приносить свідомість однакової долі багатьох людей. А становище їхнє нестерпне: стояти під градом куль і снарядів, бути вбитими чи пораненими, самим не вступаючи в бій. Вони готові йти вперед, тільки б усе це швидше закінчилося. Серед чагарників і скель, у розташуванні дванадцятої роти ще видно прапор, загорнений у чорний чохол.

Бій усе дужчає. З вершини спускається стільки поранених, що, здається, відступають цілі військові частини. Варенова викликають до командира батальйону. Невдовзі він повертається, ще більш блідий, ніж ра-

ніше, але у виразі його обличчя тепер є щось рішуче, суворе. Він збирає навколо себе унтер-офіцерів і, відійшовши з ними трохи вперед, щось їм роз'яснює, показуючи рукою вгору. Унтер-офіцери вертаються назад. З Вареновим залишаються його ординарці, Ананій і Стоїл, які не зводять очей з підпоручика.

— Сьома рота, встати! — командує Варенов.— По місцях!

Минає кілька хвилин, і ось вони майже на вершині узгір'я. Лишається тільки переступити через гребінь, щоб дістатися до позицій, куди їх послали на підкріплення. Рота йде двома довгими шеренгами. Солдати, зігнуті, з гвинтівками в руках, підкрадаються, наче мисливці до здобичі.

Раптом просто перед ними саянули якісь бліді сонця, залунали оглушливі звуки; солдатів засипало землею; в повітрі щось зашипіло і люто, безперестанку, дедалі сильніше й страшніше вдарили землю наче тисяча батогів. Не можна просунутися вперед ні на крок. Солдати зупиняються, ламаючи ряди, і, як розбита об берег хвиля, швидко відкочуються назад. «Лягай! Лягай!» — чути чийсь гучний, схвильований голос. Солдати розбігаються групами, залягають, хто ближче, хто далі. На горі, на самій вершині, залишаються розпластані ниць кілька солдатів. Здається — вони теж залягли.

Никола й Дмитр сховалися за скелею. Никола втомився, тяжко дихає, але він швидше розлючений, ніж зляканий. Згадавши про Ілію, він шукає його поглядом і помічає, що той недалеко, на зовсім відкритому місці.

— Що ти там робиш? — сердито кричить він.— Іди сюди! Швидше!

Ілія поповзом добирається до них. Минає кілька хвилин. Нагорі весь час продовжує розриватися шрапнель.

Та ось настає затишшя. Артилерійський вогонь

переміщується кудись убік. Тоді вдалині, з другого краю роти, з'являється Варенов. Він виходить наперед, обертається, і високо в повітрі блискавкою спалахує його шабля. Він, мабуть, щось говорить, але його не чути, і він, пригнувшись, видирається вгору по схилу горба, тримаючи шаблю над головою. Слідом за ним, збившись до купи, біжать солдати. Ось вони вже на самій вершині. Над ними повисають нові клуби диму, знову чути вибухи. Шабля Варенова блиснула ще раз, майнули на самій вершині чорні постаті солдатів і швидко зникли по той бік гребеня.

Никола все це бачив. Раптом, наче опам'ятавшись, він підвівся на весь зріст й озирнувся назад. Очі його якось дивно, гарячково запалали.

— Взводний! Де взводний? — гучно кричить він. — Гей, ви! Де взводний?

Внизу, за скелями, видно тільки голови солдатів, які залягли. Ніхто не відповідає.

— Взводний! Де взводний, чорти б вас забрали! — сердито гукає Никола.

— Чого ти розкричався? — озивається хтось знизу. — Вбили взводного, не бачив, чи що?

Никола кидається вперед.

— Хлопці! — вигукує він. — Чуєте ротного? Он де він! Гайда до нього!

Першими вслід за ним рушають Димитр та Ілія. Потім, невідомо звідки, з'являються ще чоловік з двадцять і мовчки, слухняно поспішають за ним. Никола попереду. Ось вони вже недалеко від вершини. Навколо весь час рветься шрапнель.

Нагорі, серед скель, з'являється солдат. Він іде з того боку схилу, і тепер видно тільки його обличчя. Але здається, що він підстрибує, випростується, росте. І ось на самісінькій вершині, на фоні неба, на весь свій величезний зріст виростає Стоїл. Він без кашкета, несе когось на руках.

Никола зупиняється, як громом приголомшений. На руках у Стоїла — Варенов!

— О-о-о! — глухо й болісно скрикує він.— Ох, пане підпоручик!

Йому хочеться сказати щось дуже ніжне, співчутливе, але він не знаходить слів. Проте в цьому зойку так багато суму, скорботи...

— Ох, пане підпоручик! — повторює він.— Пане підпоручик!

Обличчя Варенова бліде, як полотно, очі заплющені, волосся безладно спадає на лоба. Голова його впала Стоїлу на груди, одна рука безпорадно повисла, шабля випала, і тільки піхви волочаться за ним, брязкаючи об землю. Стоїл несе підпоручика на руках, але йде не згинаючись, наче Варенов зовсім не важкий. Обличчя Стоїла теж залите кров'ю.

Никола підходить ближче. Закляклі від страху, стоять і дивляться солдати.

— Зажди, Стоїле, дай подивитися, що з ним? Господи!..

— Нічого, нічого,— коротко кидає Стоїл.— Рана не страшна.— І, звертаючись до всіх, гучно додає: — Ідіть туди! Швидше!

Никола зразу ж кидається вперед. На мить стає, обертається. Його не впізнати. Наче охоплений безумством, він широко розводить руки, потім в екстазі високо над головою піднімає гвинтівку: кашкет зсунутий йому на потилицю, обличчя палахкотить, очі гарячково палають. Цей звичайно легковажний чоловік з його дивними бакенбардами, з його театральною поstattю раптом вражає своєю гордою, величною красою.

— Хлопці! — кричить він диким, хрипким голосом.— Сюди! Сюди! Я їх... Зараз! Зараз я їх! Баста!

Він біжить уперед, викрикуючи щось безладне, але вже більше не обертається. Солдати біжать за ним з

перекошеними від страху і страждання обличчями. Трохи осторонь, весь зіщулившись, біжить Дмитр.

Стоїл уже спустився вниз. Він пильно озирається навколо, вишукуючи зручнішу дорогу, прикидаючи, де безпечніше. Снаряди все ще лягають поблизу, з свистом проносяться кулі. Варенов, блідий, з заплющеними очима, безживно повис у нього на руках. Але Стоїл чує важке, уривчасте його дихання, а час від часу і ледь чутний стогін. Стоїл теж поранений. Тонка цівка крові стікає з-під волосся на чоло і котиться по обличчю. А там, де до нього притулився Варенов, одяг Стоїла весь промочений кров'ю.

Стоїл зараз на тому самому місці, де раніше стояла їхня рота. Він іде повз розквітлий кущ шипшини. Тепер тут нікого немає. Віддалік лежать тіла вбитих солдатів і коней з кулеметної роти. Вони лежать у тих самих позах, що й раніше.

Снаряди рвуться дедалі частіше й ближче. Стоїл оглядається, шукаючи будь-якого сховку. Але, глянувши на Варенова, вирішує, що той може втратити багато крові, а це ж дуже небезпечно. Далеко попереду, за скелями, прошмигують і швидко ховаються солдати. Стоїл зупиняється, дивиться в той бік і гукає:

— Санітари! Чи є там санітари?

Ніхто не відповідає. Він рушає далі, але тут дуже часто розриваються снаряди. Тепер скрізь однаково небезпечно. Трохи далі від нього підносяться високі скелі. Стоїл повернув і рушив туди. Раптом білі хмаринки повисли якраз над ним. І ще до того, як розсіявся білий дим, ще навіть до того, як почувся вибух, Стоїл упав, мов підкошений, повільно й важко. Упав спочатку на коліна, потім повалився навзнаки. Варенов і далі лежав у нього на грудях, так само, як лежав, коли Стоїл ніс його на руках.

Недалеко від двох трупів цвіте шипшина. Від узгір'я доноситься безладний гуркіт бою. А тут сонце

паче світить яскравіше, навколо панує якась глибока, зосереджена тиша. Бджола дзижчить над рожевими квітками шипшини, кружляючи над ними маленькими тремтливими колами.

XI

На початку квітня по всіх таборах, розкиданих за лінією фронту, швидко рознеслася чутка, що укладено перемир'я. Здавалося, тепер війна справді закінчиться. Спочатку солдати зустріли цю новину спокійно, навіть байдуже. Вони знали, що це правда, але не квапилися відверто і вголос висловлювати свою радість. Вони ще приховували правду в собі, наче хворі, які щойно перенесли тяжку хворобу й уникають говорити про видужання, щоб хвороба не повернулася знову.

Минуло два-три дні. Нарешті, глибока радість охопила всіх. Щодня полями в усіх напрямках їхали вози — навіть там, де ще недавно було небезпечно й ризиковано. Солдати по одному, по двоє, а то й цілими групами ходили з табору в табір. Майже всім хотілося побувати в Сіліврії. Кожному хотілося поїхати до міста, купити що-небудь, або просто погуляти на волі, не ризикуючи своїм життям. Ті, що прибували з фронту, розповідали чудеса: біля Кара-Су грає музика, а наші й турецькі солдати танцюють разом хоро.

Якось Делчо і Димитр вирушили туди, де раніше були позиції. Йшли вони просто через поле, не шукаючи дороги. Делчо спішився і вів коня за повід. Він приїхав навідати земляків. Коли почалися бої, він чув, що їхній полк був десь попереду, але більше нічого не знав. По дорозі він зовсім випадково зустрів Димитра, і від нього дізнався про все.

Димитр з усіх сил намагався розрадити Делча. Робив він це невміло, але щиро, від душі. Безладно і плутано, супроводжуючи свою мову вигуками й жестами,

Димитр докладно розповів йому про бій, про Стоїла і Варенова, про подвиг Николи; розповів, як провели вони з Стоїлом останній вечір, який він мав вигляд, що говорив. Пригадав якийсь сон Стоїла, і тепер з таємничим виразом обличчя твердив, що це було не що інше, як віщування. І коли він, ось уже втретє чи вчетверте, почав розповідати, як разом з Николею та Ілією вони побачили Стоїла, що ніс на руках Варенова,— зморшки на його обличчі позначилися ще різкіше, голос зірвався, він замовк і одвернувся.

Димитр і Делчо піднялися на вершину горба. Несподівано зовсім недалеко побачили село, в якому стоїть полк. Маленьке, воно потопає в зелені тополь і кипарисів. І серед цих нерухомих, могутніх дерев, струнких і сумовитих, звичайні хатки своєю сліпучою білизою нагадують старовинні мармурові споруди. За селом, неначе гігантські гриби, біліють серед поля палатки. І скрізь солдати. Безліч коней, прив'язаних до довгих конов'язей, лисніють мокрими боками на сонці, форкають від спеки й розмахують хвостами. Неподалік стоять одна біля одної гармати, вози, лежать зарядні ящики, цілі гори амуніції. Й це поєднання людей, худоби й металу схоже на велетенську гідру, вкриту жорсткою, тріскучою лускою; запорошена, ще забризкана кров'ю, втомлена і неспокійна, вона немовби прилягла на мить відпочити. Обличчя війни й тепер таке ж зловісне та суворе, тепер, коли вона навіть закінчилася.

Трохи далі видніються могили. Спочатку маленькі горбики, а за ними — один великий, широкий. Тут же, збоку,— старе турецьке кладовище. Похилені мармурові стовпи яскраво вирізняються на фоні темних кипарисів. Димитр зупинився біля великої могили.

— Отут вони всі,— мовив.— І він тут...— Потім повернувся і вказав рукою на один з невеликих горбків: — А тут підпоручик Варенов...

Все це свіжі могили — земля м'яка, неприм'ята, дерев'яні хрести ще зовсім білі. Але стежинки навколо второвані. Видно, що тут побувало багато народу — всюди недогорілі свічки, зів'ялі квіти.

Знявши кашкети, Делчо і Дмитр стоять нерухомо. Делчо все тримає коня за повід. Непомітно до них підходять Никола й Ілія. Вони ще здалека впізнали Делча по його коню. Никола й Ілія вітаються з Делчем стримано, тихо, без усмішки. Не вистачає Ананія — він поранений. Никола все такий самий, тільки, можливо, трохи поважніший і самовпевненіший. Він підтягнутий, бакенбарди уважно підстрижені, кашкет зсунутий зовсім набакир, обличчя загоріле, здорове й червоне — кольору кованої міді. Никола вже має звання єфрейтора. Він скося позирає на свої нашивки на погонах. Йому, певно, страшенно хочеться похвалитись, але він розуміє, що зараз це недоречно, і стримує себе. Мовчки знявши кашкет і дещо театральним жестом розвівши руки вбік, толосно зітхає.

— Який це суєтний світ! — каже він.

Земляки застигли біля могили. Це одна з тих спільних великих могил, які називають братськими. Земля дбайливо вирівняна, а великий дерев'яний хрест немов широко розпростав руки. Делчо побачив напис: «Тут спочивають вічним сном 84 нижні чини», — читає він. Нижче — номер полку, бригади, дивізії. А в самому низу, окремо й більшими літерами «28.III.1913. Елбасан». І все.

Елбасан — так називалося це село. Але тепер це слово набуло іншого змісту. Елбасан! Кривава й жорстока битва, неблаганна смерть, гуркіт гармат, вигуки «ура!», розпачливі передсмертні зойки, радість і сп'яніння від перемоги. Елбасан — це тиша смерті, відпочинок після тяжкої, болісної втоми.

Надзвичайно сумне було поховання в ці братські могили. Труп привносять такими, як їх підібрали на

полі бою: вони ще в крові, обличчя зберегли той вираз, який мали в останню хвилину життя. На порваних мундирах пришиті квадрати тканини з іменами кожного, в кишенях — зім'яті, щойно одержані листи з дому. Тіла укладають одне біля одного, а то й одне на одного. І це зовсім не вияв жорстокості, неповаги чи недбалості. Цим підкреслюється задушевна, зворушлива близькість, спільність долі мертвих.

Никола відійшов від усіх і попростував до могили Варенова. А земляки все стоять і стоять біля братської могили. Вони ще не вимовили й слова. Кожний думає зараз про тих, що лежать біля самих їхніх ніг. Там лежить і Стоїл. Делчо намагається уявити собі, де саме і як лежить він серед інших. І в його уяві постає такий Стоїл, яким він бачив його востаннє на лузі біля траншеї. У пам'яті Делча оживає добре, лагідне обличчя, висока постать і широкі, сутулі плечі, замислені очі, спрямовані в поле. І він згадує слова, які сказав тоді Стоїл Варенову: «Ми терпимо, пане підпоручик, але земля не жде, придивіться — вона благає!»

На сході, між кипарисами, видно поле. Там, на обрії, повільно суне важка темно-синя хмара. І тепер, коли сонце схиляється до обрію, а проміння його таке лагідне на темному тлі цієї хмари, поле надто зелене і прекрасне. Он з'явилася там довга чорна колона, видно запряжених коней, які ледве тягнуть важкий вантаж. Це повертаються з позицій артилерійські частини. Повертаються швидко, гомінко, весело. Неначе поспішають якомога швидше піти звідси, щоб нікого тут не залишилося.

Кінь Делча, почувши стукіт коліс, глянув на поле, нетерпляче забив копитом об землю і, стрепенувшись усім тілом, протяжно й гучно заіржав.

БОЛГАРКА

Бої йшли недалеко від міста. Пронеслася чутка, що ворожих військ багато і вони наступають. Тоді всі — старі й молоді, жінки й діти — кинулись допомагати, хто чим міг. Звільняли будинки під госпіталі, розставляли ліжка, збирали білизну. Розкішні фаєтони безперестанку снували по носе, перевозячи поранених; валки возів доставляли ящики з снарядами й патронами. Міхами переносили воду, але її не вистачало. Опівдні припекло сонце, стало душно. Поле навколо позицій було безводне, сухе, як пустеля. А хіба можна порівняти з чимось ковток води, який змочив би спрагли губи тих, хто знемагав від втоми й спеки! Та ще пронеслася чутка, настирлива й тасмнича, мовляв, гармати й кулемети від безперервної стрілянини так розпеклися, що, коли їх не остудити, то... І ті, хто повертався звідти, ще здалеку кричали: «Води! Швидше води!»

Біля колодязів і колонок бряжчали мідні відра, і від міста до поля текла людська лава, наче велика урочиста процесія: коні з саквами, вози з різними діжками, жінки з коромислами, діти з глечиками в руках. Люди поспішали, підганяли одне одного, кожне обличчя було стурбоване й тривожне.

Серед тих, що першими вийшли з міста з коромислами на плечах, була і Шина, жінка років сорока, спритна й дужа. В маленьких містечках кожна людина на видноті, а Шину знали й поважали всі. Вона була бідна, але славилася своєю працьовитістю, а в її доброзичливості й суворій побожності ніхто б не засумнівався. Тверді моральні засади й мужня енергія надавали

Їй якоїсь незвичайності, як незвичайно звучало й саме її ім'я. Коли про неї заходила мова, хтось міг знизати плечима й усміхнутися, але навряд чи хтось сказав би про неї погане слово.

Жінки й діти, які йшли разом з Шиною, повернули до перев'язочних пунктів, дехто зупинився, чекаючи зустрічних солдатів, але вона чула, що найбільше вода потрібна для кулеметів. Де вони? Як їх знайти? Вона нічого не знала про ці машини і не знала, чому їм потрібна вода? По дорозі Шина знов почула, як хтось сказав: «Надто розпеклися, не зможуть стріляти. Треба води». І вона зрозуміла, що повинна йти вперед, повинна поспішати.

Попереду чувся могутній гуркіт бою. На всьому обрії здіймалися високі стовпи диму від снарядів, молочно-білі хмаринки шрапнелі застинали небо. Раз у раз гупали гарматні залпи, часто й нетерпляче тріщали рушничні постріли. Але серед цих пострілів вона розрізняла і якісь інші — безперервні, уривчасті й короткі, немовби сухо й різко стукотіла швацька машина. «Може, це й вони!» — подумала жінка. Поблизу — нікого. Ліворуч від шосе видно солдатів, проносяться вози, снарядні ящики. Але до них далеко.

Хтось ішов їй назустріч, і, коли наблизився, вона впізнала візника Кира. Він зупинився і, здавалось, зовсім не здивувався, побачивши її тут. Киро був сусідом Шини і добре знав її.

— Як там, Киро? — спитала вона.

— Безперечно, зупинять їх. Нічого вони не вдіють. А ти добре робиш! Усі води просять... Я...

За пагорбом знову почулося різке і гостре тріскотіння, яке чітко вирізнялося серед інших пострілів. Неначе подавав голос якийсь зловісний фантастичний птах. Киро повернув голову й прислухався.

— Чуєш? Це вони.

— Хто?

— Кулемети! Слухай: та-та-та! Косять, косять! Ну, ти йди швидше, он там вони, біля пагорбів. Води треба, дуже розпеклися. Я там був.

І поважним тоном людини, яка добре розуміється на цьому, додав:

— Знаєш, кулемет, він такий — без води не може. Тонка річ, та й...

Киро ладен був розповідати далі, але Шина вже рушила вперед. Тепер вона вже знала, куди треба йти. За візником водилися всілякі грішки: він був великий балакун, любив хвалитися й базікав про те, чого не бачив і не чув. Солдатом він не служив і навряд чи знав, що таке кулемет. Іншим разом вона б його і слухати не стала, але тепер Киро мав вигляд, як і всі інші,— добрий, щирий і урочисто серйозний. Сьогодні принаймні його можна було вірити.

— Там, біля пагорбів! — гукнув він їй услід.— Прямо йди, нікуди не звертай!

Але Шина його не чула. Вона добре бачила низенькі пагорби: до них не більше тисячі кроків. І вона ще більше поспішала, намагаючись ступати якомога рівніше, щоб не розхлюпати воду. Високо над нею щось просвистіло, неначе з шумом пролетів важкий птах, і зразу ж почувся глухий залп. Свист і залпи дедалі частішали. Вже зовсім близько і безперестанку, наче грім, розкочувався гуркіт гарматної стрільби. Десь приглушено прокотилося «ура». Але все це Шина чула наче уві сні, бо дуже поспішала. Серед страшного, багатоголосого шуму бою вона намагалася вирізнити тільки тріскотіння кулеметів. Воно долинуло до неї ще кілька разів, але тепер уже черги були коротші, а паузи все довші й довші. Йї стало страшно, що не встигне. І чи вистачить води? Здавалося, це якісь живі істоти, працюваті й добрі, але, знесилені від втоми і

спраги, вони втрачають останні сили. «Кулемет, він такий — без води не може», — згадалися їй слова Кира.

Спустившись у невеликий видолинок, вона несподівано побачила перед собою багато солдатів і коней, які збилися до купи, немов шукаючи захистку від бурі. Коні були навантажені невеликими зеленими ящиками, інші ящики стояли на землі, і солдати квапливо виймали з них якісь довгі стрічки, схожі на патронташі. Працювали гарячково, забувши про все, але, побачивши жінку, зупинились і випростали спина.

— Вода! — крикнуло враз кілька голосів.

Але Шина хотіла переконатися, що прийшла саме туди, куди треба.

— Хлопці! Тут оці... кулемети?

— Та це ж ми! — відповіли всі разом. І в спрямованих на неї поглядах були і радість, і здивування.

Шина зняла коромисло. З пагорба бігом спустився солдат. Обличчя в нього засмагло, очі гарячково блищали, на щоках чорніли засохлі струмки поту. Це був русявий, стрункий і гарний хлопець.

— Хто приніс воду? — спитав він. — Ти, тітко? Браво! Ще трохи — і не могли б стріляти. Надто розпеклися...

Він схопив відро і кинувся до пагорбів. Солдати стовпились біля другого відра, простягали один перед одним руки з кухлями, черпали й жадібно пили. Шина стояла осторонь і спостерігала. На очах у неї виступили сльози.

— Легше, хлопці, легше! — говорила вона. — Я ще вам принесу.

Повернувся з відром русявий хлопець. Він захекався і важко дихав.

— Поручик сказав — ще треба води, ще...

Не мовивши й слова, Шина схопила коромисло й швидко побігла вниз по схилу, до міста. Через кілька хвилин вона почула, як знову застукотів кулемет. І те-

пер бадьоріше, довше, спокійно. Вона всміхнулася: подав свій голос той самий фантастичний птах — утоливши спрагу, він знову сумлінно взявся за роботу.

До вечора Шина принесла ще багато відер води. І солдати, що йшли по шосе, поранені, які простували до перев'язочних пунктів, ординарці на конях — усі здивовано дивилися на цю жінку: висока, вся в чорному, вона йшла одна через поле прямо до позицій, несучи на плечі коромисло. Сонце відбивалося в світлій міді відер, а поблизу — спереду і з обох боків од неї — спалахували білі хмаринки шрапнелі. Навколо розлягався страшенний гуркіт бою.

Прийшовши на позиції останній раз, Шина нікого не застала у видолинку. Ні солдатів, ні коней. Постріли чулися десь далі. Вона підійшла до пагорбів — і там нікого, окопи порожні, тільки скрізь валяються гільзи. Знявши коромисло, вона піднялася на вершину пагорба. Сонце сідало. Далеко на сході, на гребені, що простягнувся мало не на весь обрій, ворушилися великі чорні маси людей. Вони поспіхом перевалювали через гребінь. В іншому місці нечисленна юрба, розсипана по жовтій стерні, снувала, наче чорний мурашник. Низько над нею, наче великий град, спалахували білі хмаринки диму. Чулися гарматні залпи.

Немовби вказуючи комусь на те, що бачила, Шипа простягла руку. Обличчя її під чорною хусткою було бліде, очі палали. І суворий профіль, і ця пророча поза нагадували натхненний образ Сибілі.

— Господи! — вигукнула вона. — Господи, ти почув нас! Тікають, вони тікають!

Вона засміялася нервово, неприродно, сухо. І тільки тепер відчула страшенну втому, яка охопила все тіло. Ноги її підкосилися, і вона опустила на землю.

ПІСНЯ СОЛЬВЕЙГ

О п'ятій годині вечора молода скрипачка, що тільки недавно пізнала сцену, мала давати свій другий концерт. У будинку, крім батьків, добродушних людей, які майже втрачали розум від родинної гордості, зішлося багато родичів, цілий почет, що збирався супроводити царицю дня. До початку концерту лишалося всього півгодини, всі вже були готові їхати, чекали тільки фаєтонів, по які пішов її двоюрідний брат Борис. Але він затримувався. Чоловіки, поголені й напудрені, у святкових чорних костюмах з білими, як сніг, манішками на всі груди, нетерпляче походжали по залі й курили. А дами, вимушені сидіти нерухомо, щоб не зіпсувати своїх туалетів, обережно тулилися на краєчках крісел і всі водночас говорили.

Загальна увага, зрозуміло, зосереджувалася навколо молодої віртуозки. Найтяжчий,— казали вони,— і найнебезпечніший крок — дебют — було вже зроблено, і, як видно, дуже вдало. Тепер наближався успіх — великий, блискучий, якого ніхто не зможе заперечити. З усіх боків сипалися заохочування, напучування, поради. Кожна з дам зуміла побачити якусь, хоч найменшу, ваду у вбранні панночки і з ніжною послужливістю намагалась її виправити. Панночкою милувалися, дивились на неї з захопленням, в екстазі якогось ідолопоклонства. Вона і справді була гарна. Але всі ці похвали почали їй набридати, та й наближення вирішальної миті все дужче хвилювало її,— вона ледве могла всидіти на одному місці. Коли хтось несподівано нагадав ті жовчні слова, які одна заздрісна суперниця

сказала з приводу її дебюту, всі дами захвилювалися, паїжачилися й заклекотіли, мов орлиці, а молода дівчина, скориставшись зручною хвилиною, вибігла з кімнати.

Вона пробігла через коридор, грюкнула дверима своєї кімнати й швидко-швидко почала переставляти книги на столі. Але невдовзі зрозуміла, що їй нічого тут не потрібно, озирнулась і раптом кинулась до великого дзеркала. Кожний добре знає своє обличчя, і все ж власне відображення в цьому таємничому склі іноді може здивувати. Перед образом, який з'явився в дзеркалі, вона затрималася, вражена й здивована, як перед кимсь чужим. Невже ті чорні, блискучі очі, що дивилися на неї з-під густих вій, ці червоні, усміхнені, як розпукла квітка губи, маленька ямочка, яка з'являлася на щоці й надавала їй такої оригінальної принадності, вся ця мила, струнка й життєрадісна постать — це і є вона? Захоплена й радісна, закохана сама в себе, вона наблизилася обличчя аж до скла, ніжно й пристрасно вимовляючи слова, які колись у такому ж захваті сказала Сафо своєму дзеркалу: «О, скажи, що я гарна, і буду гарною завжди!»

Вона вклонилася раз, потім другий, третій. Так само зробить вона, коли вийде на сцену. Це в неї виходило так невимушено, з такою милою грацією! А чи не краще, щоб погляд її був більш гідний і зосереджений, а усмішка — стриманіша. Вона знову вклонилася, намагаючись саме так знайти потрібний погляд, змінити усмішку. І, наче спіймавши себе на цьому суєтному й смішному кокетстві, засміялася милій і гарній дівчині в дзеркалі, посварила на неї пальцем, підморгнула їй і показала язика. Потім відійшла і, кинувши останній погляд через плече, той погляд, на який здатні тільки жінки, закружляла по кімнаті в такт якомусь божевільному вальсу, підбігла до відчиненого вікна і зупинилася, задивившись на вулицю.

Її щаслива, осяйна усмішка дуже виділялася на фоні тихої, лагідної печалі осіннього дня. Вздовж вулиці виструнчилися пожовклі каштани, пісок сліпуче виблискував на сонці, високо над покрівлями ясніло небо, далеке й холодне. Жодного перехожого... На безлюдній вулиці панувала така тиша, що можна було почути, як пожовклий листок падає на землю. Але час від часу повівав вітер, каштани починали шуміти, у дворі навпроти дві темно-зелені сосни хитали своїми верхівками, а дрібні листочки тополі тремтіли й мінлися, наче рій жовтих метеликів.

Біля двох сосон почулися голоси, вхідні двері відчинились, і на вулицю вийшло троє. Молода дівчина задивилася. Цього високого сивого чоловіка в рединготі й білій жилетці, струнка постать і тверда хода якого виказували старого воїна у відставці, вона добре знала. Знала й одягнену в чорне огрядну жінку. Щовечора о п'ятій годині вона бачила, як старенькі виходили вдвох і довго походжали вперед-назад у затінку каштанів. Але хто був отой молодий офіцер, що вийшов з ними? Його вона бачила вперше. Стрункий, одягнений, як ті офіцери, що йшли на фронт чи поверталися звідти: зелений, трохи зім'ятий мундир, високі чоботи, ремінь, кобура на одному боці, сумка на другому. На грудях квіти, значить, відїжджає. Хто б це міг бути? Обличчя ніби знайоме. Вона придивилася уважніше, але не могла пригадати. Помітила тільки, що на одній щоці мав великий червоний шрам — рубець від недавньої рани.

Вони затрималися біля дверей. Високий пан у білій жилетці зробив кілька кроків, насуплено дивлячись у землю і постукуючи ціпком по камінцях. Але стара жінка не рушила з місця. Не було ніякого сумніву, що це мати молодого офіцера. Вона стояла знеможена, бліда й скорботна, дивилася йому в обличчя і щось казала. Що? Бозна, чи потрібні й зрозумілі ці випадкові,

недомовлені слова матерів, якими вони намагаються замінити сдине слово, що сповнює їхнє серце і ладне ось-ось зірватися з уст: «Залишися!»

Молодий офіцер ніжно взяв під руку свою матір, схилився до неї, щось казав їй, усміхаючись. А, он хто він! Треба було йому всміхнутися, щоб вона його згадала. Господи, невже це той самий гімназист, якого вона знала і якого майже зовсім забула за ці довгі роки, прожиті на чужині! Тепер вона все пригадала. Бувало, літніми вечорами відчиняла своє вікно й починала грати, а навпроти, за темними соснами, у вікнах маленького будиночка світилися лампи в червоних абажурах. Звідти теж долинали звуки скрипки. То грав він. Майже кожного вечора, щоб привернути її увагу, він підхоплював ту мелодію, яку грала вона. Ці музичні жарти розважали її, але інколи й дратували; тоді вона сердито зачиняла вікно, переставала грати. Ранком він виходив з дому і йшов вулицею, спокійний і байдужий, ніби нічого й не сталося, дивився поперед себе, і тільки краєчком рота лукаво посміхався. Ці жарти стали відомі всім її подругам. Коли подруги приходили до неї і вона починала грати, усі чекали, коли озветься він. І справді, з темної вулиці, від пурпурово освітлених вікон, помережаних чорним верховіттям сосон, чулася інша скрипка. *Violino secundo* — так називали вони його поміж себе — підхоплював свою партію, виконував її уважно й старанно. Але як він змінився тепер! Це засмагле, мужнє лице, покраяне шрамом від недавньої рапи, нічим не нагадувало ніжне й бліде обличчя колишнього гімназиста. Проте усмішка була та сама.

Дівчина сіла біля вікна, сперлася на руку й задивилась на самотню групу, яка повільно віддалялася каштановою алеєю. Незрозуміла й тиха скорбота охопила її, усмішка зникла з обличчя. Батько йшов за кілька кроків спереду, постукуючи ціпком. Трохи позаду —

мати з сином. Він так само підтримував під руку стару жінку і, схилившись до неї, щось казав їй, усміхаючись. Скоро, зовсім скоро вони розстануться. Старі повернуться, як щовечора поверталися з самотніх прогулянок, а він далеко поїде поїздом.

Вони зникли вдалині під склепінням каштанів. Вулиця, як і раніше, була безлюдна, але молода скрипачка ще стояла, збентежена й нерухома, біля вікна. Вона не змінила пози, навіть не обернулася, коли перед будинком проторохтіли й зупинилися очікувані фаєтони. В коридорі почувся голос двоюрідного брата Бориса.

— Аню, Аню! — гукав він. — Виходь, готово! Аню, де ти? Поїзд рушає, Аню! Перший дзвінок, другий дзвінок, ф'юю!.. А де ж це Аня?

— Дурень! — прошепотіла вона й насупилась.

У залі теж почали запитувати про неї, всі захвилювалися, вона почула кроки перед своєю кімнатою. Двері відчинилися.

— Ось вона, наша пташка! — вигукнула одна з тіток. — Боже, чого ти засумувала?

Мати дивилася на неї стурбовано.

— Аню, що з тобою, голубко? Вставай, поїдемо. Не хвилюйся — адже не вперше!

Дівчина підвелася, усміхнулася, щоб показати: вона теж здорова, і разом з усіма рушила до виходу.

Але в фаєтоні вона заспокоїлася і, заколисана похитуванням, знову поринула в свої думки. Ось вона бачить, як повільно йдуть вони під пожовклими каштанами. Він ніжно підтримує матір, щось каже їй і всміхається. Іде. Іде далеко-далеко, до синіх гір.

— Аню! — чує вона і знов бачить стурбований погляд матері. — Слухай, моя дитино, якщо тобі зле, відкладемо концерт! Заспокойся, Аню!

Але вона спокійна. Набагато спокійніша, ніж на першому своєму концерті. Коли зайшла до зали й почула приглушений гомін публіки, що чекала її, цих

байдужих, самолюбних людей, які однаково готові були і щедро обсіпати захопленими похвалами і жорстоко поранити, вбити зневагою й насмішками,— то навіть не здригнулася, і серце не забилося тривожно, як раніше. Така ж спокійна, заглиблена в себе, вона вийшла на сцену і зустріла спрямовані на неї тисячі очей. Але погляд і усмішка, перевірені й випробувані перед дзеркалом, не з'явилися на її обличчі.

Прозвучали перші акорди акомпанементу. Смичок плавно торкнувся струн, і в глибокій тиші глухо заплакала скрипка.

На одному з перших місць, серед виряджених дам, сидів літній чоловік у темних окулярах, з довгим волоссям, посивілим і густим, як лев'яча грива. Це був відомий і досвідчений музичний критик. Кілька разів він нервово поправляв окуляри, немовби не вірячи своїм вухам. На першому концерті з пихатою і жорстокою щирістю він сказав: «Техніки більше, ніж навіть потрібно. Але немає основного — почуття!» Слухав він і зараз. Слухав і дивувався. Як сталася ця несподівана зміна? Адже так мало часу минуло від першого концерту. Звідки взялася ця чистота і ніжність тонів, ця задушевність і теплота в кожному звуку? Ця музика захоплювала, зворушувала, вела за собою — чарівно й сильно. Сам він, тонкий і суворий критик, забув зіставляти різну гру, перевіряти й вивчати, схилив голову, так що попеляста грива сховала його обличчя, і слухав, як усі інші, забувши все на світі.

Одна п'єса змінювалась іншою. І злива оплесків ставала все сильнішою, все нестримнішою. Коли останній звук з-під смичка молодій артистці нагадав публіці, що програму вичерпано, концерт закінчився, всі, охоплені егоїстичним і невтолимим бажанням просити ще й ще, підвелися й почали аплодувати, тупотіти, кричати: «Браво! Браво! Біс! Біс!» Вигуки й оплески

то замовкали, то знову вибухали, дужчали, переростали в шалену бурю, від якої ледве не хиталася вся будівля.

Схвильована, страшенно бліда, молода артистка ледве зійшла зі сцени і втомлено впала у м'яке крісло. Пани в чорних костюмах з широкими манишками, ніжні тітки й двоюрідні сестри галасливо вітали її. Старі батьки, зворушені, майже збожеволіли від радості, витирали заплакані очі. «Який успіх! — вигукував Борис. — Який колосальний успіх! — повторювали, як луна, всі. — Аню, Аню, що сталося?» — питали вони, побачивши, що молода дівчина затулила обличчя руками й уся тремтіла. «То нічого, — казали інші, — нехай поплаче. Це від радості. Зрозуміло — такий успіх!»

А вона лежала в кріслі з заплющеними очима й тремтіла, мов підстрелена пташка. І весь її сум, про який щойно ридала скрипка, виливався тепер цілющими сльозами. «Далеко, далеко, до синіх гір!.. — думала вона. — Він іде під пожовклими каштанами, схиляється до матері і щось їй шепоче, усміхнений, сильний і такий добрий!» І раптом у її пам'яті з'явилося щось подібне, що вона давно бачила на сцені. Так. Пер Гюнт. Він знову біля своєї матері — доброї й бідної матері Озе! Тримає її за руку й розповідає про чудесне щастя, яке на них чекає, про розкішні екіпажі, які через темний ліс повезуть їх у чарівний замок Су-рія-Мурія...

Проте зала вирувала все вимогливіше й нестримніше. З-за куліс вибіг її брат.

— Аню, — гукнув він, — підлога провалиться! Вийди, так не можна. Вигадай щось, зімпровізуй, але вийди!

Вона встала все ще бліда і стомлена. І відчула тепер, що одна тільки пісня звучить у її душі — тиха й ніжна пісня Сольвейг. Нічого не промовивши, вийшла на сцену.

Новий вибух оплесків зустрів її. Але тут же запала німа тиша. Вона йшла повільно, не йшла, а пливла

немов безтілесна біла тінь, легко й плавно. Вклонилася — ніхто й не помітив. Кожний жадібно чекав, і якесь дивне перетворення відбулося з нею на сцені. Біде обличчя, опущені вії — вся її постать немов розтала, перетворилася в легку хмаринку. Було видно тільки смичок і гарну білу руку, яка граціозно здіймалась і опускалася. Тільки це. І чиясь душа говорила, снівала, ридала в струнах скрипки.

Молода артистка грала пісню Сольвейг.

Ніщо не могло б зрівнятися з тією бурею, яка знялась тоді, коли вона пішла за куліси. Та ось знову піднялася завіса, усі полегшено зітхнули. Але молода скрипачка не вийшла. Натомість якийсь пан у чорному костюмі збентежено й сумно повідомив: «Панночка почувася себе зле, вийти не може».

Багато говорили про цей концерт, але згодом, як і про інші малі й великі події, забули про нього. На віддаленій вулиці з пожовклими каштанами ще панувала тиша й лагідна меланхолія осінніх днів. Щовечора, як і раніше, вхідні двері невеликого будиночка, перед яким росли дві сосни, відчинялися, з них виходило двоє стареньких і повільно прогулювалися під каштанами. Він — у незмінній білій жилетці — на кілька кроків попереду постукував ціпком. За ним ішла вона — замислена й мовчазна, дивлячись кудись у далечінь.

Тоді вікна навпроти відчинялися, починалась гра на скрипці, і тиша безлюдної вулиці сповнювалася ніжними, задушевними звуками пісні Сольвейг.

БІЛІ ТРОЯНДИ

Надвечір Спас, один із восьми ополченців, що охороняли міст, сів надворі на лаві і, як завжди, задивився навпроти, на Гергиланів сад та на кам'яну стіну з білими трояндами на ній. Щойно пройшов дощ, і все було наче вмите. Троянди звисали з Гергиланового саду, що розкинувся терасою, піднімаючись на п'ять-шість метрів понад вулицю. Нагорі, де закінчувалася стіна, починався сад. Великий кулястий горіх широко розпростер свої віти, кидаючи додолу густу тінь, а під ним, викладена насухо, як старовинна фортеця, прямовисно спускалася кам'яна стіна, до половини обплетена розквітлими білими трояндами. Скільки тих квітів! Місцями ростуть кущами, а подекуди звисають важкими кетягами. Свіжі від дощу, чисті, білі троянди. З них ще збігали краплини дощу, а долі від обпалих пелюсток земля стала білою, неначе від снігу.

Так гарно було, що Спас, хоч і мав інші турботи, розчулився, обличчя його аж засяяло від зворушення. Прогримів грім, і він перевів погляд на схід: за червоними покрівлями хат, за обрієм танула темно-синя хмара. Спас здригнувся. Хмара, що пропливла тут і губилася вдалині, була нестрашна, але далекі й глухі перекази грому нагадували йому гарматні постріли, які чути, коли стоїть тиха погода або коли вітер з того боку. Там фронт, там усе ще воюють.

На вулицях нікого не було. Та ось вийшла вчителька Ангеліна в червоній, наче мак у полі, сукні, з смуглявим, як у жниці, обличчям. Наблизившись до Спаса, вона глянула на нього своїми чорними довгастими очи-

ма, усміхнулася їй привіталась. Обличчя в Спаса зробилося суворим, і він провів її очима. Вона йшла легко, маленькі черевички залишали білі сліди, бо дощ лише трохи прибив пилюку.

Учителька перейшла міст, зупинилася біля кам'яної стіни і подивилася вгору. Можливо, вона щось крикнула — Спас не чув. Довго він нічого не бачив, крім білих троянд угорі й молодій дівчини в червоній сукні внизу. Та ось біля горіха з'явився Гергілан, засміявся й зарокотав своїм густим басом. Нарвавши троянд, він зробив великий букет й подав учительці. Вона взяла, майже затуливши квітами своє обличчя, ще раз подивилася на Гергілана і рушила вулицею вгору. Гергілан дивився їй услід і всміхався.

Спас щось сердито промимрив. Він не любив цього Гергілана, якому вже за вісімдесят, а ще й досі в голові залицання до дівчат. Суворо судив Спас і вчительку. До того ж він рідко був у доброму гуморі, бо хворів на якусь дивну неміч: ніщо йому не боліло, а всередині щось так нило, що він міг заспокоїтися, тільки коли починав ходити. Відчувши, що й тепер ця підступна хвороба починає мучити його, він підвівся, зайшов у приміщення, узяв гвинтівку, доповів старшому й пішов патрулювати в селі.

Проходячи повз кам'яну стіну з похнюпленим поглядом, він раптом почув над собою веселий гучний голос:

— Спасе, гей! Спасе!

Спас підвів голову: за купою білих троянд, наче за білим наметом, стояв Гергілан із засуканими рукавами й штанинами, мокрий, бородатий, як піп, і всміхнений. У руках тримав мотику.

— Куди так поспішаєш? Зажди-но, я й тобі дам букет.

— Не треба мені букета,— огризнувся Спас.— Букети... Бачив, кому ти даєш букети...

Гергилян погладив рукою білу бороду й засміявся:
— Годі тобі, Спасе! Молода дівчина, що мені з нею робити! Світ для молодих, Спасе. Навіщо ми? Я й ти ні на що вже не здатні.

— Ні, неправда...

— Так воно, Спасе, так. Ти почепив на себе гвинтівку і думаєш, що налякаєш когось. Охороняєш міст від мишей. А діло роблять молоді. Вночі знову було чути, як гармати били: бух, бух!.. Серце стискається. Гинуть хлопці. Гинуть, бідолахи, Спасе!..

Спас махнув рукою і, гнаний своєю хворобою, надав ходи, але через кілька кроків обернувся й крикнув:

— Не так, діду Іване, не так. Молодість, кажеш... Не можна так. Короткі сукні, шовкові панчохи, білила, помада,— не можна так, ні. Пильнувала б, щоб заощадити якийсь гріш — ось що! Якби не знали нужди, батько й мати не зробили б її вчителькою.

— То ти про вчительку кажеш?

Але Спас уже поспішав нагору. Гергилян якийсь час дивився услід йому, а потім промовив сперсердя:

— Ну й... дурень... Бачили такого!..

Розлючений, заглиблений у свої думки, змучений хворобою, Спас поспішав. Не помітив, коли й управу та церкву минув. Усе думав про вчительку. В гірському селі, звідки війна закинула його сюди, він був шкільним куратором, і тому за звичкою, а основне, прагнучи зробити капость, до чого мав схильність, стежив за поведінкою вчительки. Він помітив, що вона запізнюється, учні видирають одне одному очі на шкільному подвір'ї, бо нема нагляду за ними. Вчителька читала книги, грала на гітарі, одягалася по-сільському, гуляла з дівчатами. Писала багато листів і багато листів одержувала. Часто ходила до управи й теревенила з писарями. А одного разу приїхали якісь городяни, і він бачив, як вона разом з ними курила сига-

рети. Все це Спас слово в слово списав на цілих трьох сторінках і збирався послати написане інспекторові. Але оскільки ще лишалася чистою одна сторінка, а йому шкода було паперу, то вирішив заповнити й ту, а тоді вже відіслати листа.

На краю села почувалася пісня. Спас прислухався. Було схоже, що то співають солдати, а он замиготіли й білі солдатські кашкети та коні. Йшло військо — річ звичайна, бо шосе, яке пролягало через село, вело на фронт. Саме тому ополченці й охороняли міст. Спас вирішив побачити все на власні очі й попростував туди.

Край села, на широкій галявині, сотня, а то й більше солдатів спішилися й розставляли своїх коней.

Дехто забивав кілки, натягав на них мотуззя, інші копали ямки, щоб розвести вогонь для кухонь. Задзвеніли шпори, наче цвіркуни. Спас обернувся: просто до нього йшов офіцер. Він був без шаблі, ступав, широко розставляючи ноги, як ходять усі кавалеристи, в одній руці тримав хлист, ляскаючи ним по чоботу. Молодий, широкоплечий, вродливий.

— Ти, солдате, звідки? — спитав він Спаса.

Спас подивився на цього голобородого хлопця, вдвічі молодшого за нього, і відповів по-солдатському:

— Ми звідси, пане підпоручик. Міст охороняємо.

— Гм... гаразд. А тутешню вчительку ти знаєш? Ліна її звуть, чи не так?

— Зовсім не Ліна, пане підпоручик. Ангеліною звуть.

Підпоручик засміявся.

— Добре. Можеш провести мене до школи?

— Проведу, пане підпоручик.

Спас закинув за плече гвинтівку й пішов уперед. Він уже здогадався, у чому річ, і кипів од злості, але нічого не вдієш! Ішов, не оглядаючись, тільки слухав, як за ним дзвенять шпори і через кожних два кроки

чувся удар хлистом по чоботу. Підійшли до школи. Крізь відчинене вікно майнула червона сукня вчительки, потім — її обличчя з чорними очима й чорними бровами. Вона дивилася на них і всміхалася, але не тому, що впізнала, а тому, що всміхалася так завжди. Раптом вона скрикнула й зникла, а за мить з'явилася на подвір'ї — щодуху бігла їм назустріч і гукала:

— Митьо! Митьо!

— Ліво! — крикнув офіцер і, простягнувши руки, кинувся вперед.

Вони трималися за руки, радісно дивились одне на одного і обоє водночас говорили. Потім, так само тримаючись за руки, пішли до школи.

Спас вийняв кресало, щоб запалити цигарку. Наچهбто нічого й не сталося, а руки тремтіли. «Гаразд, гаразд,— думав він.— Побачимо». Про все він напише в листі інспекторові, отже, чистої сторінки може й не вистачити. А втім, все ще слід добре обміркувати. А зараз потрібно зібрати більше відомостей про солдатів, щоб доповісти старшому. Він закинув гв'янтівку за плече й подався до села.

Пізно вночі Спас патрулював у селі. Солдатський табір, який ще донедавна гув, наче вулик, давно затих, село спало. Тільки в одній хаті світилося вікно: там була вчителька і з нею — офіцер. Спас ходив сюди-туди, бродив навколо, але весь час повертався, не зводячи очей з освітленого вікна. Офіцер не виходив, і Спас дедалі більше шаленів, запевняючи себе, що йому вистачить сміливості здійснити те, що надумав. «Чому не сказати йому? — думав він.— Пане підпоручик, скажу, даруйте, не ображайтесь... але дівчина молода, і люди всяке говорять... Не можна так!»

Раптом грюкнули двері, почувлися голоси, зацокали шпори на сходах. Спас причаївся в тіні паркану. Світив повний місяць, було видно, як вдень. Взявшись під руки, йшли офіцер і вчителька. На грудях в офіцера —

великий букет білих троянд, той самий, що дід Гергілан дав сьогодні вчительці. Усміхався він, усміхалася й вона. Потім зупинилися, близько одне біля одного, подивилися вгору. Спас теж глянув угору і, так само, як вони, побачив лагідну усмішку місяця.

Вчителька й офіцер вийшли за ворота і знову стали. Тепер говорили тихо. Раптом Спас почув плач. Плакала вона. Як могла вона щойно сміятися, а тепер плакати, так тихо й так жалісно! Який плач — серце розривається. Одна її рука лежала на плечі офіцера, голова на його грудях. Уся вона тремтіла, як підстрелена пташка.

— Ах, Митьо, Митьо!..

— Ліно, не плач. Ти думаєш, усіх, хто йде на війну, вбивають? Ми знову побачимось.

— О боже, боже...

Спас слухав зацікавлений. Його тіло наче кололи голки, щось душило в грудях. Слухав, а вже не чув нічого, не бачив нічого. Тільки помітив, як щось майнуло між вчителькою та офіцером і м'яко впало на землю. Шпори офіцера вже дзвеніли десь далеко на вулиці, а вчителька пройшла повз нього, наче хвора, побита, і ввійшла до хати. Спас вийшов з тіні, наблизився до місця, де стояли закохані, нахилився й побачив: на землі валялися білі троянди. Вони й не помітили, як упав букет офіцера. Спас підняв одну троянду, але раптом, немов зробив щось грішне, обережно поклав її туди, звідки взяв. Потім підвівся і попростував селом.

Вранці другого дня, ще до схід сонця, Спас знову сидів надворі на лаві і, зажурений, замислений, дивився не на Гергіланів сад, а кудись поперед себе. Саме в той час Радой, найпокірливіший і найлагідніший з усіх ополченців, замітав великою мітлою вулицю перед приміщенням. Його мітла вже сягала того місця, де серед пороку лежали напівзів'ялі білі троянди. Раптом Спас підніс руку й вигукнув:

— Стій! Там не замітай! Залиш квіти, як є!

Радой зупинився здивований.

— Там не замітай, кажу тобі.

— Чому?

— Тому.

І вже м'якшим голосом Спас додав:

— Там учора ввечері двоє молодих цілувалися. Прощались. Нехай квіти лежать там, де впали.

Радой слухняно позамітав навколо, потім поставив мітлу і, дивлячись туди, куди дивився й Спас,— на маленьке не підметене коло, де лежали троянди, сів біля Спаса й спитав:

— Скажи тепер, друже, що сталося.

Голосом, якого Радой ніколи не чув у нього, ослабленим і лагідним, Спас розповів про все, що відбулося вчора ввечері, слово в слово. І чим більше він розповідав, тим частіше Радой похитував головою й зітхав.

Минув тиждень чи два, минуло, може, й більше. Багато листів одержувала вчителька, багато листів писала сама. Одного разу — так розповіли Спасові пізніше — вона одержала листа, але тільки-но почала читати, заридала, почала рвати на собі волосся, знепритомніла. Другого дня вона найняла воза й кудись поїхала.

Гнаний хворобою і стражданнями, Спас блукав по селу. Одного дня, коли він проходив повз кам'яну стіну, згори озвався Гергілан. Він стояв за трояндовими кущами, які давно вже одцвіли, і зеленим живоplotом, як ожина, висіли вздовж стіни. Нахилившись над ними, Гергілан злякано сказав йому:

— Спасе, що сталося, Спасе! Вбили його, вбили того офіцера, нареченого вчительки. Ах, гинуть хлопці. Гинуть, бідолахи, Спасе!..

Що міг відказати йому Спас? Він поспішив далі, йому хотілося не йти, а бігти. Так боліла рана в його душі. Чому така страшна доля спіткала цього доброго

хлопця? Чому, питав Спас, чому?.. Лист до інспектора він давно порвав і викинув з моста. Нічого доброго не було навколо. Листи, які він одержував з дому, доводили його до розпачу, війні не видно кінця. До того ж хвороба мучила його так, що він мусив весь час ходити й ходити, як божевільний.

А вчителька повернулася. Повернулася, коли восени відкрили школу. Одягнена в чорне, обличчя бліде, очі втуплені в землю. Проходячи повз лаву, де сиділи Спас і Радой, вона, як завжди, віталась, але вже не всміхалася. Тоді Спас підхоплювався й починав ходити, а Радой, у якого двоє синів були на фронті, зітхав, і очі його сповнювалися слізьми.

Вчителька проходила через міст і повз кам'яну стіну. Вона йшла з похиленою головою, не дивлячись угору. Та й трояндові кущі вже посохли, стояли закурені й чорні, як терен.

КОЛЕСА СПІВАЮТЬ

Далеко рознеслася слава про Салі Яшара, знаменитого стельмаха з Алі-Аніфе. Такого майстра, як він, ніколи не було в Алі-Аніфе, та невідомо, чи й буде колись. Про навколишні села й казати нема чого — там такого мастака зроду не бачили. Не було подібного майстра навіть у місті, яке лежало посеред безмежної рівнини і з якого променями на всі боки розходились дороги — хоч споконвіку жили в ньому найславніші, найвправніші стельмахи. Трапляється ж таке іноді. Салі Яшар перевершив усіх, бо був у нього дар божий. А відкрився цей дар випадково, як випадково з'являються в селах знамениті знахарі, що виліковують найтяжчі хвороби і часто якоюсь травою, гарячим залізом або лише кількома словами повертають життя вмираючому.

У Салі Яшара, справді, було щось таке, чим він був схожим на цих людей. Як кожний коваль, був він здоровий і дужий, а проте тихий, зосереджений, лагідний. Говорив мало, але ясно, розумно, обдумано, і тим, хто слухав його, завжди здавалося, що Салі Яшар, як судити з його очей, ще багато чого не сказав, затаїв. Неначе в ньому жив інший, невидимий коваль, який теж роздував горно і відблиски цього внутрішнього вогню світилися в задумливих очах Салі Яшара. Отже, Салі Яшар був простою людиною, із забрудненими руками, він кував залізо, майстрував вози, а вигляд мав мудреця, і мимоволі викликав повагу навіть у тих, хто його не знав і нічого не чув про його вправні руки.

Була у нього одна звичка, яку дуже добре знали усі в селі: щовечора, у призахідний час, хоч ще було й рано, а він ураз припиняв будь-яку роботу і зачинав майстерню. Учні і підмайстри нашвидку вмивалися і розходились. Ніякі умовляння, ніякі прохання не могли примусити Салі Яшара залишитися довше і закінчити роботу, хоч би яку термінову.

— Ще зробимо,— казав він.— І завтра буде час, і завтра день божий...

Він говорив це лагідно, але переконливо, а сам, здавалося, був уже десь далеко, забувши про все, поринувши в ту дивну задуму, якою були повні його очі, сховані під густими бровами. І, накинувши щось на спітнілі плечі, ішов додому, трохи згорблений, спокійний, зосереджено дивлячись у землю. І люди, зустрічаючи його, шанобливо віталися з ним, здивовано дивилися вслід і думали про те, який це біль гризе серце Салі Яшара, що він поспішає додому не того, щоб відпочити, а щоб залишитися на самоті з самим собою і своїми думками.

Насправді ж ніхто так не тішився відпочинком, як Салі Яшар. Повернувшись додому, він сідав у дворі на лаву, сидів і дивився в поле. Йому приносили каву, а він курив цигарку за цигаркою. Втома приємним дрожжем сповзала з його плечей, і, ні про що не думаючи, Салі Яшар радів з усього, що бачили його очі. На зеленому полі, напівзатіненому, напівосвітленому сонцем, паслися вівці, до села йшли з поля білі вервечки гусей, лошата, відбившись від своїх табунів, з веселим іржанням бігли одне за одним, струшуючи гривами. Останні промені сонця, здавалося, п'янили ластівок, які, налітавши над землею, раптом стрілою здіймалися вгору. Спокійні, поважні черногузи поверталися до своїх гнізд. Салі Яшар спостерігав, як вони годували своїх пташенят, як потім відлітали вбік і, ніби про щось поговоривши, закидали назад голови, наче

для того, щоб подивитись на небо та бога, а потім голосно й урочисто тріскотіли своїми довгими дзьобами. І коли з-за темних садів, над якими вже сяяла вечірня зоря, лунав заклик хаджі, Салі Яшар ставав на молитву.

Трохи згодом Салі Яшар знову сідав на лаву, дивуючись, як все змінилося: поле оповив морок, і тепер там нічого вже не видно, а на обрії, серед вечірніх туманів, визирнув місяць, великий і червоний, як розпечене залізо. Наставала мить, коли Салі Яшар уже не дивився в далечінь, а звертався думками до самого себе. Мали рацію люди з Алі-Аніфе: щось мучило Салі Яшара, і щовечора в той самий час він думав про одне. Справи його йшли добре. Колись бідний простий коваль, тепер він став відомим майстром, до якого привозили роботу навіть з дуже далеких місць. Роботи було дуже багато. Салі Яшар не любив нікому відмовляти, та й чим більше роботи, тим дужче доводилося поспішати, тим краще працювалось. Це й бралися незнані для нього самого сили, він працював із запалом, з пристрасстю, з захопленням, рука його ставала впевненою, око — точним, і залізо під його молотом несподівано набувало таких довірених форм, яких він не зумів би йому надати, працюючи спокійно. Саме така робота була до серця Салі Яшарові. З його рук виходили вози — справжнє диво: легкі, ось-ось самі покотяться, гарні й поцяцьковані, наче наречена, з барвистими візерунками, які палали, наче осінні квіти. Але найбільшим дивом у цих возах були звуки — немовби в їхніх залізних осях ховалася музика. Як виготовляв їх Салі Яшар — одному богові відомо, але його вози не торохтіли й не стукали, як інші, а співали на дорогах. Вони виспівували, мабуть, про те, що людина може бути й багата і разом з тим дуже нещаслива. Бо справді, навіщо Салі Яшару це багатство? Прийшло воно надто пізно. На горбу, праворуч битого шляху, де

вози, повертаючись з міста, виспівують свої наймелодійніші звуки, лежать на цвинтарі двоє його синів, двоє соколів. Високі, грубо обтесані камені підносяться над ними, земля заросла травою, наче її ніколи не торкалася лопата, а купц бузку, що розквітає там щовесни, чи не сам бог посадив колись. «Не треба вже їм моїх золотих,— думав Салі Яшар,— та й з собою не візьму нічого, коли піду до них». Темрява приховувала очі Салі Яшара, і не можна було побачити, що таїлося в них, а він заціпеніло дивився в землю і думав: хай би він краще був бідним, аби тільки жили його хлопці, які ось і зараз усміхаються йому своїми синіми очима, рум'яні, широкоплечі.

Дійшовши до цього в своїх спогадах, Салі Яшар починав думати про те, що він мусить зробити якесь справді велике, справді безкорисливе добре діло, яке принесло б щастя багатьом людям, яке згадувало б не одне покоління. Зробити те, що, як він колись чув від мудрих сивих дідів, називають себап¹. І тоді пригадувався йому Мурад-бей із Сирнина, який збудував відому Каралезьку чешму. Ще й яку чешму та на якому місці! Дев'ятнадцять кам'яних корит, перед ними вимоцнена, як подвір'я в заїзді, площинка, трьома струменями дзюркоче холодна, чиста, як сльоза, вода. А навколо — суха й потріскана земля, нестерпна спека, наче в пустелі. Бредє череда, йдуть люди — всі простують до чешми з червоними від задухи й куряви очима. Обабіч чешми — біла дорога, і кожний, хто проходить нею, з дому чи додому, повертає до чешми, щоб напитися. Може, й не всі кажуть про це вголос, але кожний у душі дякує богові й тому, хто збудував цю чешму і чие ім'я, здається, вічно шепочуть тут струмені джерельної води.

Ось таке добре діло хотів би зробити й Салі Яшар.

¹ Себап — у мусульман — добре діло (арабськ.).

Але ж не всюди поставиш чешму — треба знайти місце. Спадало йому на думку спорудити колодязь або міст на якомусь небезпечному місці чи збудувати заїзд для подорожніх. Але все це здавалося або незначним, або ж не досить почесним. І, охоплений своїми думками, він не знав, що робити, почував себе безсилим, як перед нерозв'язним завданням. Нарешті він згадував, що вже час повертатися додому й підводився з лави. Блідий місяць стояв високо в небі. Ось мимо йде чоловік, а поруч з ним по землі пересувається його тінь. Стало зовсім світло. Салі Яшар побачив, що в чоловіка за плечима рушниця, і впізнав — це Джапар, нічний сторож.

— Добрий вечір, Салі-уста ¹,— каже, зупиняючись, Джапар, і вогник цигарки спалахує у нього в зубах.

— Добрий вечір, Джапаре!

— Яка гарна погода!

— Гарна! Тим-то я й засидівся.

— А місяць який! Саме б'лих коней красти...— жартує Джапар.

Джапар простує далі. Салі Яшар іде додому, бачить світлі плями, які, наче золоті червінці, тремтять у тіні акацій, і думає про те саме, що й кожного вечора, бо щовечора проходить тут Джапар і перекидається з ним кількома слівцями. Джапар бідний, але славний хлопець, кілька років тому він сватався до його дочки, але та йому відмовила. Відтоді минуло багато часу. Джапар любив поговорити з Салі Яшаром, але старий відчував, що за цим дружнім ставленням криється біль і що під словами, якими обмінюється з ним Джапар, приховані інші думки. І цього вечора, дивлячись, як темрява огортає молодика, як світиться його цигарка, Са-

¹ У с т а — майстер; як правило, вживається тільки з власним ім'ям (*турецьк.*).

лі Яшар думає, що Джапар не забув минуле, що в душі у нього жевріє рана, як у п'ятні оцей вогник його цигарки.

- За звичаєм Салі Яшар щовечора сидів на своїй лаві. Але з моря дув підступний холодний вітер. І одного разу Салі Яшар застудився, аж довелося лягти в ліжко. Спочатку він думав, що це дрібниця, вірив, що скоро видужає. Підмайстри працювали без нього, їхні молотки дзвеніли, як і раніше. Та ось Салі Яшарові погіршало, а підмайстри не могли вже працювати самі, і їхні молоти раптом замовкли. Це мовчання налякало Салі Яшара; тільки тепер він зрозумів, що тяжко хворий і може вмерти. Він не боявся смерті, бо за довге життя встиг про все передумати, приготувався до неї. Але він був недужий, і думки його, як і кожної хворої людини, з непереборною силою поверталися тепер до всього того, що було для нього найдорожче і найлюбіше. Він не чекав нічого іншого, не бажав нічого іншого — тільки якнайшвидше побачити свою єдину дочку. Він любив її, як любив усіх своїх дітей. А вона ще й гарна, схожа на першу його дружину. Це нагадувало йому ті часи, коли він був бідний, і хоч хліб свій важко заробляв, але був молодий і щасливий.

Послали когось до дочки, щоб привезти її. Салі Яшар точно розрахував час, потрібний на дорогу, але дочки все не було. Вона мала приїхати ще вчора, а не приїхала й сьогодні. І досі нема її, хоч на дворі вже пізня ніч. Салі Яшар добра людина, і не зник докортати будь-кому, але тепер він не міг стриматися: сердився, кричав, називав дочку невдячною. Він хвилювався і тривожився. Протягом дня двічі йому ставало так погано, що на нього бризкали холодною водою, щоб привести до пам'яті. Ослаблий, не маючи більше сил чекати і чогось сподіватися, він лежав навznak у ліжку, голова його була пов'язана білою хусткою, з-під

якої виступали прикладені до скронь дві половинки лимона. Долі, внесилена від втоми, дрімала його дружина.

Знову настали теплі ночі. Вікна були відчинені, надворі чорніли акації, і крізь їхнє листя струменіло біле світло місяця. В селі тихо-тихо, навіть собаки не гавкають. Тільки час від часу пролетить сова, і її зловісний крик розітне темряву ночі, немовби голос самої смерті. Потім знов усе стихає, тільки чорніють віти акацій у срібному серпанку місячного сяйва. Хоч як прислухався Салі Яшар, він нічого не чув, крім якогось невиразного шуму, і, нарешті, зрозумів, що це пульсує у вухах кров.

Раптом він здригнувся: хтось їде. Віз важко й глухо постукував, мабуть, виїжджав на гору. Та ось він поторохтів під гору, на деякий час замовк, потім, вибравшись зрештою на рівну дорогу, швидко покотився і заспівав! Серце Салі Яшара закалатало радісно й тривожно. Він підвівся у ліжку й прислухався: «Це Шакіре,— подумав він,— це вона!» Так, це була вона — про це співали колеса її воза, і пісня ця линула білою пташкою крізь листя акацій, линула разом з промінням місяця, несучи з собою блиск рідних очей, рідну усмішку: «Іде!»

Щось тепле й ніжне заворушилося в грудях Салі Яшара. Він зробив зусилля встати. Ліжка зарипіло під ним, і стара прокинулась.

— Що сталося? — спитала вона, злякано дивлячись на нього.

— Вставай. Шакіре їде.

— Шакіре? Іде? Де?

— Слухай! Віз...

— Е, віз... Скільки тих возів проїхало!..

Але очі Салі Яшара палають, і владний жест його руки примушує її замовкнути.

— Слухай! — каже він, показуючи на вікно.

Затремтіло листя акацій, між ним, наче павутиння, простяглися срібні нитки місячних променів, і у вікно краплинами теплою дощу вдарила дзвінка пісня коліс. Віз уже зовсім близько. Виразно чути, як підїжджає до їхнього двору і зупиняється. Форкають коні, лунають голоси, і серед них голос Джапара. А бсь чути і кроки, кроки під самими акаціями, і голос Шакіре. Стара біжить до дверей. Сльози котяться з очей Салі Яшара, зливаються в струмочки на його обличчі і ллються на землю...

Минуло більше місяця. Салі Яшар давно видужав і працював у своїй кузні. Він не вмєр, бо, як він казав, смерть приходить не тоді, коли ти її чекаєш, а коли менш за все думаєш про неї. Але він уже того не згадував. Страждання й біль легко забуваються, як тільки повернеться здоров'я.

Кілька днів тому поїхала від них його дочка, і тепєр Салі Яшар, сидячи як і раніше на лаві, думав про неї. Скільки радості принесла вона в його дїм. До її приїзду простора й велика хата, яку Салі Яшар будував, розраховуючи на те, що в нїй житимє багато людей, нагадувала цвинтар. Всюди було тихо, порожньо, мертво. Тільки немїчна, стара його дружина тїню снувала взад і вперед, а сам він рїдко коли заходив у хату. Та ось з'явилася вродлива жїнка з веселою усмішкою, вона ходила по кїмнатах, бїгом спускалася сходами, прохоплювалася під акаціями і, осяяна сонцем, а тому ще прєкрасніша, виходила в сад і зупинялася між трояндами. Чути було пісню, дзвенїв смїх — садиба ожила. Багато чим може бог обдарувати людину, але немає більшого дару, нїж краса. Що не скаже Шакіре — все гарно, що не зробить — все добре. Він сам, можна сказати, видужав, бо цього хотїла Шакіре. А варто було їй щось побажати, як воно вже ставало дїйснїстю.

Наче дитина була Шакіре, жити не могла без пустощів і розваг. Вимивши і прибравши все в будинку, вона почала порпатись у старих брашовських скринях, де зберігалися речі її матері, першої дружини Салі Яшара, важке й дороге старовинне вбрання. Жвава, пустотлива, вона щодня виряджалася то в одне, то в інше. І тоді, коли вона тішилася, Салі Яшар дивився на неї з тугою в серці — перед його очима поставали давні, колишні образи.

Одного разу, вирядившись отак, з різнобарвною пряжею і мотком золотої канителі в руках, вона прийшла до нього і заходилася біля вікна вишивати хустку. Широкі складки її шароварів мінілися червоним атласом, а синя парчева безрукавка, що облягала стан, так і миготіла дрібними іскорками. Здається, ніколи ще вона не була така гарна: тонкі дугоподібні брови, кругле, біле обличчя, а очі опушені чорними віями, наче важкий колос пшениці остями. Вишивала свою хустку мовчки, але, певно, думала про щось приємне, бо її обличчя раз у раз осявала усмішка. Задивившись у вікно на якусь мить, відкусила золоту нитку, потім знову схилилася над роботою, ще ширше усмінулася ї, не дивлячись на Салі Яшара, спитала:

— А як Джапар? Що він робить?

Салі Яшар здригнувся. Йому здалося, що він бачить біля своєї хати вогник цигарки Джапара.

— Та нічого,— відказав, трохи помовчавши.— Все гаразд, тут він...

Усмішка зникла з вродливого обличчя Шакіре, пальці з пофарбованими нігтями заворушилися швидше, і вона тихенько щось заспівала. Чи то справді була така її пісня, чи Салі Яшарові тільки здалося, але він немов побачив перед собою зелене поле і гарні, нові вози, які котяться кудись далеко-далеко і співають-співають...

Багато чого пригадалося ще Салі Яшарові, і все

це — коли була тут Шакіре. Зворушений, він мимоволі згадував той тяжкий час, коли лежав хворий, коли думав, що помре, і раптом почув, як співає віз — їде Шакіре. Той віз, який співав при місячному сяйві, він ніколи уже не забуде! З такою силою знову переживав Салі Яшар біль і радість тих хвилин, що сльози, як і тоді, заступали йому очі.

Восени, в один із тих днів, коли лагідно світить сонце, коли небо синє-синє, а в повітрі срібними нитками носиться павутиння, Салі Яшар, сидючи на своїй лаві, раптом помітив, що до нього наближається Джапар з рушницею за плечима. В ньому сталася якась зміна, і Салі Яшар відразу помітив її. Джапар був чисто поголений, його тонкі русяві вуса — підстрижені й підкручені, феска хвацько зсунута набакир. Дужий, широкоплечий, він ступав гордовито, і гудзики на манжетах його штанів, які туго облягали литки, були розстебнуті. Салі Яшар не любив франтів, тому, коли Джапар підійшов до нього й привітався, він насупив брови і, відповідаючи на вітання, навіть не глянув на молодика. «Здається мені,— подумав він,— якось увечері я бачив, як цигарка цього негідника виблискувала під нашими акаціями, бачив, як згодом звідти поверталася Шакіре. Чи не стояв він там потай з мосю дочкою?..»

— Ну що, Джапаре? — спитав трохи згодом Салі Яшар удавано спокійно. — Що нового?

— А нове те, — сказав Джапар, приставивши рушницю до стіни і збираючись сісти, — що вчора ввечері повернувся Чауш Ібріям.

— Невже? — здивувався Салі Яшар. — Адже казали, що на нього напали в дорозі, вбили?

— Казали всього, проте він вернувся. Сам його бачив.

Джапар явно збирався розповісти всю історію, але спершу скрутив цигарку, закурив і лише після цього

почав — повільно, з усіма подробицями, якими селянці люблять прикрашати свою мову.

— Пішов я вчора ввечері на тік Касапа Османа, — розказував він. — Там чогось собаки розгавкались. Підумую, подивлюся, що сталося. Нічого там не було, і я сів на камені під бузком відпочити. Було, мабуть, уже пізно, зірка-керванджійка¹ вже засвітилася. Раптом чую: дзень-дзень — їде віз. Прислухався: далеко, за цвинтарем, але так ясно чути: співають і співають колеса...

Джапар помовчав, замислено дивлячись поперед себе.

— Скажу, я тобі, Салі-уста, така вже у мене робота — пильнувати цілу ніч, а ніч довга, нелегко ранку діждатися. От я й сиджу. Прислухаюсь до деренчання возів, коли вони повертаються. І знаєш, Салі-уста, таких возів, як ти робиш, ніде нема: у кожного свій голос, кожний співає на свій лад. От я сиджу, слухаю і кажу собі: «Оце Мурада, оце — Халіолу Ешрефа, оце — Карані...» Отож, коротко кажучи, вчора увечері, як почув я, що хтось їде, слухав-слухав, а тоді й кажу собі: та це ж Чауш! Ніхто інший не може бути! І справді, невдовзі залопотіли босі ноги, дивлюсь — чорніє паранджа, їде жінка, а біля неї діти, скиглять, як цуценята. Впізнав я її — Чаушева дружина. «Батько ваш вертається, діти», — каже вона їм... А віз їде й співає, їде й співає... Скажу тобі щирю правду, Салі-уста, — зітхнув Джапар, — так мені стало жаль, що я аж сплакнав. Яка то велика радість, яке велике свято було вчора ввечері в хаті Чауша!»

Салі Яшар дивився під ноги, мовчав і думав. Він не вимовив жодного слова, і Джапар, посидівши ще трохи, взяв рушницю і зібрався йти.

— Салі-уста, — сказав він, — вози, які ти робиш, — то справжня радість людям. Як добре, коли їдеш

¹ Керванджійка — Венера.

додому, а тебе вже здалеку почують і вийдуть зустріти!

Чув ці слова Салі Яшар чи ні — невідомо, але він не вимовив жодного слова і сидів так само замислений у густому цигарковому димі.

Другого дня Салі Яшар, як завжди, був у своїй кузні і, що рідко з ним траплялося під час роботи, разів три підряд клав молот на ковадло. Схрестивши руки, спершись на нього, він довго стояв у задумі, поки працював м'х. Спочатку йому згадалося, що розповів Джапар про повернення Чауша. Потім пригадав, як почув дзеленчання воза, яким приїхала Шакіре, і, як завжди в таких випадках, на очі йому набігли сльози. І, коли Салі Яшар утретє сперся на молот і замислився, він, наче крізь сон, побачив тисячі й тисячі возів, які, повертаючись додому, співають на шляхах, а з низеньких хатинок, над якими в'ється вечірній дим, виходять жінки з дітьми на руках; інші діти, більші, біжать поруч, і всі поспішають назустріч возам...

Ніколи ще Салі Яшар не був таким схвилованим, таким радісним. «Аллах! — прошепотів він про себе і схопився за голову. — Я був сліпий, я був дурний! Яку там чешму, які там мости треба мені будувати? Вгодна богові справа! Чи знайдеться більше добро за те, що я роблю?.. Вози — ось що я мушу робити! Вози!»

— Ану, хлопці! — вигукнув він. — Жвавіше!

Молоти знову загунали, іскри посипались від розжареного заліза, і хоч підмайстри та учні Салі Яшара звикли бачити його енергійним і захопленим, все ж поглядали на нього здивовано й усміхалися.

Того ж дня по обіді Салі Яшар вийшов з дому і, широко ступаючи та втупивши, як завжди, погляд у землю, попростував до хатини край села, де жив Джапар. Він побачив, що той, засукавши рукави, весь у мастиклі, розбирав і чистив свою рушницю. Джапар дуже

здивувався, побачивши, що Салі Яшар йде просто до нього в дім. Але ще більше розгубилася і збентежилась його мати, стара, немічна жінка.

Пили каву, говорили про се про те. Нарешті, коли мати пішла, Салі Яшар нерішуче, затиноючись, з трудом підбираючи слова, сказав:

— Джапаре, скільки разів я думав про тебе, дорогий! Ти теж працюєш, у тебе дещо є, на вулиці не лишився... це правда. Але ж ремесло до ремесла не підійде. Все-таки тобі краще придбати клаптик землі й обробляти його, як усі люди. Ось, у мене є... Хочу тобі допомогти... Мене це не обтяжить! Візьми! — промовив він рішуче, щоб виплутатися з скрутного становища, і подав Джапарові гаманця.

Але Джапар навіть руки не простяг. З перших же слів Салі Яшара він тільки дивився на старого й мовчав, а в його синіх очах таївся сміх.

— Візьми,— повторив Салі Яшар.— Повернеш, коли зможеш. Купиш собі клаптик землі, працюватимеш.

Джапар узяв гаманець, але, мабуть, не тому, що Салі Яшар його переконав, а тільки, щоб не вступати в суперечку із старим. Полічили гроші, аби було ясно, що він їх позичає.

— Ну от,— з полегшенням сказав Салі Яшар.— А коли одружишся, я зроблю тобі воза. Тільки одружуйсь.

— Я ніколи не одружусь,— похмуро відповів Джапар.— А гроші візьму, якщо ти так хочеш. Гм... дивно... Адже ти, Салі-уста, збирався будувати чешму...

— Облиш!..— обірвав його Салі Яшар, підводячись.— Ніякої чешми я не будуватиму. Вози робити — ото моя робота!

Задоволений, Салі Яшар повернувся до себе в майстерню. Що його спонукало на такий вчинок — у цьому він не хотів та й не міг розібратися. Але він звик під час хвороби коритися своїй дочці, і тепер йому зда-

валосся; що виконує її бажання, навіть немовби бачив її схвальний погляд, ласкаву усмішку.

Салі Яшар і далі майстрував вози. Вони тепер співали ще краще, ніж раніше, і він працював не тільки заради того, щоб задовольнити своїх замовників. Салі Яшар був переконаний, що саме це і є та добра справа, те добро людям, про яке він так багато мріяв.

Через кілька місяців його знову спіткало лихо, проте воно вразило його не дуже глибоко. Помер його зять, і Шакіре лишилася вдовою. Вона повернулася до Салі Яшара, і ніхто не здивувався, і ніхто не засудив її, коли вона згодом вийшла заміж за Джапара.

Салі Яшар тепер трудився над возом, який обіцяв своєму зятеві. Все було готово, настав час випробувати, як співатимуть його колеса. Таємниця возів Салі Яшара, які співали, полягала в тому, що всередину, між колесом і основою осі, він вставляв сталевий диск; цей диск, ударяючись то в колесо, то у вісь, видавав звуки, які, переплітаючись із звуками інших коліс, створювали цілу мелодію. Все це дуже просто, і якщо тут був якийсь секрет, то він полягав лише у сплаві, розмірах і формі дисків. А секрет цей знав один тільки Салі Яшар.

Оті диски Салі Яшар і мав намір зараз випробувати на возі, який він робив для Джапара. З молотом у руді він став і задумався. Справді, мудра людина був Салі Яшар, багато він бачив, багато пережив, але особливо виразно усвідомив одне: у цьому світі повно страждань і горя, а все-таки є в ньому й прекрасне, що стоїть понад усе,— любов до людей. Цим возом вертатиметься додому Джапар, і Шакіре чекатиме його. Віз повинен співати! І Салі Яшар, стукаючи молотом по дисках, прислухався, уважно ловив кожний звук, перевіряв кожне співзвуччя...

МРІЙНИК

Оберігаючись сонця, начальник поштової станції Боянов, з непокритою головою, в капцях, спочатку виходив на веранду, потім спускався в затінок акацій, що росли на подвір'ї, і повільно, заклавши руки за спину, походжав сюди-туди. Це була одна з тих прогулянок, які він, наче в'язень, щодня повторював безліч разів. Станція — невелика прикордонна станція — займала одне крило сільського заїзду, що його хазяїн назвав примирливо «Міжнародним готелем». А втім, будинок був ще новий і, пофарбований у зелений та білий колір, виглядав дуже привітно.

Дійшовши до другого кінця готелю, він уже не затримувався там і, підставляючи сонцю свою облисілу голову, що вилискувала, як дзеркало, простував до корчми. І зразу ж розчаровувався — перед ним була та сама картина, яку він бачив тисячу разів: за стойкою, позад барикади з різнокольоровими пляшками, стояв хазяїн «Міжнародного готелю» Алексі, перегортаючи свої записи. Вигляд тепер у нього був не усміхнений та ласкавий, як тоді, коли зустрічав гостей, а насуплений, майже лютий, бо якісь одна-дві сторінки його книги могли змусити його негайно відмовитись від міжнародної солідарності і перейти, сказати б, на воєнний стан. Поганий настрій хазяїна, можливо, був причиною того, що й ті нечисленні відвідувачі, які були в той час у заїзді, теж мовчали. Боянов, постоявши у корчмі й не обізвавшись ні до кого й словом та не почувши його ні від кого, йшов до якогось столика, зганяючи рої мух з кавунових шкуринок та соняшни-

кового лушпиння, що валялося на підлозі. Кинувши розсіяний і втомлений погляд на стіну, де, як завжди, з рекламного плаката якогось пивного заводу всімалося жіноче обличчя, Боянов виходив на подвір'я ще в більшому відчаї. Пройшовши знов у затінок акацій, він піднімався на веранду і, ніби знесилившись від тяжкої дороги, сідав на застеленій лаві. Очі його не бачили нічого, крім поля — вигорілого, сухого, покраяного курними путівцями, над якими час від часу здіймалися хмари курави. Страшенна спека зовсім зморювала його, немовби розтоплювала мозок. На нього нападали лінощі, і він лежав, нічого не думаючи, нічого не бажаючи робити, відчуваючи тільки тупий, невідразний біль у душі.

Інкони його виводив з апатії стукіт телеграфного апарата, тоді він зіскакував з лави, поспішав до станції, але скоро вся його енергія зникала. Помітивши у вікно листоношу Ангела, він чекав його тільки для того, щоб передати йому телеграму, а сам або починав прогулюватись по веранді й під акаціями, або, найчастіше, знову лягав на лаву. Він не відчував ані найменших мук сумління, бо на станції не було майже ніякої роботи, а яка й була, то листоноша робив її сам, охоче і з якимсь ніби наміром. Справді, від цього він робився зарозумілим та бундючним. Але Боянов не звертав уваги на цього пришепелуватого й неприємного чоловіка. Недавно одружившись, той був такий підозріливий і ревливий, що замикав свою дружину саму в хаті, і лише тоді йшов на службу. «Дурень,— подумки обурювався Боянов,— подумаєш, яка красуня та його косоока дружина, а він ще й ревнує!» Його думки про листоношу та його дружину уривалися на цьому, і очі самі собою заплющувались.

Так минав день. Надвечір усе змінювалося: спека спадала, повітря ставало прозорим і м'яким, прохолодний вітрець пестив обличчя, бадьорив. Боянов уже не

ховав голову від сонця, він або сидів на лаві, або ходив сюди-туди подвір'ям, не був такий млявий і лінивий. Мозок його починав працювати. Боянов оживав, думав і, основне, мріяв. Провівши всю свою молодість біля телеграфу, пізнавши нужду і злигодні, про що свідчили його запалі груди й передчасно згорблена спина, він тепер відчував гарячкову і неситиму жадою життя, уявляв собі всі можливі радощі, яких йому не пощастило звідати, всі насолоди, яких він не зазнав. Потроху в його душі брали гору ті невтолимі бажання, та спопеляюча туга за коханням, за жінкою, яку відчуває кожна самотня людина. Боянов прискорював ходу, захоплено дивився перед себе запаленими очима. Відтепер в його уяві невідступно стояв, чаруючи непереборною спокусою, образ жінки, яку він добре знав. Це була Маруся, дочка Остапа Петренка, одного з тих козаків, що оселилися в сусідньому селі, за тричотири кілометри звідси. Кожного святкового дня Маруся пішки приходила на станцію. Її парасолька ще здалеку червоніла серед нив, немов велика чарівна квітка. Вона приходила дещо втомлена, розшаріла від спеки, але весела й бадьора; поки відпочивала — перемовлялася з Бояновим кількома словами, потім просила перо й чорнило, сідала за столик під акаціями й писала листи. Вона писала багато листів, нерідко це тривало дві, а то й три години. Закінчивши писати, Маруся кидала листи в поштову скриньку, знову заводила розмову з Бояновим, сміялась і довірливо дивилася на нього своїми синіми очима. Волосся в неї було русяве, сама — висока, струнка. Боянов тримався вільно, говорив без кінця, змішив Марусю своєю російською мовою і часто надовго затримував свій погляд на високих грудях та міцних стегнах дівчини. Нарешті вона йшла додому, і Боянов з сумом дивився, як звикає, гублячись у полі, її червона парасолька. Марусин образ захопив його, і він не міг заснути до пізньої

ночі. Він звинувачував себе в нерішучості й ніяковості, вигадував безліч хитромудрих вчинків, які могли б забезпечити йому успіх. Сам собі обіцяв бути надалі сміливішим, наполегливішим і освідчитись Марусі, щоб потім жити з нею в селі, навіть ходити в російській сорочці і відпустити бороду, як справжній козак. Віплекав і інші, набагато небезпечніші й ризикованіші мрії: одного свята вийти в поле за село, почекати там, поки з'явиться червона парасолька, і зустріти її. В цю пору люди рідко бувають у полі. Але наступного дня сонячне світло розсіювало всі ці плани — у нього не ставало ні сміливості, ні бажання здійснити їх. До того ж він вчасно пригадував, що Маруся — сильна й хоробра дівчина, а її парасолька, крім шовкової тканини, має ще й досить міцну ручку.

Крім відвідни Марусі, у Боянова були й інші невеликі розваги. Він любив спостерігати за людьми, які на менш чи більш довгий час зупинялися в готелі. Особливо багато їх було влітку. Село стоїть біля самого кордону, через його пропускний пункт проходить основний, найлюдніший шлях на Констанцу. Проїздили вози, фаєтони, а іноколи й автомобілі. Та найчастіше їздили цією дорогою двоє татар-візників. Усі в окрузі знали і їхні дивні звички, і те, як вони несхожі, — чого тільки про це не розказували! Обидва мали однакове ім'я — Яхя, але одного називали Кара-Яхя, бо, сам чорний, він їздив тільки вороними кінями, другому дали прізвисько Ак-Яхя — Білий Яхя, бо він їздив білими. Екіпаж у Кара-Яхя був простий, відкритий, але рідко можна знайти візника, який би їздив так швидко. Він з'являвся і зникав, як вихор. Його худі, змучені коні мчали то галопом, то рессю, розмахуючи хвостами не стільки від мух, скільки тому, що нагайка жорстокого Кара-Яхя раз у раз гуляла по їхніх спинах. Ні дощ, ні сльота, ні бездоріжжя не могли спинити цього чорного диявола. Його

цінували, в основному, за швидкість, тому його наймали купці і взагалі люди, у яких були важливі, невідкладні справи.

Ак-Якя, навпаки, був спокійний, урівноважений, не без деякої схильності до шикку. Його екіпаж і коні неначе були придбані не стільки для заробітку, скільки заради особистої втіхи, заради любові до спорту. Їздив він завжди тройкою чистих, білих, як лебеді, коней, вгодованих, спокійних, випещених. Вони підїздили до готелю неквапливою риссю, здіймаючи хмару пилюки і даючи про себе знати дзеленчанням голосних бубонців. Коли вони зупинялися перед готелем, усі, хто там був, милувалися цими красенями у нарядній збруї, оздобленій намистом і різнокольоровими стрічками. Екіпаж Ак-Якя теж був досить зручний, то був закритий екіпаж, оббитий зсередини червоним плюшем з невеликими круглими дзеркальцями на стінах, досить доречними, бо з Ак-Якя звичайно їздили жінки.

Приїзд екіпажу, запряженого білими кіньми, був для Боянова справжнім святом. Побачивши його ще здалека, він поспішно пристібав свій єдиний гутаперчевий комірець. Як тільки екіпаж зупинявся, Ак-Якя злазив з козел, ставав збоку і відкидав шкіряні запони з обох дверціят. Одна по одній з екіпажа виходили молоді туркені в шовкових паранджах, крізь які, хоч вони й закривали їх до пояса, все-таки можна було бачити круглі білі обличчя й підведені брови, лукаві очі й червоні, як мак, губи. Приїздили вони звичайно опівдні, йшли просто в сад, сідали під акаціями й починали пригощатися, завалюючи столи провізією. Їх відразу оточували з усіх боків кури, і дуже сміливі, й боязкі. А обидва собаки Алексі — Кина й Мечо, один маленький, чорний, другий великий, рудий,— заводили з гостями найтіснішу дружбу. Навіть тварини добре розуміли різницю між подорожніми: купці Кара-Якя,

завжди чимось заклопотані, розмовляли між собою і насніх їли, не звертаючи ні найменшої уваги на собак, які дивилися на них улесливими очима і махали хвостами, бо бачили на столі покрайний хліб. А тепер усім було добре: кури ганялися одна за одною по грядках заради якоїсь крихти, а Кина й Мечо жадібно хапали кусні просто з рук туркень, нігті яких були пофарбовані хною. Молоді жінки були приємно здивовані тією увагою, якою їх оточували в цьому глухому сільському закутку. Туркені все жвавішали, щебетали, як пташки, сміялися, а найвродливіші, водночас і найсміливіші, кидали загадкові погляди на Боянова, що стояв на веранді і вдавано байдуже дивився на них.

Усе це, на жаль, тривало годину, найбільше півтори. Весела компанія знову сідала в екіпаж, неблаганна рука Ак-Яхя застібала шкіряні запони, він сідав на козли, і білі коні баско рушали, як і завжди гарні й стрункі, немовби пишаючись скарбами, які везли. Останні слова і дзвінкий сміх заглушались стуком коліс і дзенькотом бубонців, а Боянов усе дивився й дивився вслід екіпажу, неначе бачив ще підведені брови й променисті погляди під ними. Повернувшись до себе на веранду, він з глибоким зітханням, яке мимоволі виривалося з його грудей, падав на лаву. Надвечір приходив начальник митниці Топуззов, і вони ще довго розмовляли про сьогоднішніх подорожніх.

Останнім часом Маруся хтозна-чому перестала приходити. Втративши надію побачити серед поля її червону парасольку, Боянов усю свою увагу зосередив на подорожніх. Байдуже, якщо не з ненавистю, зустрічав він Кара-Яхя та його клієнтів. Але варто було з'явитись екіпажу, запряженому білими кінями, як його серце починало радісно калатати, а солодкі й невиразні передчуття сповнювали душу. Сподівання Боянова здійснювалися не завжди. Дуже часто з екіпажа

Ак-Яхя, замість молодих туркенів з підведеними бровами, виходили старі, потворні татарки з жовтими обличчями й довгастими очима, або в ньому лежав хворий, так обмощений подушками і вкритий ковдрами, що не знати було — чоловік це чи жінка. Проте Боянов легко примирявся з цим розчаруванням, гадаючи, що через три-чотири дні знову з'явиться екіпаж Ак-Яхя.

Одного разу, простягнувшись на лаві й поринувши в свої думки, він почув зовсім близько такий знайомий, такий бажаний дзенькіт бубонців, скочив, як ужалений, і глянув: біля готелю зупинився екіпаж, запряжений білими кіньми. Дивна річ: звичайно він помічав його ще за пагорбком, стежив, як він проїжджав від одного телеграфного стовпа до іншого, як спускався у видолинок, щоб трохи згодом з'явитися перед готелем. А цього разу Боянов аж досі не помітив його, до того ж точний Ак-Яхя дуже спізнаювався: сонце вже хилилося до обрію. Боянов хотів був піти до себе в кімнату, щоб причепуритися, але не міг відірвати очей від екіпажа. З нього вийшли троє: літня огрядна жінка в темній сукні, високий, худорлявий чоловік, її віку, з блідим, хворобливим обличчям, і, нарешті, молода дівчина років вісімнадцяти, одягнена в біле, без капелюшка, в темно-синій довгій вуалі. Боянов встиг помітити, що дівчина надзвичайно струнка, гарна, але ще більше його привабила її життєрадісність, пустотливість. Високий чоловік і жінка говорили, мабуть, про щось дуже важливе — вигляд у них був стурбований, вони збуджено жестикулювали. Молода дівчина, то випереджаючи, то знову повертаючись до них, час від часу докидала своє слово, на що старші не звертали уваги, тільки кидали на неї той напівсердитий, напівласкавий погляд, яким звичайно зустрічають дитячі витівки. Вони зайшли в сад і посідали під акаціями. «Ах, як тут гарно!» — вигукнула дівчина. Вона

встигла вже побувати скрізь, зірвала кілька квіток, розворушила кущі васильків, та так, що їхній приємний запах долинув аж до Боянова, сполохала курей і за кілька хвилин встигла так подружитися з Киною й Мечо, що вони ходили за нею по п'ятах. Раптом вона помітила Боянова, окинула його поглядом, у виразі її обличчя промайнуло щось насмішкувате й лукаве. Але відразу відвернулася й почала бавитись із собаками. Проте трохи згодом знову обернулася до нього і, побачивши, що він пильно дивиться на неї, сміливо й вільно сказала: «Вечір добрий!» Боянов жажнувся, ніяково переступив з ноги на ногу, зібрався щось відповісти, але вона знову ж повернулася до нього спиною, і він тільки безтямно, сконфужено всміхнувся. Йому здалося, що майже дитячі плечі дівчини якимось конвульсивно здригаються. «Дивна дівчина!» — подумав Боянов, все ще всміхаючись.

Підійшов Ак-Яхя. З його слів Боянов зрозумів, що, оскільки вже минула шоста година, їм, мабуть, не дозволять переїхати кордон. І все-таки він думає спробувати, але якщо їх не пропустять, то вони вернуться й переночують тут. Приїжджі сіли в екіпаж і поїхали. Боянов кинувся до своєї кімнати і, висунувшись з вікна, проводжав очима екіпаж, який віддалявся. «Хоч би не пропустили! Хоч би не пропустили!» — повторяв він схвильований, охоплений неспокоєм і радістю. Перед ним усе ще стояло вродливе обличчя панночки, яка звернулася до нього. «Добрий вечір! Добрий вечір!» — повторював він у захопленні, кумедно розклянуючись перед стіною. «Добрий вечір, панночко! Добрий вечір!»

Вони повернулися. Боянов зустрів їх — він встиг пристібнути комірець, причепуритися й зачесатись. Подорожні спитали, чи можуть відіслати телеграму, — він тут же їм прислужився. Боянов уже знав їхні імена, звідки вони, куди їдуть. Трохи згодом усі вони, як

давні знайомі, вже сиділи за круглим столиком під акаціями й розмовляли.

— Отже, ви тут уже два роки,— говорив високий пан на прізвище Лозев.— Два роки в цій пустелі, в цьому Діарбекірі¹. Це забагато. Здається мені, пане Боянов, що у вас, як і в мене, здоров'я не дуже добре? Може, у вас малярія?

— О ні! У мене все гаразд. Я здоровий. Але, розумієте, погане харчування, сидяча робота...

— Авжеж, авжеж...

— А ваша родина, пане Боянов,— так само співчутливо звернулася до нього пані,— мабуть, у місті, правда? Вони вам пишуть? Ви й дітей маєте?

— Я неодружений, пані.

Зовсім не бентежачись, Боянов глянув на панночку і поблажливо всміхнувся, немов хотів сказати: «Які короткозорі й дурні бувають інколи старі люди, чи не так?» Панночка Віра кивнула йому головою і теж усміхнулася.

— Ах, мамо! — вигукнула вона.— Невже ти не бачиш, що пан Боянов ще зовсім молодий?

Обличчя мала серйозне, але з очей, коли вона окинула поглядом усю постать Боянова і наче крізь капелюх побачила його лисину, нестримно прорвався веселий сміх. Пані Лозева вибачилася, сказавши, що людина завжди може помилитися.

— Авжеж, авжеж! — дещо збентежено повторював пан Лозев.

Вечеряли всі разом. Боянов, позбувшись ніяковості, говорив тепер наче в лихоманці, без кінця й краю розказував про себе. Розповів про те, де і як розпочинав свою службу, в яких містах побував. Досить жваво

¹ Діарбекірі — фортеця, яка служила місцем ув'язнення учасників болгарського національно-визвольного руху.

змалював свою сварку з однією поважною особою, яка переслідувала його і через яку закинули його в це далеке й дике село. Він забув про їжу й на одну мить не переривав своєї розповіді. Інколи зустрічався поглядом з панночкою Вірою, яка запитливо й трохи здивовано поглядала на нього. На її губах тремтіла та сама ледь помітна усмішка. Ще більше підбадьорений її увагою, Боянов вів далі свою нескінченну розповідь. Старі, як видно, давно перестали його слухати, лише схвально похитували головами. «Авжеж! Авжеж!» — час від часу повторював пан Лозев.

Коли повечеряли, то лише тоді помітили, що навколо якоесь дуже світло. Зійшов уже місяць. Від акацій на їхній одяг і на землю падали чорні тіні, помережані тремтливими жовтими, схожими на золоті монети цятками. Ніч була тепла, тиха, і всім захотілось прогулятися. Коли вийшли за село, перед ними відкрилася вся принадність місячної ночі в степу. Не було видно ні обр'ю, ні обрисів масивних, важких гір, ні лісу, ні дерев. З усіх боків їх огортала глуха, молочно-біла порожнеча, над ними широко розстиалося небо, в якому поки що блискотіли лише найбільші зорі і золотавий диск місяця. У цій німій тиші до них виразно долинав кожний звук: чулися дзвіночки, але отари ніде не було видно, майже під ногами озивався перепел, десь іржав кінь, а потім так само виразно форкав. Десь попереду їхали вози, мабуть, зі снопами, бо рипіли безперервно і різко, і раптом молоді голоси завели протяжну, любовну татарську пісню.

Панна Віра була дуже весела. Вона то далеко випереджала всю компанію, бігла сама, тільки біла, як сніг, сукня її, ясна, неначе ввібрала в себе все місячне проміння; то верталася назад і, зупинившись, дивилася на небо. Тоді Боянов виразно бачив усе її обличчя, очі, сповнені захоплення, темну корону волосся,

кінці вуалі, що розвівалися за її плечима, наче крила. Господи! Звідки йому таке щастя, чи наяву все це, чи тільки сниться? Він відчував лише одне пристрасне бажання: бігати з нею, разом з нею пустувати, а коли вона, спинившись, задивлялась на якусь зірку, стояти поряд з нею, щоб його погляд зливався з її поглядом і разом з ним линув у небо — як молитва, як подяка богові, як пісня! Все це спадало на думку Боянову, але сказати це не вистачало сміливості, до того ж стримувала повага до старих людей. І все ж ніколи раніше не було йому так весело й так легко на душі. Задивившись на струнку постать дівчини, яка ніби пливла в місячному сяйві, наче біле видіння, він говорив не змовкаючи. Гавкне десь собака — він заводив мову про вівчарство, озветься перепел — про мисливство, коли панночка Віра згадувала якусь зірку — починав читати лекцію з астрономії. І хоч він ні з чим не був добре обізнаний, йому здавалося, що він говорить так цікаво й дотепно, як ніколи. Більш за все йому додавала сміливості панночка Віра, яка слухала його, час від часу відповідаючи. А одного разу, коли вони йшли поруч, вона, як йому здалося, досить інтимно, хоч і ненадовго, взяла його під руку.

Боянов і на думці не мав, що ця чудова прогулянка колись скінчиться. Та ось, зовсім несподівано, пані Лозева поскаржилася, що вона втомилася й змерзла. Всі негайно вернулись до готелю і, сказавши одне одному на добраніч, розійшлися. Боянов не спішив засвітити лампу або роздягтися й лягти. Він стояв посеред кімнати в тому ж стані, в якому повернувся,— приголомшений, зосереджений, немовби зачарований якимсь дивним сном. Лише одна стіна відділяла його від кімнати, в якій оселилася Віра. Боянов напружував слух, щоб вловити хоч найменший звук. Раптом звідти почувся зляканий зойк пані Лозевої, потім лунко й весело засміялася Віра. Боянов почув швидкі кро-

ки, які могли належати тільки їй, потім упала й розбилась якась скляна річ. Стара жінка знову почала щось кричати, але цього разу ще більш тривожно й злякано. Не чекаючи більше, Боянов вискочив у коридор. Перед ним стояла Віра й весело сміялася.

— Ах, пане Боянов... Зайдіть, будь ласка! Щось у нашій кімнаті. Літає...

Боянов сміливо кинувся до них.

— Ох, боже, як я перелякалася,— простогнала бліда, мов полотно, пані Лозева.— Дивіться, пане Боянов, Віро, тримай ближче лампу. Подивіться сюди, пане Боянов... сюди, за завіску. Віро, не підходь так близько!

Боянов відсунув завіску і глянув на верхні шибки. Нічого не видно. Він сильно стрепенув завіску. Раптом щось чорне вдарилося об скло, відскочило вбік і безшумно зникло.

— Ось він! — вигукнула Віра.— Кажан! Та це ж кажан!

Справді, це був кажан. Він зробив кілька кругів під стелею і знову ударився об скло. Боянов виліз на стіл. Віра тримала лампу. Почувся різкий тоненький звук, наче пискнула миша.

— Спіймав! — гукнув Боянов, злазячи з стола.

— Ах, пане Боянов, як ви не боїтеся! — здивувалася пані Лозева, поглядаючи на перетинчасті крила, які стирчали з-під пальців Боянова.— Господи, як він схожий на мишу! Віро, відійди, кажу тобі! Ах, пане Боянов, як ви не боїтеся!

— А чого боятися? Скільки я їх ловив!

І тут Боянов ойкнув — кажан укусив його,— проте не випустив, навіть не показав, що йому боляче. Але Віра помітила, як змінилося його обличчя.

— Він вас укусив?

— Ні, ні! Зовсім легко.

Боянов хотів перехопити кажана так, щоб той не міг дістати його своїми гострими зубами. На пальці показалася кров.

— Кров! — вигукнула Віра. — Як сильно вкусив!

— Сильно? — занепокоїлася й пані Лозева. — Покажіть, пане Боянов.

— Нічого, нічого. Дурниці. Не турбуйтеся, прошу вас.

Боянов зневажливо посміхався, ховаючи руку. Жінки наполягали, щоб він показав їм рану.

— Стривайте-но, я перев'яжу, — сказала Віра і поставила лампу.

— Так, Вірочко, — підтримала її пані Лозева. — Певдивися в чемодані, там щось знайдеш. Не можна легковажити, пане Боянов, це все ж таки рана.

Кажана покляли в порожню коробку, і Боянов був змушений простягти свою руку, щоб Віра її перев'язала. Щоправда, йому нічого не могло бути приємнішого, коли молода дівчина з виправністю, мабуть, набутою у лазаретах, накладала на рану вату, а потім обмотувала пальця бинтом. Боянов аж тремтів від блаженства, уважно стежачи за кожним рухом її тонких, з рожевими кінчиками пальців.

Прийшов і пан Лозев. Він затримався з Ак-Яхя. Пригоду з кажаном, яку йому всі розповіли майже в один голос, він вислухав, лагідно посміхаючись.

— Кажан непогана істота, — зауважив пан Лозев. — Він приносить щастя.

І пан Лозев розповів досить жорстоке повір'я про те, що коли зарізати кажана, але не ножем, а золотою монетою, і голову зашити в подушку, то це неодмінно принесе щастя.

— Ви чуєте, пане Боянов? — вигукнула Віра. — Неодмінно зробіть саме так. Ви станете щасливим.

— Якщо так... візьміть його собі, панночко...

— Ні, я не хочу. Ви, ви зробіть це.

Її посмішка, її голос немовби підкреслювали, що саме Боянов та людина, яка більш за всіх потребує щастя. Вони знову сказали одне одному на добраніч і розійшлися. Боянов узяв коробку з кажаном і вернувся до себе в кімнату. Але заснути йому вдалося лише на світанку.

Наступного дня він проводжав гостей. Коли всі вже сіли в екіпаж і білі коні, вигнувши дугою шиї, рушили вперед, у віконці з'явилася Віра. Крізь стукіт коліс і дзеленчання бубонців він почув її слова:

— Бережіть кажана! Він принесе вам щастя!

Боянов не встиг відповісти, бо екіпаж уже далеко відїхав, та й у віконці нікого не було. Але він стояв на місці, як і тоді, усміхаючись і дивлячись услід екіпажу, який все віддалявся й віддалявся, аж поки, нарешті, зник за деревами й будівлями на самому кордоні. Тільки тоді усмішка зійшла з Боянового обличчя, він опустил очі й задумався. Ще хвилину тому він був щасливий і веселий, а тепер почував себе розчавленим, приголомшеним страшенною скорботою, яка засмутила його душу і знесилила тіло. Йому було ясно тільки одне: він знову такий же самотній і нещасний, як і раніше.

Але це тривало недовго. У його пам'яті виразно ожило все, що трапилося минулої ночі. То був не сон, а справжня дійсність, і сталося це не з ким-небудь, а з ним, Бояном Бояновим, якого знехтували люди, бо вважали, що він нездатний завоювати увагу навіть найгіршої жінки. А вона ж, Віра,— найвродливіша, найчарівніша з усіх жінок. Розвеселившись, з гордо піднесеною головою, Боянов рушив на станцію. На веранді він зустрів Ангела і— на превеликий подив завжди похмурого листоноші— заговорив з ним найсердечнішим тоном. Але не затримався тут і вийшов надвір. Побачивши його, Кина й Мечо кинулися навтікача, бо він нерідко жбурляв у них камінням, щоб не

заходили до нього на кухню. Але зараз Боянов дружньо поманив їх і, аби завоювати довір'я, пішов і виніс їм хліба. Собаки махали хвостами і після кожного шматка дивилися йому просто у вічі, немовби кажучи: «Так, саме так і вона давала нам хліб!» Ці слова йому вчувалися звідусіль: і з саду, де вона рвала квіти, і від акацій, під якими вона сиділа, і від сходів, по яких вона ходила. «Вона була тут»,— повторяли всі навколо, усміхаючись, як усміхався сам Боянов. Як завжди, він походжав сюди-туди у затінку акацій, але кожні два-три кроки зупинявся, підносячи до губів перев'язаний палець. Не тому, що боліло—ні! Просто він цілував те місце, якого торкались її тоненькі пальці з рожевими кінчиками. Хіба не варто було зупинитися й вигукнути щось: «Я, Боян Боянов, найщасливіша людина в світі!»

Відтоді він тримав свій перев'язаний палець не інакше, як виставивши його поперед себе. Нехай кожний бачить, нехай кожний питає, що з ним сталося. Це зовсім не така звичайна і проста історія, як декому може здатися. І справді, коли надвечір Топузов повернувся в село і побачив перев'язаний палець Боянова, першими його словами були: «Що, поранився, Боянчо?»— «Ні, зовсім ні!»— Він узяв приятеля під руку, одвів його в тінь акацій і докладно, з усіма подробицями, розповів йому історію з кажаном. Топузов був терплячим слухачем, а його добре серце відгукувалось на кожний чужий біль, тому Боянов не тільки повторив, а ще й утретє розказав усе, пригадуючи й додаючи все нові й нові подробиці.

Увечері він повернувся до себе в кімнату все так само радісно збуджений. Кажан, якого він посадив у порожню банку з-під гальванічного елемента Лекланше, втомлений даремними спробами вирватись на волю, опустил крила й сидів, примирившись зі своєю долею; більше того, вищирені зубки, які біліли під гост-

рою мордочкою, нагадували щось схоже на усмішку. Охоплений безмежною симпатією і вдячністю до тваринки, Боянов теж усміхався, як усміхався протягом усього дня. «Друже! — шептав він, — ти всьому причина. Ти приніс це щастя. Тільки почекай, ще й не те буде!» Йому спало на думку відплатити добром за добро, випустити кажана на волю, але тут же згадався Вірині слова: «Бережіть кажана, він принесе вам щастя». Ні, Боянов не випустить його. Спробує якось годувати, щоб він жив у нього, хіба мало є приручених тварин? Спати Боянов не міг. Надворі була така ж ясна й місячна ніч, як і вчора. Він вийшов і пішов блукати полем.

Вернулися колишні дні — жаркі, одноманітні, нудні. Зі своєї лави на веранді Боянов бачив, як снопів у полі ставало все менше й менше, оголена стерня, курпа й сіра, нагадувала пустелю. Селяни працювали на токах, на станцію майже ніхто не приходив. Єдиною новиною в цьому безлюдді були, як і раніше, подорожні. На Кара-Яхя та його купців Боянов не звертав уваги, не цікавили його й красуні туркені, яких привозив Ак-Яхя. Але самі по собі екіпаж та білі коні стали йому дуже дорогі, і він завжди хвилювався, побачивши їх. Йому здавалося, що вони створені й існують тільки заради Віри, тому вони такі гарні, і бубонці виспівують тільки про неї. Ак-Яхя став найщирішим приятелем Боянова, він любив розмовляти з цим милим і добрим чоловіком кожного разу, коли той приїздив. Вони говорили про різні речі, але насамперед згадували недавніх подорожніх, таких любих Боянову. Люб'язний з усіма, Ак-Яхя удавав, ніби він усе добре пам'ятає, хоч багато дечого встиг уже забути.

Однак ні про що інше Боянов говорити не міг. Рана на пальці давно загоїлася, а він усе ще не знімав пов'язки і розповідав історію з кажаном. Бувало, коли

Його приятелі розмовляли про якісь свої справи, він несподівано виставляв палець і казав:

— Дивна тварина — кажан. Мабуть, він має в зубах якусь отруту. Стільки часу минуло, а ось бачиш — ніяк не може загоїтись!

І він починав усім відому розповідь. Дехто кепкував з нього, навмисно підохочуючи розповідати про кажана, аби тільки посміятись. І він, не здогадуючись про те, починав свою історію. Але нарешті це всім набридло, і одного разу ветеринарний фельдшер, роздратований тим, що програвав на таблі¹, вигукнув:

— Залиш ти в спокої того свого кажана! Чули вже. Хіба ти не помічаєш, як ти висох — сам перетворився в кажана!

— Скажи: в пугача,— додав офіцер-прикордонник.

Усі засміялися. Це образило Боянова, він став обережніший, сторонився людей. Якщо не давали говорити про те, що його так захоплювало, то ніхто не міг забронити йому думати про це скільки завгодно. Він так і робив. Пригадував усе, відновлював у пам'яті найменші подробиці, у випадкових вчинках і словах Віри відкривав особливий, прихований зміст, переконував себе, ніби те, що трапилося, дуже важливе і, безумовно, не лишиться без наслідків. Навпаки, все найкраще почнеться саме тепер. «Бережіть кажана, він принесе вам щастя!» Що інше могли означати ці слова, як не обіцянку, ледь приховане свідчення? Хіба не можна уявити собі, що коли вона ще й не любить його так, як він її, то все ж не зовсім байдужа, і згодом... Так, найкраще прийде найближчим часом! Захоплений мріями, Боянов непомітно для себе підправляв свої спогади, переінакшував їх, перебільшував, вигаду-

¹ Табла — гра в кості на спеціальній дошці (латин.).

вав. Так потроху з того, що трапилося насправді, і з того, що він вигадав сам, створилася дивна суміш, якась ілюзія, в яку він цілком вірив або намагався вірити, тим більше, що Топузов продовжував ставитися до його сповідей з повним довір'ям, не помічаючи в них нічого суперечливого.

Інколи, поговоривши з Ак-Яхя, він повертався радісний, усміхнений.

— А ти, здається, сьогодні веселий, Боянчо? — говорив йому Топузов.

— Так, — з удаваною скромністю відказував той. — Передають вітання. У наших все гаразд. Ак-Яхя бачив їх у Констанці.

«У наших» — тобто у Віри та її батьків, хоч насправді Ак-Яхя їх не бачив, нічого про них не чув. Інколи Боянов, навпаки, мав дуже стурбований вигляд.

— Не все у нас благополучно, — казав він Топузову, зітхаючи. — Віра ослабла.

— Годі тобі про це думати, — розраджував його добряк Топузов. — Усі ми люди, людина захворіє й одужує.

Боянов справді заспокоювався. І на другий день, коли Топузов питав його, як звичайно: «Ну що, Боянчо, як ся маєш?» — відповідав:

— Можу тобі все сказати трьома словами: віра (це слово він підкреслював), надія і любов!

Його поведження змінилося. Він тримався само впевнено, з почуттям власної гідності, як людина, що цілком розуміє своє становище і відповідно до нього зважає кожний свій вчинок. Маруся знову приходила щонеділі, вона ще більше розквітла й покращала, але, незважаючи на велику спокусу, він ставився до неї стримано й холодно, наче сама тільки думка могла завдати шкоди цнотливості людини, чиє серце належить іншій. Маруся помічала цю зміну і, здивовано дивлячись на нього, скаржилася, що не одержує

листів, яких так давно чекає. Боянов знав, що вона заручена:

— Я розумію вас, панночко. Тяжко, знаю. Я теж чекаю саме таких листів, яких чекаєте ви.

— Як, пане Боянов, ви, може, заручені?

— Так, є такий гріх.

Більше вони не говорили про це, хоч Маруся дуже зачудовано дивилася на нього своїми синіми очима. А вона й справді покращала.

Дні минали. Час від часу проїжджав екіпаж, запряжений білими кіньми, і Боянов зустрічав і проводжав його з великою радістю і втіхою. Йому здавалося; що екіпаж їздить не заради пасажирів, а тільки для того, щоб проїхати саме тут, саме повз нього, а потім поїхати туди, де живе вона. Все інше — лише служба, необхідна, надокучлива, поки нарешті настане той день, коли екіпаж повернеться саме з тими пасажирами, яких він так чекає. Боянов уже визначив цей день, нетерпляче чекав його, тремтів у передчутті близького щастя. Вечорами, коли смеркало й віяло прохолодою, він сідав на свою лаву на веранді. Крізь віти акацій сяли зорі, в теплому повітрі літали жуки і, натикаючись на щось, падали на землю, як дощові краплі. Іноді миготіли якісь крила, але тихо, обережно, безшумно. Кажани! Вони то з'являлися на мить у смужках світла, то раптом кидалися вбік, зникаючи в темряві. Боянов усміхався. Він переставав стежити за ними, але радів їхній присутності, відчував невидимі тенета, які вони плели навколо нього, — тенета мрій і блаженних снів. Про що тільки не думав він тоді, чого тільки не пригадував, які тільки картини не поставали в його палкій уяві! Він бачив Віру і розмовляв з нею, читав її листи, а потім якимсь дивним способом підходив до неї, дивлячись через її плече, як вона читає його листи. Нарешті, бачив самого себе біля апарата: приголомшений, схвильований, він трем-

тячими руками ніби розгортає стрічку й читає: «Вижджаю. Зустрічай кордоні. Віра». На кордоні! Звичайно, він буде там, багато раніше буде! Ось виринув екіпаж, запряжений білими кіньми, співають бубонці, у віконці з'являється всміхнене обличчя, маленька біла рука махає хустинкою. Потім — перша зустріч, схвилювані, уривчасті розмови про болісну розлуку, про безмежно довгий час, проведений у чеканні. Топузів, який теж тут, не може стримати сліз. Ак-Яхя сидить на козлах і всміхається, задоволений і гордий, що це він привіз таке щастя.

Вони сідають в екіпаж — і просто в село. Боянову хочеться, щоб усі його бачили, хочеться похвалитися, всім показати, який він щасливий. І тут усе змінюється: їхня поїздка в село перетворюється на якусь триумфальну процесію. Обабіч дороги — безліч людей, строката юрба, якії нема краю. Всі дивляться на нього і, звичайно, на неї, що сидить поруч нього, прекрасну, розквітлу від радості й щастя. І зовсім вони не в екіпажі, а в колясці, відкритій, великій, точнісінько такій, яку він бачив на малюнку, а коні — такі ж білі, але які гарні, горді, святково прикрашені. Боянов дивиться на всіх людей, як на братів, вклоняється їм і всміхається. Він виразно чує, як хтось говорить: «Це Боян Боянов, начальник... ні! — міністр пошти й телеграфу, він одружується з панночкою Вірою Лозевою». І всі це повторюють. Але серед усіх облич він помічає одно — насуплене, сердите, люте — це Ангел, листеноша! Він не радий, обличчя його темне від злості й заздрощів. А ось і ветеринарний фельдшер, офіцер-прикордонник з рябим обличчям. «Ти диви, як він висох,— каже ветеринар, вказуючи на Боянова.— Справжній кажан!» — «Скажи — пугач!» — підхоплює офіцер, і обидва аж душаться од сміху. «Поганяй! — кричить кучеру розгніваний Боянов.— Поганяй! Простото на них! Роздуши, розчави, знищ!..»

ноги, але зразу ж і схаменувся. Тепла ніч і місячне сяйво, яке білими потоками летіє крізь листя акацій, кличуть його на вулицю. Він хапає капелюха й біжить у поле. І, як уже робив не раз, іде тим самим шляхом, яким вони колись пройшли з Вірою, зупиняючись там, де зупинялися тоді; він пригадує кожну дрібницю, кожне її слово. Все більше й більше захоплюючись, він уже не бачить перед собою нічого, крім білого видіння — жінки, осяяної місяцем, усміхненої, жаданої. І, вступивши в неї погляд, Боянов біжить полем, як божевільний.

Пізно вночі повертається він до своєї кімнати і падає на ліжко. Та він надто збуджений і втомлений, щоб заснути. В кімнаті темно, але крізь чорну раму вікна проникає блакитне місячне сяйво, скісне проміння пронизує морок, і разом з ним немовби летіє п'янка знемога літньої ночі. Боянов заплющує очі, намагається заснути, але серце шалено калатає, в гарячій крові пробуджуються неймовірні бажання. Усміхнене обличчя Віри раптом зникає, замість неї з'являється Маруся, ставна, сильна, з напівзаплющеними очима. Вона обіймає його своїми міцними руками, притискається, обпікає гарячим диханням...

Спокій назавжди залишив Боянова. Він майже не спав уночі, безглузді сні переривалися хворобливим моторошним маренням. Щодня одні й ті самі мрії теж нагадували марення. І без того не дуже здоровий, він ще більше схуд, обличчя його зблідло, видовжилось, тільки очі палали тривожно й гарячково. Він почав цуратися людей, став неуважний, плів такі дурниці, що присутні презирались і показували жестом, що він не сповна розуму. З настанням осені й холодів йому зробилося гірше. Він сильно кашляв, втрачав останні сили. Топузов, як міг, умовляв його взяти відпустку й поїхати в місто полікуватись. Міг би лягти в лікар-

ню, поки видужає. навіть насуплени ангел переко-
нував його зробити це, хоч і говорив з ним згорда,
таким тоном, яким дорослі говорять з дітьми.

Проте він не вважав себе надто хворим і думав, що
їхня тривога перебільшена. До того ж здоров'я мало
цікавило його. Він перестав займатись службовими
справами, цілком передавши їх Ангелу. Жив тільки
своїми мріями, стежив за появою екіпажа, запряже-
ного білими кіньми, чекав, сподівався. Кажан давно
здох, але все ж він зробив так, як говорив пан Лозев.
Лягаючи ввечері головою на подушку, він знав, що
в ній зашито чудодійний талісман.

Дні поступово минали. Раптом погода зіпсувалась,
з півночі де не взяли тумани, полив дощ. Боянов
почав кашляти ще дужче, схуд як тріска і зовсім зліг.
У нього ледве вистачало сил вставати, щоб вийти
й подивитися на дорогу — чи не з'явиться на ній екі-
паж. Але через грязюку і погану погоду будь-який
рух тут припинився. Лише інколи виринав Кара-Яхя
і, навіть не зупиняючись біля готелю, гнав своїх воро-
них у сльоту — чорний, похмурий, як зловісне вті-
лення негоди, горя, злої і мстивої долі. Шулячись від
холоду, який проймав його, поки він дивився услід
Кара-Яхя, Боянов вертався до себе в кімнату і знову
лягав у ліжко. Дощ стукотів у вікно, а надворі, у гіл-
ках акацій, шумів вітер. Боянов все ще не вважав себе
дуже хворим. Він лежав, йому було так хороше, що
він один, що ніхто йому не заважає, не турбує його.
Втупивши в одну точку свої гарячково палаючі очі, він
мріяв — мріяв про той прекрасний екіпаж, запряже-
ний білими кіньми, який ось-ось привезе йому його
щастя.

А КАЛМУК ДРІМАЄ

Заїзд Сарандовиці в Антимовому стояв на роздоріжжі, яке було до того й перехрестям багатьох шляхів. І в осінню пору, коли з усієї Добруджі валка за валкою тяглися вози — одні до пристані, що біля Балчика, інші до млинів у Батові, — дорога їхня пролягала тільки через Антимове, повз заїзд Сарандовиці. Тоді тут починалися радісні дні. У дворі завжди було повно розпряжених возів, і поки голодні коні дрімали під своїми попонами, в корчмі лунали гайди, гучні голоси, а часом і підлога тріщала, загрожуючи провалитися від молодецької ручениці¹. Людина, яка сюди потрапляла, бачила в сизому тумані тютюнового диму, що плавав від підлоги до стелі, шапки, вивернуті кожухи й вусаті, засмаглі на сонці й вітрі обличчя. Всі гомоніли. Дехто сидів, але більшість стояли, тримаючи в одній руці склянку з вином, а в другій — батіг, неначе ось-ось мали вирушати в дорогу.

А за прилавком, серед диму і чаду смажених ковбас, хазяйнувала Сарандовиця, ставна, мужня, вродлива, незважаючи на свій вік, жінка, з косами, укладеними навколо голови, і засуканими рукавами. Вона наливала вино, готувала закуски, покрикувала на слуг і, хоч діла в неї було по горло, встигала відповісти дотепом на кинутий кимось жарт, усміхнутись, де треба, зустріти й провести гостей добрим словом.

В кутку, тут же, біля прилавка, ніби чужий цьому гомону, схилившись на стіл або закинувши назад го-

¹ Ручениця — болгарський народний танок.

лову, так що сива борода стирчала догори, дрімав Калмук...

Таким я запам'ятав Антимовський заїзд. Аж до пізньої осені, поки не зіспеується погода й не розгрузнуть дороги, тут завжди було людно і безперервно точилися веселощі. Старе вино випивалося, але відразу ж прибували вози преславських виноробів на підстилках з сухої кукурудзи з великими бочками молодого вина з душниками, заткнутими очеретом.

Це був найприємніший час для нас із дідом Гено. Наше приятелювання й наші спільні спогади невіддільні від осінньої пори й від Антимовського заїзду.

Дідові Гено було тоді майже сімдесят років, але, хоч і велика була різниця у віці, нас зв'язувала з ним міцна дружба ще й тому, що і моє, і його становище в цьому домі було однакове. І він, і я, можна сказати, були зайві люди. Я інколи пробував працювати на току, але в мене з того нічого не виходило. Я не витримував і під колючі насмішки тих, кого не лякає спека і в кого навіть пухирів на руках немає від вил та грабель, тікав до своїх книг. А коли й вони мені набридали, ішов до кав'ярні Алексі й сідав у затінку акацій.

Тут я або вже заставав діда Гена, або невдовзі він знаходив мене. Приходив він завжди сердитий, щойно полаявшись із своїми синами, бо, як він казав, вони його не слухають. Власне кажучи, його сини, дорослі люди, широкоплечі велетні, які, чим важча робота, тим лютіше накидалися на неї, не те щоб не хотіли, а просто не мали потреби слухати старого. Коли дідові Гено щось не подобалось, він вимагав, щоб зробили інакше. А коли бачив, що сини робили своє і тільки посміювались про себе, старий вибухав гнівом, накидався з лайкою на першого-ліпшого, хто потрапляв йому на очі, залишав тік і йшов до мене в затінок акацій. «Дивний народ пішов,— казав він,

ще не вгамувавшись і втягуючи носом понюшку тютюну з бляшаної табакерки.— Ти йому товкмачиш одне, а він — своєї». Я терпляче вислуховував його скарги, у всьому з ним погоджувався, і моє співчуття, разом з понюшкою тютюну, потроху заспокоювали діда Гена. Після того ми полишали дрібні буденні теми і починали розмову про політику, про світові події. А оскільки дід Гено час від часу читав вічний календар, то інколи заходила мова про сузір'я та про віщування славетного Казамії.

Але наближалась осінь, і тоді більше приїжджало людей на пристань. Тінь акацій і астрологія нас уже не задовольняли. Спостерігаючи перші навантажені вози на дорозі до Балчика, ми, наче двоє пізніх журавлів, знемагали від нетерпіння й туги. Нам дуже хотілось податися в мандри. Бо ми з дідом Гено все-таки не були зовсім зайві люди. І хоч нам де в чому відмовляли, хоч для звичайної роботи в нас не вистачало навиків чи бажання, існувало діло, яке завжди доручали тільки нам: поїздка на пристань у Балчик. І ось ця чудова пора наближалась, а разом з тим і наш час.

Зустрічаючись у затінку акацій, останні два-три дні перед поїздкою ми вже не розмовляли ні про які сузір'я, жодного разу не називали ім'я Казамії. Говорили тільки про наступну подорож, визначали день і годину від'їзду, не забуваючи найменших дрібниць. А разом з тим згадували наші попередні поїздки і досить часто — Антимовський заїзд.

Нарешті довгожданий день настав — ми вирушаємо. Вози навантажено збіжжям, затягнуто зверху шкірами, позаду в кожного з нас лежить лантух соломи. Ми беремо в руки віжки, і вгодовані коні бадьоро рушають з місця. На добре навантажених возах не трясе, колеса тільки порипують, але не деренчать. Виїхали ми, коли вже сонце схилялось надвечір — адже

шлях довгий, їхати треба цілу ніч, щоб рано-вранці бути на пристані і того ж дня вирушити назад. Перед нами в'ється біла стрічка дороги. Там, де вона підіймається хоч на невисокий пагорб, ми злазимо і йдемо з дідом Гено пішки, розмовляючи на ходу. Потім знову сідаємо. Вечоріє. На лани, вкриті стернею й кукурудзою, насуваються сутінки. Навколо жодної живої душі, нема й худоби, тільки де-не-де на зораному полі бовваніє нерухомий силует величезного орла.

Ідемо дуже довго. Кожен сидить на своєму возі і мовчить. Ми вже не бачимо один одного, не бачимо нічого навколо — темно. Кругом нас безконечне поле, високо в небі мерехтять зорі. Десь опівночі, коли і коней, і нас починає долати втома, низько під зорями, на які ми весь час тільки й дивимося, раптом виринають знайомі обриси дерев — кристалі темні крони, під якими ледве біліють будинки. А невдовзі морок прорізують освітлені вікна й широко розчинені двері, з яких на майдан падає сніп світла. Це і є Антимовський заїзд. Ми зупиняємося й розпрягаємо коней. Вони зразу ж починають хрумкати ячною соломкою, а нас чекає корчма, звідки вже долинає голос Сарандовиці. З цієї миті темне поле й зорі кудись зникають, і душу сповнює блаженне почуття відпочинку.

Одвиклі од світла, ми з дідом Гено зупиняємось на порозі й оглядаємо корчму. Цього разу людей мало. Сарандовиця, помітивши нас, відвела очі від прилавка, весело привіталася з дідом Гено і знову поринула в свої справи. Проте невдовзі, коли ми з дідом Гено вже сиділи за столом, вийшла з-за прилавка, стала посеред корчми, взявшись у боки, і з тією ж усмішкою сказала:

— Ну, діду Гено! Тепер перед усіма можу сказати: ти — тямуща голова! Сказав, що цього року буде врожай, і збулося. Такий урожай рідко коли буває. Але як це ти вгадав, ось що ти мені скажи.

— Прикмети були! — гордо мовив дід Гено і втягнув носом понюшку тютюну.— Прикмети були. Природа дає нам знаки, треба тільки їх побачити й зрозуміти.

— А я нічого не помітила. Які ж знаки були?

— А великі дощі після спаса? Такі дощі йшли, що вівчарі розповідали, нібито самі бачили, як однієї ночі вогненний змій вилетів з хмари й кинувся вниз. Зрештою, годі про це. Може, то змій, а може, просто блискавка. А згадай птахів, що з'явилися після дощу. Стільки птахів — сила-силенна, небо від них почорніло. І всі летіли в той бік, звідки сходить сонце...

— Правда,— тихо вимовила Сарандовиця, немов щось пригадуючи.— Цих птахів ми бачили. Ну, то й що? Птахи як птахи.

Дід Гено поблажливо всміхнувся і дістав табакерку.

— Сарандовиця, ось що я тобі скажу. Ти — жінка не дурна, але нічого не тямить у сузір'ях і навіть не чула про Казамію. Кажеш — птахи як птахи. А це зовсім не так!

І дід Гено, вже трохи сердячись, чхнув.

— Знаєш,— знову почав він,— які то птахи, скільки їх було? Небо від них почорніло. Це не ті птахи, яких можна щодня бачити. Той, хто розуміється на цьому більше за нас з тобою, сказав: ті птахи летять із заморської землі, з островів, що лежать на краю світу. Там вони живуть, ніхто їх не бачить, ніхто не може до них дістатись. Та коли вони знімуться й полетять, знай, що буде врожайний рік, а окрім того, почнеться війна...

— Друже Гено,— озвався Калмук, що, як завжди, дрімав у кутку біля прилавка, і через силу розплющив повіки.— Скажу тобі, не ображайся, все це дурниці. Звідки твій птах може знати, що буде колись? Щодо врожаю, то воно так. А війна? Війни ж нема. Не чув я ні про яку війну.

Дід Гено відразу ж дістав табакерку, а це означало, що його розгнівили. Він помовчав з удаваним спокоєм, немовби Калмуку не варто було й відповідати, а трохи згодом сказав:

— Калмук, Калмук! Отам, у кутку, де ти спиш, тобі б тільки пустити коріння. І розуму в тебе стільки, скільки в дерева. Немає війни... А ти візьми газету й побачиш: уже два місяці як Америка воює з мексиканцем. Але ж ти нічого не чув. Ти тільки куняєш у кутку і слухаєш, як Сарандовиця шелестить спідницею.

При цих словах Калмук задер сиву бороду й голосно, але разом з тим недбало засміявся. Засміялася й Сарандовиця, і ще якийсь чоловік, що вже стояв біля прилавка, коли ми зайшли, і час від часу перемовлявся з Сарандовицею. Одягнений у вже досить приношений костюм, він мав великі жовті вуса й маленькі очі, ще якимось підозріло й безглуздо підморгували. В руках він тримав сукуватий ціпок, а замість краватки навколо шиї в нього була пов'язана проста червона хустка у білих крапках.

Сарандовиця почала порпатися в шухляді, рахуючи гроші. Ми сиділи досить далеко від усіх, тому, коли розмовляли тихо, нас ніхто не чув. Дід Гено, поглядаючи на Сарандовицю, казав мені:

— Ця жінка зовсім не старіє. Коли дивлюся на неї, то немов бачу перед собою її матір, стару Сарандовицю. Ох, і показна жінка була. Вродливіша за дочку і балакучіша. Коли якийсь паша їхав мимо, неодмінно завертав сюди подивитись на неї. А цей бородань,— вказав дід Гено на Калмука,— хоч був молодий, але й тоді сидів у кутку. І охороняв колишню Сарандовицю, як тепер охороняє цю. Лежить, наче пес біля вівчарської колиби...

Калмук дрімав або вдавав, що дрімає. Він був кремезний, кощавий, але неохайний і лінивий. Ніхто не

знав — чи працює він де-небудь, чи має родину, хату. Його завжди бачили тут. Він допомагав Сарандовиці, доглядав коней, вивантажував бочки з вином. А коли не було роботи, то дрімав. І до того опустився, що хоч і мав багатирську силу, терпляче переносив жарти й витівки п'яних, які потішалися над ним, бачачи, як він дрімає, задерши бороду вгору. Найчастіше вони потай діставали в бакалійній крамниці Сарандовиці фарбу і вимазували його сиву бороду то в червоне, то в зелене, а інколи в кілька кольорів зразу, наче це була не борода, а якийсь прапор. Калмук прокидався, бачив, що з ним утнули, і, не ображаючись, сміявся разом з усіма.

Уже перевалило за північ. Селяни, які розмовляли осторонь, встали і, розрахувавшись, вийшли. Калмук усе дрімав. Не йшов і незнайомий з жовтими вусами, все щось говорив Сарандовиці, але вона, підраховуючи виторг, тільки супила чоло й відмахувалась, щоб він їй не заважав.

У цей час відчинились бокові маленькі двері і в корчму ввійшла висока, струнка дівчина. Зразу ж впала око велика схожість між нею і Сарандовицею, тільки ця була тонша, жвавіша і в розквіті тієї краси, яка вже згасала в старшої Сарандовиці. Вона глянула на нас і щось зашепотіла матері на вухо. Мати сердито відмахнулась, але дівчина ще більш уперто зашепотіла знов. Тоді Сарандовиця сховала гроші і, зціпивши губи, швидко вийшла через ті самі маленькі двері. Дівчина принесла замовлене нами вино. Ходила вона легко й плавно, всміхаючись і сяючи очима. Почувши її кроки, Калмук підвів очі, але зразу ж і опустил їх. А на обличчі незнайомого з'явилась невесела соромлива посмішка. Його жовті вуса стирчали вгору, і щоразу, коли дівчина проходила повз нього, він їй щось шептав. Але вона жодного разу не відповіла йому, хоч і далі посміхалася.

Нарешті Сарандовиця повернулась, знову взялася до підрахунків. Дочка її зразу ж вийшла. І коли маленькі двері за нею зачинились, незнайомий, повернувшись до нас спиною, довго дивився їй услід. Його жовті вуса наче обвисли, а ціпок нервово постукував по стоптаних черевиках.

Не мовивши й слова, дід Гено глянув на мене й усміхнувся. Калмук дрімав.

— Ну, пора спати,— сказала нарешті Сарандовиця.— Баташки! — звернулася вона до чоловіка з жовтими вусами.— Чого стоїш? Тобі треба йти. Йди вже, бо потрапиш вовкам у зуби.

Незнайомий обернувся до нас і всміхнувся. Його маленькі очі зблиснули, обличчя почервоніло. Ми теж підвелися. Раптом незнайомий швидко рушив до виходу, гукнувши з порога: «На добраніч!» — і зник у темряві. Сарандовиця, зневажливо скрививши обличчя, провела його похмуриєм поглядом.

— Хто це? — спитав дід Гено.

— Та ну його,— скипіла Сарандовиця.— Стовбичить тут, як свічка, заважає працювати. Хто такий, питаєш? Учитель із Сирнина.

— Здається, у зяті до тебе норовить? Що ж, непогано. Вчений.

Сарандовиця вийшла з-за прилавка, взявшись руками в боки й сердито, ніби комусь вичитуючи, заторохтіла:

— Може, він і вчений, може, з щирого золота зроблений, а мені байдуже. Не віддам я за нього дочки, не до пари він їй. Слухай, діду Гено. Я дочка корчмаря, і моя дочка теж буде корчмаркою. Цей заїзд перейшов до мене від матері, а від мене перейде дочці. Якщо тут і не тече, то капає, прогодувати одну сім'ю можна. Отже, зять повинен уміти підв'язати фартуха і стояти отут, за прилавком. І щоб людиною був...

— А хіба цей не людина?

— Може, й людина. Але став посміховиськом. Кажуть, у нього є гроші. Хай їм тряця, коли й сорочки, як у людей, на спині не має. І потім, знаєш що? У нього не всі клепки в голові. Порожньо отут! — пояснила Сарандовиця, покрутивши пальцем біля лоба.

— Про вчителя мова? — втрутився Калмук, який прокинувся і встав на весь зріст. — Смішний він. А вже до того скупий, що кажуть, волосину навпіл ріже. Минулого року на Івана перестріли його хлопці і, як звичайно, вирішили скупати. Ну, дав би їм якусь дрібницю, то й відчепилися б. Та де там! Розмахався ціпком та одного по плечу, другого — по руці... Ті, певна річ, схопили його — і в річку. А річка замерзла. То вони пробили ополонку — туди його. У нього навіть вуса обмерзли, стали схожі на мишачі хвости.

Калмук позіхнув, розправив свої ручища і, хоч мовчав цілий вечір, промовив:

— Добре ми з вами побалакали сьогодні. Ну, на добраніч!

Ми з дідом Гено вийшли. Десь на селі співали півні. Коні, опутивши голови, спокійно дрімали. Ми підкинули їм соломи, і вони знову захрумтіли. Я заліз на воза, бо завжди там спав. Але дід Гено, прихильник Казамії, хоч і любив дивитися на зірки, вважав за краще робити це з землі. «Я вже старий, — казав він, — можу уві сні й упасти», — і лягав біля воза.

— Ти пам'ятаєш, про що я тебе просив? — трохи згодом гукнув він мені знизу. — Як тільки зійде зірка Зоряниця, розбуди мене. Тільки Зоряниця, а не Керванджійка. То зовсім інша зірка і 'сходить набагато раніше.

Ще з минулого року я безпомилково розпізнавав, де зірка Керванджійка, а де Зоряниця. Мені, як і завжди в такі ночі, не хотілося спати. Сарандовиця замкнула корчму, і велика будівля з високими, наче у фортеці, кам'яними стінами поринула в тишу і морок. Тільки

там, де жила корчмарка з дочкою, ще світилися вікна. На білих завісках рухалися тіні. Я побачив чийсь обрис, дві руки, підняті до голови, і раптом на завісках чітко окреслились буйні хвилі розпущеного волосся. Потім тінь віддалилася, стала розпливчастою, і світло у вікні погасло.

Минуло досить багато часу. Раптом у п'яті щось зашелестіло соломою, тріснула суха гілка. Я оглянувся й побачив біля огорожі постать людини, яка, мабуть, ховалася там у тіні. При слабкому мерехтінні зірок мені вдалося розрізнити до блиску натертій ціпок і своєрідні вуса. Це був учитель.

Після того ми з дідом Гено часто бували в Анти-мовському заїзді. Зустрічалися там з різними людьми, були свідками всіляких випадків. Але що лишалося в корчмі постійного й незмінного, то це сирнинський учитель — він ніби розмовляв з Сарандовицею, а насправді краєм ока підстерігав, коли відчиняться маленькі двері — та ще Калмук, який завжди дримав у своєму кутку.

І от, зовсім несподівано, сталася зміна. Одного разу ми побачили замість Сарандовиці незнайомого хлопчину. Нам здалося дивним, чому така міцна, негмовної вдачі, корчмарка, якій під силу й найтяжча робота, передала свої обов'язки іншому, тим більше, що мала багато слуг. Сама Сарандовиця теж стояла за прилавком, проте нічого не робила, а тільки суворо, стуливши губи, спостерігала за роботою хлопця. А він спритний і моторний, усе в нього кипіло в руках, усе виходило до ладу. Ще було невідомо, чи вдоволена ним Сарандовиця, чи ні, а хлопець уже встиг завоювати загальну прихильність. Його звали Захарія, але хтось — невідомо хто — перейменував його в Захарчо. Русявий красунь, він був однаково ввічливий з усіма і до кожного уважний. Це лагідне ім'я якнайкраще пасувало

йому. І коли всі приязно стали вимовляти його, на обличчі Сарандовиці з'явилася усмішка. Ця жінка, здатна і на гнів, і на велику ніжність, почала ставитися до Захарча, як до свого сина. «Захарчо,— казала вона,— візьми оце. Захарчо, подивися, там щось просять». А тим часом з усіх кутків тільки й чулося: «Захарчо, Захарчо!»

Ще до того, як сталася ця зміна, вчитель покинув своє звичне місце. Він тепер уже ніколи не підходив до прилавка і не розмовляв з Сарандовицею, а вмоцнувався де-небудь збоку і, втупивши очі в землю, ворушив ціпком свої кошлаті вуса.

Захарчо добре справлявся з роботою. В корчмі стали подейкувати, що Сарандовиця хоче зробити його своїм зятем, що скоро мають бути заручини, а може, вони вже й були. Вчитель запив. І хоч раніше він, крім кави або чаю, в рот нічого не брав, тепер, як і кожний новачок, пив без міри і тільки ракію. Все, що відбувалося в корчмі, здавалося, не обходило його. Він не дивився більше ні на Сарандовицю, ні на Захарча, за яким раніше стежив з якоюсь злісною, напруженою увагою. Та коли з маленьких дверей знайомий дзвінкий голос ніжно кликав: «Захарчо, а йди-но сюди, щось тобі скажу»,— вчитель раптово здригався, намагаючись не оглядатися і, поки відчував, що в запалій тиші всі погляди спрямовані в той бік, ще впертіше й похмуріше дивився в землю, а потім наливав по вінця свою чарку і випивав одним духом.

Він сидів допізна і виходив останній, мовчки, не говорячи ні «До побачення!», ні «На добраніч!» Інколи невдовзі повертався і, постоявши деякий час, знову зникав. Він мав вигляд людини, яка щось втратила і в такому розпачі від цього, що ось-ось заподіє собі смерть. Він став неохайний, вуса в нього вже не були закручені, як раніше, а недбало звисали вниз.

— Не подобається мені цей чолов'яга,— зауважив якось дід Гено Сарандовиці.— Забагато п'є.

— Забагато. І все тільки ракію. Захарчо! — гукнула вона сердито.— Скільки разів я тобі казала, щоб не давав йому більше.

Захарчо добродушно всміхнувся і лагідно відповів:

— Як же йому не давати, коли він вимагає. Та й платить же людина.

— Боюсь, щоб він чогось не накоїв,— знову зауважив дід Гено.

— А що він може накоїти? — ніби зневажливо огризнулася Сарандовиця, але в голосі її прозвучала тривога.

— Розумна людина нічого не зробить. Але ж він не при тямі.

Сарандовиця нічого не відповіла. Запала досить довга мовчанка, від якої прокинувся Калмук. Сарандовиця глянула на нього, і я помітив, як вона швидко і обережно подала йому очима якийсь знак. Калмук зіскочив, як ужалений, подивився на те місце, де невдовзі сидів учитель, запнув поли свого плаща й швидко вийшов. Сарандовиця подивилася на Захарча, почекала, поки він спустився в льох у якійсь справі.

— Що він може зробити? — спитала вона.— Ти правду кажеш, що він несповна розуму. Тому й звеліла Калмукові стежити за ним. Ну, чим я перед ним винна? Він хоче одружитися з моєю дочкою. Гаразд. Але ж вона його не хоче. На милування нема силування. Тепер візьми цього хлопця, Захарча. І мені він подобається, і їй до серця припав. Людина не яблуко, її не розріжеш і не побачиш, що в ній усередині. Тут уже яка доля випаде. Але я так вирішила, так і буде. На добраніч!

Ми вийшли й подалися до возів.

— Слухай-но! — гукнув мені знизу дід Гено.— Коли зійде Зоряниця, розбуди мене. Тільки дивись як слід, не сплутай її з Керванджійкою.

Я не прислухався до його слів і дивився на освітлене вікно навпроти. На білій фіранці тремтіли спокусливі обриси. Нарешті світло погасло, і я став придивлятися, чи не з'явиться звідкись учитель. Справді, невдовзі почувлися кроки, і в темряві виріс чийсь величезний силует. Але то був Калмук, який обходив перед сном корчму.

Одного разу, коли мрячив дощ і холодний північний вітер бив нам в обличчя, ми поспішали, щоб швидше доїхати до Антимовського заїзду і там погрітися. Приїхали. Відкидаємо каптури плащів і бачимо, що тут набагато більше возів, ніж завжди, але люди стоять просто неба і, розбившись на купки, про щось жваво гомонять. Двері корчми замкнені.

— Що сталося? — питаю першого зустрічного.

— Гм... Тут таке сталося... Та облишмо це.

— А все-таки? Що ж сталося?

— Отой сирнинський учитель, Баташки, чи як його там, застрелив дочку Сарандовиці, а потім і себе.

Ми не вірили своїм вухам. Потім злізли з возів, залишили коней і, як і інші, не випускаючи з рук батогів, увійшли в густий натовп під вікнами Сарандовиці. Ніхто не стояв на місці, всі схвильовано метушилися. Спитали одного, другого, потім натрапили на очевидця і вислухали всю цю страшну історію від початку до кінця.

Того дня, коли ми були тут востаннє, учитель знову вернувся, але в корчму не пішов, а завернув до кімнати Сарандовиці. Кажуть, що він рішуче повторив своє освідчення, яке вже не раз робив раніше. Причому був дуже збуджений, і щоб його не дратувати, а заспокоїти, йому відповіли, що ще подумають. А дехто

казав, що Сарандовиця прямо відрубала йому, що її дочка вже заручена. Він попросив кави, і Сарандовиця пішла в корчму. Тоді вчитель замкнув за нею двері і навів на дівчину револьвер. Невідомо, чи вікно було відчинене, чи вона, вирішивши у відчаї викинутися, сама його відчинила. Але в ту мить, коли вчитель вистрелив, дівчина вискочила у вікно і впала на землю. Зі слів очевидця, вбивця визирнув у вікно і, вирішивши, що вона мертва, вернувся назад і пострілом у скроню покінчив з собою. Тепер він лежав там, у кімнаті. Вікно було відчинене. Вітер шарпав занавіску, і всередині запала моторошна, зловісна темрява. Кілька селян з кремінними рушниця стояли біля дверей. Під вікном, на бруківці, червоніла кров.

Сарандовиці ніде не було. Дочка її, яку всі жаліли, була тільки поранена, і її зразу ж одвезли до міста. На подвір'ї тинявся Калмук. Він дуже змінився. Страшний струс розбудив у ньому всю його приховану силу. Він щось прибирав, тягав неймовірно важкі речі. І все це робив мовчки, нікому й слова не кажучи. Розповідали, що, коли Сарандовиця вийшла приготувати вчителю каву, вона послала Калмука в дім, до дочки. Але було вже пізно. Все ж він виламав двері, вискочив у вікно, схопив поранену на руки й приніс її, наче дитину, в корчму.

Доц усе ще накрапав. Селяни один по одному сідали на свої вози і від'їжджали, щоб повсюди рознести страшну звістку. Вирушили в дорогу й ми з дідом Гено.

Через кілька днів ми застали Сарандовицю в корчмі на її звичному місці. А через два-три тижні повернулася й дочка. Певна річ, по блідому й ще змученому обличчю дівчини можна було здогадатися про небезпеку, яку вона пережила. Але ходила вона так само плавно й легко, усміхалася весело, як і раніше. Раз у раз відчиняла маленькі двері і звідти гукала: «Захарчо, а йди-но сюди, щось я тобі скажу!»

Але того, другого, вже не було. Про нього згадували тільки, щоб посміятися та пожартувати. Але й після його смерті він викликав сміх: через свою скнарність він зібрав чимало грошей, але був самотній, то частину з них заповів церкві, частину школі, а решту — Сарандовиці як винагороду за втрату дочки, яку вирішив убити. Заповіт знайшли в нього в кишені, і це викликало чимало різних дотепів.

— Не зумів узяти дівчину,— сміялися селяни,— то принаймні посаг їй залишив.

— Невже це правда? — спитав якось у Сарандовиці дід Гено.

Були ми, як часто траплялося, самі в корчмі, і Сарандовиця не стала приховувати правду.

— І ти взяла гроші?

— А чому й не взяти їх, діду Гено? Адже заповіт правильний і законний. А ти не питаєш мене, скільки мені все це коштувало. Не кажу вже про страх і муки, заїзд у мене цілих три дні був зачинений. А лікарі... А ліки... Чому б їх не взяти? Нарешті він сам того хотів, сам усе зробив, його воля...

Осінь закінчувалася, зарядили дощі, дороги розвезло. Наші поїздки з дідом Гено припинилися. А через місяць чи два ми почули, що Сарандовиця несподівано померла — тією несподіваною смертю, що часто забирала здорових і дужих людей. І коли наступної осені ми з дідом Гено знов приїхали в Антимовський заїзд, за прилавком побачили молоду Сарандовицю, дружину Захарча. Така ж ставна, яка була її мати, ще вродливіша, вона працювала так вправно й спритно, наче здавна звикла до цієї роботи. В корчмі було людно, навіть людніше, ніж колись. Починалися веселощі.

А в кутку, біля прилавка, загорнувшись у свій плащ, дрімав Калмук.

УЗДОВЖ ДРОТІВ

Ще боронячи цього незнайомого селянина від собак, Петр Моканин збагнув, що той завітав до нього не так собі, а пригнало його якесь лихо. Тому Петр і розсердився на собак, нагримав на них і знов оглянув селянина: по червоній безрукавці здогадався, що цей високий, кремезний чоловік — з-під Деліормана. З усього було видно, що він зроду бідняк: сорочка — самі латки, невміло пришиті великими стібками, пояс зношений, шаровари теж. До того ж був босий. Глянеш на нього: не людина — гора. Проте Моканин швидко зметував, що селянин цей з тих лагідних, покірливих людей, про яких кажуть, що вони й мурашці дорогу дають.

Незнайомий привітався, пробурмотівши ніби «День добрий», але було зрозуміло, що для нього цей день не такий, що гнітить його якийсь клопіт. Дивлячись кудись перед себе і показуючи рукою, він запитав, чи не там село Манджилари й чи далеко до нього. Моканин розказав як та куди і лише тепер помітив, що на дорозі стоїть залишений селянином однокінний візок. На візку, зіщулившись і згорнувши руки на грудях, сиділа жінка; на голову накинута велика хустка, кінці якої звисали на плечі — так було прохолодніше. Спека, справді, стояла страшенна, та Моканин знав: коли жінка отак розпускає хустку, її мучить не так спека, як щось інше. Позад неї, прикрита рядном, поклавши голову на чорні селянські подушки, лежала ще одна жінка — менша, мабуть, дівчина. Вона дивилася кудись убік, і обличчя її не було видно.

— У тебе, мабуть, на возі хвора? — спитав Моканин.

— Так. Дочка в мене нездужає.

Селянин повів очима по вівцях, які збилися на лужку, на якусь мить затримав на них зажурений погляд, але, здавалося, не бачив їх.

— Отакі наші справи,— промовив він.— Погані справи!

— Ти, бачу, не тутешній. Звідки ти? — запитав його Моканин.

— З Кичук-Ахмеда, що біля Канари. Надеждою тепер його називають. Бував я і в цих місцях. По селах їжджу, продаю глину — добра біла глина в нашому селі. Жінки її охоче беруть. А коли спускаюся униз до моря, то там купую рибу, виноград або що трапиться, і везу назад. Дякувати богові — якось перебивасмося. Коли б тільки не ця біда...

Він сів на землю, вийняв шкіряний кисет з тютюном. Моканин сів поруч і дивився, як тремтіли його загрублі мозолясті пальці, коли крутили цигарку.

— Не живуть у нас діти,— знову почав селянин.— Троє померло ще маленькими. Оця одна в нас і лишилась,— він глянув у бік візка.— Пильнували її, як ока. Шматок від рота собі відривали, усе старалися, аби їй щось купити, пошити платтячко, щоб не гірша була від інших. Нівроку, дав господь — викохали. А оце з якогось часу почала марніти: наче й нічого, а в'яне. Чув я, скаржилась матері: гірко їй, усі подруги вже заміж повиходили, а вона все ще ходить у дівках. «Не журись, дитинко,— кажу їй.— І тобі щастя всміхнеться. Не дивись на інших. Вони багаті. Нинішні парубки такі — вони багатих шукають. Але ти ще не перестарка, і собі знайдеш дружину, не побивайся».

— Скільки ж їй років?

— Скоро двадцять. На пречисту буде двадцять.

— То ще молода дівчина.

— Так, молода...

Селянин замовк і знову невидюче подивився на овець. Десь поблизу в гарячому повітрі сюрчала цикада.

— Цього літа вона попросилася, щоб пустив її на заробітки в жнива. Звісно, ми бідні, живемо в нужді, та коли подивився на неї — кволу, хворобливу, не хотілося відпускати. «Прошу тебе, тату, пусти, хочеться й мені піти з дівчатами». Що мав робити — пустив її. І що там сталося — не знаю, мене там не було. У степу лягали, у степу вставали. Знаю тільки, як вона мені розповіла. Якось жали вони цілий день, повечеряли, потім дівчата співали, сміялися. Полягали спати. Нонка — так звуть мою дочку — теж лягла. «Лягла, — каже, — тату, під полукіпком, у затишку, щоб не продуло, вкрилася і заснула. Але раптом чую, — каже, — щось важке, холодне, ось тут, на грудях. Розплющила очі — гадюка!»

— Невже?

— Еге ж, гадюка. Скрутилася й лежить у неї на грудях. Як крикне Нонка, затремтіла від страху, схопила її і геть пожбурила...

— Пожбурила, кажеш? У жнива таке трапляється. Чував я, що якимось одній жінці гадюка в рот заповзла. Але ж не вжалила твою, ні?

— Ні, ні. Трохи скрутилася на грудях, а та схопила її та як жбурне!.. Так мені дочка розповідала. Снилось їй таке, чи насправді було — не знаю. Відтоді й заслабла. Поглянь, наче билинка, висохла. Груди болять. «Там, — каже, — де гадюка лежала, болять».

— Ну й діла, ну й діла! — дивувався Моканин. — Куди ж ти її тепер везеш? До доктора?

— Доктори! У скількох докторів ми вже були! Везу її тепер... гм, як би тобі сказати... Як на мене, то я не вірю, але жінки, та й хвора... дитина...

Голос його затремтів, і він замовк. Опустивши очі, смикав то вуса, то бороду — давно неголену, шорстку,

густо посріблену сивиною. Моканину не треба було пояснювати, кожна сива волосина — знак якогось клопоту.

— Оце недавно увечері,— вів далі селянин,— повернулися земляки з пристані. Розповідали про се про те — не знаю, що там правда, а що — ні. Люди не мають клопоту, можуть і пожартувати. Тільки прибігає до нас Стовниця, кума, така балакуча, така всезнаюча. «Гунчо! — гукає ще з порога.— Щастя маєш! І Нонці щастя! Хай здорові будете!» — «Що там?» — питаю. «Повернулися з пристані Никола і Пеню Сидерови, і кажуть, що в Манджиларах з'явилася... біла ластівка! Зовсім біла, як сніг...» — «Ну?» — «Та ти,— каже,— знаєш, що таке біла ластівка! Вона,— каже,— з'явиться чи не на сто років раз, але хто її побачить, на що б не хворів, одужує! Гунчо,— каже,— не гайся, їдь. Вези Нонку». Що робити? Дівчина в сльози, мати зразу вчепилась за це. От ми й поїхали.

— Та чи правда це? — вигукнув Моканин.— Де ж ця ластівка?

— Я ж тобі кажу: тут вона з'явилася, в Манджиларах.

— Біла?

— Зовсім біла.

Здивований Моканин глянув на дорогу: щодня опівдні він приганяв свою отару на цей лужок, але тільки зараз помітив, скільки ластівок сидить на телеграфних дротах. Та й не дивно: наближався спас, а в цю пору ластівки й лелеки збиралися в зграї перед відльотом. Ластівок було так багато і так щільно тулилися вони одна біля одної, що дріт аж провис під їхньою вагою і нагадував чотки. Багато їх, але всі чорні.

— Задля цього я й приїхав,— уже сміливіше і з полегшенням сказав селянин.— Хотів спитати тебе, може, ти бачив її, може, чув...

— Ні, брате. Білу ластівку? І не чув, і не бачив.

Але нараз Моканин схаменувся: адже ці бідні люди можуть зовсім впасти у відчай.

— А може, і є,— додав він.— Усяке буває. Білий буйвіл, біла миша, біла ворона — трапляється. Можливо, і біла ластівка є. Та й повинна бути, якщо люди кажуть.

— Хтозна,— зітхнув селянин.— Як на мене, то я не вірю, але жінки...

Він повернувся і пішов. Зворушений Моканин теж підвівся, щоб провести його й подивитися на дівчину. Коли вони вийшли на дорогу, мати — змарніла і змучена нестатками жінка — ще здалеку втупила погляд у чоловіка, неначе сподіваючись з виразу його обличчя вгадати, чи вдалося йому почути щось утішне. Дівчина все ще лежала, повернувши вбік голову, і дивилась на ластівок, що сиділи на дротах.

— Ось чоловік каже, що село вже близько,— промовив селянин.

Почувши його голос, дівчина обернулася. Була вона дуже худа, під рядом ледве вгадувалося її тіло, висушене хворобою, обличчя було як віск, але очі ясніли, все ще молоді й усміхнені. Вона дивилась то на батька, то на Моканина.

— Новко, цей чоловік бачив ластівку,— сказав селянин, глянувши на Моканина.— Он у тому селі вона була, чуєш? Якби-то й нам її побачити!

— Побачимо ми її, дядечку? — вигукнула дівчина, і ясні її очі засяяли.

Щось піднялося в грудях Моканина, здушило йому горло, затуманило очі.

— Побачите, дитино, побачите,— голосно заговорив він.— Я бачив її, побачите й ви. На власні очі бачив, така біла-біла. Побачиш і ти. Дай тобі господь побачити її і видужати... Ти ж іще молода. Побачиш, кажу тобі, побачиш... І видужаєш, дитино, не бійся...

Мати заплющила очі й заплакала. Високий, кремезний селянин закашлявся, схопив коня за вудила й повів.

— Хай вам щастить! — гукнув їм услід Моканин.— До села близько. Весь час уздовж дротів, уздовж дротів!

Він довго стояв на дорозі й дивився їм услід. Дивився на матір у чорній хустці, на дівчину, що лежала коло неї, на високого згорбленого селянина, який брів дорогою, ведучи маленьку конячину. А над ними, між телеграфними стовпами, весь час проносилися, знову сідали і гойдалися на дроті ластівки.

Замислений, повернувся Моканин до овець і взявся за постолі, які майстрував із сирої кінської шкіри.

«Біла ластівка...— думав він.— А чи є така?» Щось стискувало йому груди, не давало спокою. Опустивши шило, він підвів погляд до неба й вигукнув:

— Господи боже, скільки горя на цьому світі!

І ще раз подивився услід візкові.

АЛБЕНА

На дорозі між корчмою і Хорозовим млином зупинився віз, готовий щохвилини рушити далі. Цим возом двоє стражників мали одвезти до міста Албену. Вулицями і дворами, залишивши роботу, на ходу напинаючи хустки і поспіхом відсуваючи рукави, бігли жінки подивитися на неї. До воза посунули й ті, хто був у млині, а в ньому ще ніколи не збиралося стільки народу, як сьогодні, перед великоднем. Високо на пагорбі стояла хата Албени — звідти мали її вивести. Здавалось, на самих стінах позначилося те страшне вбивство, яке там сталося: інші хати вилискували побіленими стінами й синіми віконними рамами, а ця була занедбана, брудна, з облупленою шпукатуркою, неначе облалена громом. Обидва стражники стояли біля неї — один перед дверима, другий біля вікна. Албена ще не вийшла.

Багато подробиць, багато незначних випадків, які за інших обставин лишилися б непоміченими або забулися, зараз спадало людям на думку, про них розповідали не раз і не два. Кожний хотів показати, що він і раніше щось помічав або передчував. Дехто з селян, які вже три-чотири дні чекали в млині своєї черги, вважали себе найобізнанішими свідками того, що сталося. Знайшлися й такі, що з найменшими подробицями розповідали, хто, де і як сидів того дня; як спочатку мова зайшла про те, що чорногузи, бачте, нині рано прилетіли; як потім, глянувши на поля, стали пригадувати, у якому році вони були ще такі зелені, такі рясні й буйні, аж треба було худобу випускати на

спаш. А вже після того,— розповідали вони, дивлячись на жінок, що поспішали все побілити, все прибрати до великодня,— побачили й Албену, яка ходила в себе на подвір'ї. Навіть здалеку по її ході й стрункій поставі можна було здогадатися, до чого ж вона гарна. Але ні того, ні другого дня Албена не спускалася ні до криниці біля корчми, ні до млина, де працював її чоловік Куцар.

Якби вбито було не Куцара, навряд чи хтось і згадав би про нього. Це був незграбний, млявий і неповороткий чоловік, який працював завжди мовчки. Невтомний, як машина, весь запорошений борошняним пилом, він тягав важкі лантухи, і хоч товквся у млині ціліснінький день, ніхто й не помічав його, неначе то була не жива людина, а якась річ. Спочатку про нього говорили, але тільки тому, що всіх дивувало, як Албена, така красуня, могла вийти за таке опудало. «Дісталося свині гарне яблуко»,— казали люди. А потім перестали говорити й про це, просто не звертали на нього уваги. Куцара забули й на селі. Аж тепер дехто пригадував, що останніми днями цей мовчазний, терплячий чоловік став раптом збуджений і злий. Для нього існував лише хазяїн — Нягул, жорновий майстер. Його він в усьому слухав, йому корився, як раб. Але за два-три дні до вбивства Куцар змінився; коли Нягул що-небудь кричав йому згори, Куцар починав весь тремтіти, щось бурмотів і дивився на нього скоса, наче бик. Здавалося, він шаленів від самого Нягулового вигляду, від його голосу.

У середу на страсному тижні в селі довідалися, що Куцар помер, а поки люди питали одне одного, як і від чого, рознеслася чутка, що його вбито. Дитина Куцара, ще зовсім маленька, всього два роки,— саме в цьому вбачали перст божий,— розповіла, що вночі мати накиннула батькові на обличчя свій фартух, а якийсь чоловік увійшов і почав боротися з батьком. Був він у паль-

ті, а на пальті в нього — хутро. Тільки це і розповіла дитина, але більше їй не треба було. Албена в усьому зізналася. Проте, хто був той чоловік — цього, незважаючи на всі умовляння й погрози, вона не відкрила.

Першим свідком у цій справі став дід Власю. Людина без певних занять, веселун і базікало, він цілими днями вештався біля корчми, як бездомний пес коло м'ясної крамниці. Тільки-но хтось у корчмі почне пригощатись, дід Власю вже й тут: підсяде, сміється, співає, дивись — і йому чарку піднесуть. Отож, у корчмі, що коло млина, він і застав чоловіка в короткому суконному пальті з хутряним коміром. То був русявий красень, з шапкою, зсунутою на потилицю, із зачучерявленим чубом. Відразу можна було здогадатися, що його тут причарувало: інші гомонять, співають, а він наче глухий — тільки їй дивиться, як Албена ходить у себе на подвір'ї, тільки їй розпитує всіх про неї. Пробув він там два дні і зник. А ранком довідалися, що Куцара вбито.

Гарний хлопець був, з ним дід Власю і їв, і пив, але правди не міг приховати. Від нього їй довідалися, хто та звідки той чоловік, і затримали підозрілого. Тепер слідчий допитував його в громадській управі. Той казав, що нічого не знає. Можливо. Але скоро їй він зрозуміє, що відпиратися марно і, як Албена, викладе всю правду.

— Ідуть! — крикнув хтось. — Ведуть Албену!

Натовп біля воза сколихнувся; з пагорба спускалась Албена, а з нею обидва стражники. Всі знали, що Албена попросила, як останньої милості, щоб їй дозволили одягтись, як вона хоче. Тим-то так і затрималась. І ось вона йшла така виряджена, якою її рідко бачили.

— І чого це вона так вичепурилася? — обурилася якась із жінок. — На весілля йде чи на шибеницю!

— І в зашморгу хоче бути гарною.

— Проклята краса! Вона її й погубила!..

А дід Власю, який теж прийшов сюди, весь час розмахував перед собою костуром. Посидить, посидить — і розмахнеться.

— Ти що, діду Власю? — засміялася якась молодичка.— Чи не з дияволами, бува, б'єшся? Чого своїм костуром махаєш?

— Треба, от і махаю. Приміряюсь, чи поцілю її, коли прохідитиме повз мене. Як ушкварю по голові, то знатиме. Оце й буде її суд, цій шльондрі!..

Албена вже наближалась. Вона йшла попереду, а за нею обидва стражники. Не було тут людини, яка б не знала Албену, але, побачивши її зблизька, всі затамували подих. Албена мала такий вигляд, як і завжди, тільки не сміялась та очі її не грали, як раніше, а, приховані довгими віями, дивилися вниз. Одягнена була в синій сукман і камізельку, оторочену лисячим хутром. Руки смиренно склала на грудях, неначе йшла до церкви. Та коли вона опинилася між двома стінами людей і підвела очі, від її погляду, що був знаний усім чоловікам, а тепер, сповнений скорботи, став ще принаднішим, від тонких брів і білого обличчя наче повіяло відьомськими чарами, які умиряли людський гнів. Грішна була ця жінка, але гарна. Жінки, що збиралися лаяти її, не вимовили й слова, а костур діда Власю так і не ворухнувся.

У цій тиші, за ці кілька хвилин сталося диво: стислися найчерствіші серця, жалістю й добротою засвітилися очі в чоловіків та жінок.

— Ох, Албено, ох, дочко! — зарідав жіночий голос.— Що ти наробила, Албено!

— Ох, Албено, Албено!

Албена зупинилася.

— Тітко Димке,— гукнула вона,— прощай! — Потім повернулася в інший бік: — Люцо, Тудорко, Савко, бувайте здорові. Прощайте, прощайте всі!

Багато хто плакав. А Албена йшла така ж спокійно скорботна, така ж гарна.

— Прощайте! — крикнула вона.— Молода я, согрішила. Простіть мені.

Люди, схлипуючи, юрмилися навколо неї. Жінки проштовхувалися ближче, але стражники їх відтісняли. Тоді звідкись ззаду почувся тремтячий гнівний голос діла Власю:

— Хлопці, заступіться за неї, не віддавайте! Що за село буде без Албени!

Албена дійшла до воза, вилізла на нього і, випроставшись, крикнула ще раз:

— Согрешила я. Пробачте мені!

Потім сіла й замовкла. Привели її дитину, що виказала матір. І коли побачили, як Албена обняла й поцілувала її, ніхто не міг стримати сліз.

Раптом млин зупинився. Мотор, який безупинно, вдень і вночі, стукотів нагорі у залізній трубі, наче серце, раптом зупинився й замовк. Зіпсувався, чи що. Аж тут із широких дверей млина вийшов Нягул, жорновий майстер. Пробираючись поміж возами й кіньми, він простував до натовпу. «Може, зупинив млина, щоб теж подивитися»,— казав дехто.

Але Нягул пропхався крізь натовп до воза, одягнув пальто — коротке суконне пальто з хутряним коміром, скочив на воза і сів поруч з Албеною. Всі так і завмерли: якби Нягул жартував, він сміявся б, але він був блідий, мов полотно.

— Геть! — крикнув стражник, схопивши його за плече.— Злазь!

— Не злізу,— промовив Нягул.— Це я вбив Куцара.

— Що, що він сказав? — закричав Марин Чокой, заступник кмета¹.— Що він верзе? Хіба це можливо?

Старший стражник махнув рукою.

— Правду він каже? — спитав він Албену.

¹ К м е т — сільський староста.

Албена кивнула головою і заплакала. На віз з усіх боків напірали люди. І наче тільки тепер у всіх відкрилися очі, всі побачили нараз, що Нягул — русявий красень, що шапка в нього зсунута на потилицю, а чуб кучерявий. І на ньому коротке суконне пальто з хутряним коміром. Все стало ясно, як день.

Усі закричали, зашуміли. Коли минуло перше здивування, жалість до Албени вмить зникла. Жінки знову свердлили її поглядами, повними ненависті; десь позаду піднявся костур діда Власю.

— Сучка, — загорлав він, — ще одну родину погубила!

На обличчя чоловіків насувалася хмара, і хоч про Албену ніхто з них не говорив, здавалося, вони не могли стерпіти того, що Нягул сидить поруч з нею. А втім, усе сталося так швидко, так несподівано, що ніхто не встиг зібратися з думками.

Розгубився і Марин Чокой, кметів заступник.

— Не може цього бути, — кричав він, здивовано оглядаючись навколо. — Як це так — Нягул... Ми ж усі його знаємо, він чесна людина. Ні, не може бути! Злазь, злазь, Нягуле!

— Поганяй! — крикнув старший, сівши на воза.

Але Чокой схопив коней за вуздечки.

— Пане старший, прошу вас, заждіть! Хіба це можливо — у нього ж дружина, діти... Деміре! — гукнув він розсильного. — Біжи-но, поклич Нягулицю. Та швидше!

— Поганяй! — повторив старший.

— Куди? До міста?

— Ні, в управу, до слідчого.

Віз швидко покотився. З млина вибігла жінка, худа, змарніла, передчасно зів'яла. Це була Нягулиця. Спочатку вона слухала, не розуміючи того, що їй казали, потім кинулася слідом за возом, але раптом зупинилася, впала на землю і, затуливши обличчя руками, заридала.

СЕНЕБИРСЬКІ БРАТИ

З свого вітряка, що завмер серед спеки з опущеними крилами, наче хворий птах, дід Штеріу дивився на два самотніх дерева, які бовваніли на півдні, і думав про сенебирських братів. Там, де ці два дерева, наче два зелені стовпи, стриміли до неба, за обрієм лежало село Сенебир, а в ньому жило два брати — Петр і Павлі.

Не схожі були ці два брати,— думав дід Штеріу,— на двох волів — роботящих, лагідних, добрих. Не за законами честі жили, не знали страху божого і милості до людей. Були вони як два вовки, люті, хижі й злі, як ті сірі балтенські вовки, що взимку переходять замерзлий Дунай і нишпорять по рівнинах Добруджі. Та й з'явилися вони, як вовки. Налетіли якось у Сенебир — під час російсько-турецької війни це було — пригнали худоби видимо-невидимо: і отари овець, і табуни коней, і стада корів. Але все це багатство дісталось їм не важкою працею — то була здобич, нагрована в ті смутні часи. Уп'ялися вони в Сенебир, наче кліщ у живе м'ясо. Хто слабший, той сам упав перед ними навколішки, хто сильніший, того, наче розлютовані бики, повалили й затоптали. Менш ніж за двадцять років брати стали господарями всього села.

Одна тільки заможна людина лишилася в Сенебیری — Халіл Ходжа. Коли і його хата — простора, біла, з галереєю та двома високими берестами перед нею, тими самими двома деревами, на які зараз дивився дід Штеріу,— коли і ця хата з садобою перейшла до рук сеңебирських братів, тоді жменька турків, які ще трималися в Сенебیری, знялася й рушила до Анатолії.

Народились вони на цій землі, і тяжко було їм розлучатися з нею. Напилися доп'яну, хоч досі ніколи в житті й чарки не брали в руки, танцювали хоро, співали, плакали, обнімаючи і друзів, і вчорашніх ворогів. Нарешті рушили, і майже всі селяни, серед них і дід Штерю, вийшли в поле провжджати їх. Збиралися виїхати на зорі, а ось уже й місяць зійшов. Чисте було небо, широко розкинулась рівнина, оповита прозорою імлою, і там, де лежало село, поміж білими стінами хат з темними, погаслими вікнами, підносили свої верхівки до неба два темні берести, неначе два духи, дві примари минулого, один біля одного, немовби дивлячись услід тим, хто покидав село.

Глянув на них Халіл Ходжа, перевів погляд на свою хату за ними і, коли вже прощалися, коли чоловіки несамовито горлали пісні, а жінки плакали, сказав дідові Штерю:

— Прощавай, Штерю-чорбаджі. Розлучаємось. Поїду далеко, аж до самого моря. Якщо і там мене спіткає лихо, як тут, ще далі подамся, за море. Майно моє відібрали ці брати. Нехай. Нічого поганого їм не зичу. Але слухай-но, що я тобі скажу: бачиш оті два берести, два дерева? Їх своїми руками посадив мій батько, коли народилися ми з братом, нам на щастя. Ти ж їх знаєш — зелені, веселі, жодної сухої гілки не знайдеш. А далі що буде? Не знаю. Та, не вірю, що бог те, що дав людині, може забрати в неї й віддати іншому. Не вірю, запам'ятай мої слова, Штерю-чорбаджі...

Багато часу сплигло відтоді. Дід Штерю постарів, але нічого не змінилося, і він майже забув слова Халіла Ходжі. Сенебирські брати з року в рік багатшали, ніхто їм не міг стати на перешкоді, а берести все вище тяглися до неба. Певно, Халіл Ходжа помилився: чужий достаток пішов на користь сенебирським братам.

Проте доля людська все ж у божих руках: один з сенебирських братів, старший, Петр, коли постарів і стомився, передав усі справи синам, а сам зайнявся пасікою, та несподівано й помер. Помер від дрібниці: вжалила його бджола, а кого не жалили бджоли? Але він весь опух, посинів і за день-два сконав. Та не сама ця смерть вразила діда Штерію — яка б вона не була, нею завжди кінчається людське життя. Здивувало його те, що саме в цей час один з берестів засох, листя покрутилося, пожовкло і згорнулося, наче обпалене. Дерево більше не дало нових пагінців, і на другий рік його зрубали.

Багато думав над цим дід Штерію. То скаже сам собі: «Ще від посухи». А посуха того року й справді була як ніколи. А іншим разом мовить: «Халіл Ходжа правду сказав, знамення це!» Але поділитися з ким-небудь не наслідювався, ховав таємницю у собі й мовчав.

Лишилося тільки одне дерево. Але крона його роздвоїлася, а стовбур ховався за лінією обрїю, отож здавалося, ніби це два дерева, а не одно. Так ввижалося й дідові Штерію. Ті, хто дивився на нього ще з більшої відстані, теж думали, що ростуть два дерева, і, як завжди, починали розмови про сенебирських братів.

Дід Штерію знав, що тепер не все так, як раніше, і після першого знамення чекав другого. Але справи Павлі, молодшого з сенебирських братів, пішли навіть краще. У нього померла дружина, та він узяв собі другу, молоду, і вона йому ще народила дітей. Багатство та сила його зростали, і дід Штерію знову подумав, що сказане Халілом Ходжею — пусті слова й більше нічого.

Але цими днями сталося таке, що не тільки дід Штерію, а й селяни, які звозили снопи з нив або їздили по дорогах,— а всі дороги на цій широкій рівнині

немовби крутилися навколо цього єдиного високого дерева,— не могли не говорити про сенебирських братів і говорили тепер більше, ніж будь-коли. А новина була велика: син Павлі, вже дорослий парубок, якого ненавиділа мачуха, а через неї і батько, втік з дому і, побувавши десь кілька місяців, з'явився з товаришами поблизу Сенебира, перестривав подорожніх і грабував їх. Син Павлі Сенебирлії — розбійник. Ось що було у всіх на язиці!

Дід Штеріу сказав собі: «Отепер щось станеться». І чекав день, два, тиждень за тижнем. Але все йшло по-старому. На току Сенебирлії гула молотарка, золота пшениця сипалася в його комори, з усіх боків підїжджали повні снопів вози, і скирти росли, як гори. Дивився дід на дерево спереду, дивився ззаду, обходив кругом — дерево здорове, зелене й веселе, ніде не побачиш сухої гілочки.

Про все це думав дід Штеріу, сидячи на верхній еходинці млина. А коли від полукіпків простяглися тіні, на стерню лягло м'яке й ніжне світло і в повітрі повіяло прохолодою, він спустився вниз та подався до своїх бджіл. Сівши навпочіпки перед плетеним вуликом, дивився, як одна за одною повертаються вони і, падаючи на вічко, наче дощові краплини, важко стукають об нього. «Обважніли од меду, рідненькі»,— радісно думав дід. І так захопився, що аж тоді, коли загавкав собака, помітив воза, запряженого парою добрих сірих коней, який зупинився біля млина, і чоловіка, що йшов до нього, відмахуючись від собаки батогом. Дід Штеріу впізнав Павлі Сенебирлію.

Його не змінили ні час, ні турботи й тривоги останніх днів. Був, як і раніше, стрункий, високий, ступав упевнено й сягисто. Вже скільки років його пам'ятали таким: з сивою головою, сивими гайдуцькими вуса-

ми і рум'яним обличчям. Одягнений у сіру суконну куртку, сірі шаровари, а поверх червоного пояса оперезаний патронташем. Рушницю мав при собі у возі. Без зброї Сенебирлія нікуди не їздив.

Підійшовши до діда Штерію, він заговорив голосно й бундючно, мов перед ним стояло багато людей. Говорив про врожай, про погоду, про молотьбу, яку скоро закінчать, якщо не буде дощу. Сенебирлія удавав веселого, але дід Штерію помітив в його очах затасну муку. Та й Павлі скоро замовк і втупився в землю.

— А сина мого, гульвісу, ти не бачив? — спитав він іншим тоном. — Не було його тут?

— Ти про Іванча? Ні, не приходив.

— Ні? А ти не брешеш?

— Ех, Павлі, що ти? Не приходив, кажу тобі, не бачив я його.

— А я бачив. І не тільки бачив, а й... — Сенебирлія махнув рукою, наче хотів сказати, що всьому кінець. — Зустрів я мого Іванча, — додав він. — і, здасться мені, порішив. І нехай — такий син...

— Позаминулої ночі, — знову почав Сенебирлія, якому, видно, важко було і не терпілося розважити серце, — завернув я на Петрів заїзд. Час пізній. Тільки я ввійшов, назустріч мені Петр: «Даруй, бай Павлі, — каже, — залишайся тут, нікуди не їдь. Вони щойно пішли. Й Іванчо з ними». — «Ах, так!» — кажу... Миттю знов на воза, оперіщив батогами коней, — бачиш, які вони в мене змії, — і в погоню. На дорозі, бачу, люди темніють, один з них кинувся, щоб коней схопити. Навів я рушницю. «Батьку, це я!» — гукає.

— Хто — Іванчо?

— Він, упізнав я його. Не здригнула в мене рука, Штерію, вистрелив. Вистрелив прямо в нього — і погнав коней щодуху.

— І вбив?

— Гадаю, що так. Мабуть, убив.

Дід Штерю подивився на нього здивовано. Обоє примовкли.

— Не може бути,— майже скрикнув дід Штерю.— Не вбив. Якби ти вбив, то знайшли б його. Ти їздив туди?

— Як не їздити — їздив.

— Ну й що?

— Нічого. Ні людини, ні крові, нічого.

— От бачиш! — зрадив дід Штерю.— Тобі просто привиділося.

Сенебирлія похитав головою. Здавалося, перед ним був не Павлі Сенебирлія, добре відомий дідові Штерю.

— Коли б знати, що це так, Штерю, коли б знати. Сказати по правді, серце перевернулося, син же він мій. Я вже і так думаю, і сяк. Може, і не вбив я його, думаю, ні крові немає, нічого. А що, як оті пройди-світи, його друзяки, відволокли куди-небудь і закопали?

— Перестань таке й думати, Павлі.

— Не знаю, що робити. Скрізь розшукую, живого чи мертвого, та мушу його знайти.

Сенебирлія випростався. Дід Штерю знову побачив перед собою колишнього Павлі, твердого, непохитного.

— Яка суша! — сказав Сенебирлія спокійним, рівним голосом.— Така посуха стояла й того року, коли помер брат Петр. Так висушило землю, що один з берестів у дворі засох...

Вони поговорили ще, і тільки коли смеркло, Сенебирлія сів на воза й лягнув батогом по конях.

Кілька днів підряд із східців свого вітряка дід Штерю спостерігав, як цей віз, запряжений парою сірих, миготів на дорогах, здіймаючи куряву. То зникне десь, то знову з'явиться. Так і ганяв цілими днями в рівному й чистому полі, описуючи кола, всередині яких височів роздвоєний сенебирський берест.

Однієї ночі біля млина почувся молодий, майже дитячий голос, дід Штерю вийшов. Перед ним стояв Іванчо, зниклий син Сенебирлії. Дід Штерю повів його до себе у млин. Хлопець ніби повернувся з того світу: в лахмітті, весь подряпаний, справжній мрець. Голодний був, як вовк, і дід Штерю нагодував його. Він тільки встиг сказати, що прийшов просити в батька прощення, і заснув.

Спав він до ранку. Не прокинувся й тоді, коли сонце високо піднялося в небі. Не посмів розбудити його дід Штерю. Дивився на нього, дивився і вирішив: «Поки хлопець виспитьсь, піду батька порадую». І пішов у Сенебир.

У село він прийшов опівдні. Молотарка на току Сенебирлії мовчала — робітники, мабуть, обідали десь у затінку. Раптом на молотарці з'явився Павлі Сенебирлія. Червоний, гнівний, патронташ поверх пояса виблискує. І почав кричати:

— Ви ще їсте? Ану, піднімайтесь, ледацюги! А ти, — ще лютіше гримнув на машиніста, — запускай машину!

Двигун чмихнув, випустив пару. Колесо закрутилося — спочатку пустим ходом, потім пас заляскав, натягнувся, і порожня молотарка заревла, наче хижий звір. Розлючений Сенебирлія сів перед барабаном і, не перестаючи лаятись, почав із злістю пхати в нього снопи.

«Ну й зажерливий чоловік, не дає людям спокійно поїсти», — подумав дід Штерю.

Він підійшов до скирти, яка заступила йому молотарку. І раптом машина ніби подавилася чимсь, на якусь мить замовкла, а потім знову загуркотіла порожнім барабаном. Зчинився страшенний гвалт, завищала жінка. Двигун схлипнув і зупинився.

«Щось трапилось», — подумав дід Штерю і поспішив ближче. Вийшовши з-за скирти, він побачив перед

хатою Сенебирлії чорну, як мурашник, юрбу. Всі махали руками й гомоніли. На діда Штерію набіг робітників з повними жаху очима і закричав:

— Чорбаджія помер, бай Павлі. Машина на шматки розірвала його...

Дід Штерію зупинився приголомшений. Потім підвів очі, глянув на берест і занімів: всохле листя крутилося на обох верхівках дерева. Дід Штерію огледівся довкола, наче бажаючи в чомусь переконатися: земля суха, потріскана, цього року й справді небачена спека, проте чи не збулися слова Халіла Ходжі? Дерево здіймалося рівно вгору, але було вже мертве.

ГРІХ ІВАНА БЕЛІНА

Іван Белін любив до всього приглядатись, в усе вникати, до всього доскіпуватися. Саме це й принесло йому славу, до якої він і сам не був байдужий,— славу людини, що тямить у різних прикметах, а тому і віщування його часто справджувались. Ось і тепер стоїть він як укопаний, спершись на палицю і вступивши вдалину погляд. Кілька хвилин тому сіра вовчиця, яку він бачив і раніше, знову напала на його отару. Вона не встигла наробити шкоди, бо собаки почули її й прогнали, але Іван Белін усе ще стоїть і дивиться їй услід. А вона вже далеко. Ось уже й собаки повертаються назад, де-не-де у бур'яні миготять їхні чорні спини і схожі на страусові пера хвости, з довгою, наче розчесаною на проділ, шерстю. А за ними, майже на вершині останнього пагорба, видно вовчицю. Хоч їй уже й не загрожує небезпека, вона все ще кривуляє стомленим і нерівним чвалом. Час від часу стає і оглядається назад. Потім знову скаче. Нарешті, зупинившись востаннє і постоявши трохи довше, рушає далі, але вже спокійніше, розміреною ступою. Разом з тим вона змінила напрямок — повернула на захід, до нив. Іван Белін став придивлятися уважніше. Він, не кліпаючи, стежив за вовчицею і щось прикидав у голові. Раптом у його затягнутих сльозом очам спалахнув вогник, під сивими вусами заграла усмішка. «Овва!— сказав він, похитуючи головою.— Он воно що! Вона не в лісі, а тут, у полі ховається...»

Іван Белін не сумнівався в своєму відкритті. Він обернувся і глянув на захід: там поле, полого спа-

даючи, тяглося далеко-далеко — скільки око сягає. І там же, в далечині, аж на обрії, темніла довга, чорна, наче вугілля, смуга, вигнута дугою. То був ліс. Згори його оповивала синя імла, і сонце, яке ось-ось мало зникнути за обрієм, забарвлювало її в рожевий колір, а чорне верховіття дерев мережило золото неба, що палало, мов жар. Великий і страшний той ліс, але до нього дуже далеко. Важко повірити, що вовчиця приходить аж звідти. Найімовірніше, вона ховається десь тут, у житах, що вже викинули колос і витяглися на зріст людини; у них може схватися не один вовк, а тисячі.

Як завжди, Іван Белін пишався своїм проникливим розумом. Він, усміхаючись, рушив навздогін за отарою, широко розмахуючи своєю білою палицею. Підійшовши до купи овець, він сперся на палицю і знову почав шукати очима вовчицю.

На тому боці, в м'якому промінні призахідного сонця все зидно дуже виразно. Яскраво зеленіють пасовища, в улоговинах лежать чорні тіні, біліють шляхи, а далі на захід хвилями ходять море хлібів, залите сонцем. Он там і вовчиця — біла пляма серед темної зелені. Вона біжить спокійною риссю, рівномірно, не зупиняючись, не приножуючись і не озираючись. Іван Белін — чабан старий і досвідчений. Він знає, що собака чи вовк бігтимуть тільки тоді, коли мають певну мету. І він ще раз переконується, що напрямок цей вовчиця обрала не випадково: це прямий і найкоротший шлях до її лігва.

Іван Белін не сумнівався, що у вовчиці є діти.

Кілька разів він бачив її зовсім зблизька, коли вона, обманувши собак і не помічена ним самим, зненацька з'являлася за якихось півсотні кроків, ніби з-під землі. Вівці, наче їх підхоплював вихор, сахалися вбік і збивалися тісною купкою, а собаки, які валишалися позаду, кидалися на звіра з пavidкістю

кулі. Вовчиця, опинившись на відкритому місці, нерішуче застигала в тій самій позі, у якій зупинялась — з піднятою передньою лапою, наче безсила повернути назад. Вона ніби забувала, що треба бігти, що треба рятуватись. Її стиснуті щелепи розкривались, червоний язик звисав, теліпаючись від частого дихання, кліпали напівзаплющені очі. Погляду тих очей, таких різних, як у людини, Іван Белін ніколи не міг забути. В них не було страху, не було турботи за себе, за все, що відбувалося навколо. В них палав інший біль, глибокий і скорботний. Неначе чиясь рука стисла серце Івана Беліна — він зрозумів усе: йому були зрозумілі той погляд і те страждання. Це очі матері — однаково, людина то чи звір...

От звідки у вовчиці сміливість нападати серед білого дня. От звідки в неї сили захищатись, коли вона, ослабла й квола, так злісно клацала зубами, що великі й розлючені пси сахалися вбік, мов ужалені.

Іван Белін одірвався од своїх думок, бо помітив, що з вовчицею діється щось незрозуміле. Вона зупинилася, потім повільно, крадькома рушила далі, стрибаючи, наче кішка, що полює мишу. Тіло її зігнулося дугою, а довгий хвіст тремтів у повітрі. Це повторювалося кілька разів. Іван Белін усміхнувся: вовчиця мишкує. Це — найнегідніше вовка полювання. Але що вдієш! Не змогла вкрасти ягня, а голод треба ж чимсь погамувати, бо в лігві її ждуть вовченята. Там, зморена й безсила, вона ляже у листі серед обгризених кісток, а кошлаті вовченята, не бажаючи ні про що знати, як усі діти, жадібно й ненаситно смикатимуть її виснажені соски. Про себе вона знову забуде. Нашоропивши вуха й уважно вдивляючись очима, обпаленими вогнем того болю, який помітив Іван Белін, вона сторожко прислухатиметься, щоб не прогавити якоїсь небезпеки. Не заради себе — заради дітей...

Іван Белін зітхнув і пішов за отарою. У такі хвилини він ставав добрим, і його серце відгукувалося на кожний чужий біль. Вовчиця вже загубилася серед хлібів, а він усе ще обертвся і дивився в той бік. Думки його були невизначні й плутані. Він думав то про вовчицю, то про свої справи. Але думки ці були якісь уривчасті й туманні, найвідчутніше було лише страждання, яке сповнювало його серце. Посутеніло якось відразу, і на небі, над зблідним заходом, наче великий коштовний камінь, зійшла вечірня зоря. Повіяв свіжий вітер, сповнений пахощами трав, засюрчали цвіркуни, в темряві розлилася широка й солодка пісня овечих дзвіночків. Щось вічне, незмінне й мудре відчував у всьому цьому Іван Белін, і серце його сповнив солодкий щем. Він підвів очі до зірок, але цієї хвилини не шукав у них ніяких прикмет: йому здавалося, що він бачить божі очі. Потім думки його знову повернулися до вовчиці. «І вона — жива істота,— думав він,— і вона створена богом, милосердим і добрим. Адже мати вона, дітей годує...»

Минуло кілька тижнів. Іван Белін не бачив більше сірої вовчиці і майже забув про неї. Як і в кожній людині, настрої у нього легко змінювалися. Тепер його непокоїло інше: настали сухі й теплі ранки, без роси, без вологи, сонце сходило багряне, а небо було сіре й каламутне. За цими прикметами Іван Белін вгадував посуху. І справді, насувалася посуха, і з дня на день вона ставала відчутніша. Але Іван Белін знав, що й до чого на світі, і не впадав у відчай.

— Не бійтесь, хлопці,— казав він.— Господь знає, що робить. Нехай тепер пече — хліба достигають. А минуть жнива, звезуть снопи, і відкриється стерня по коліна. Тоді цим миршавим вівцям не тільки буде де пастиись — вони падатимуть від обжерства.

Іван Белін говорив це маленьким пастушкам, які щодня збиралися біля нього. Вчорашні учні, вони склали свої іспити і тепер, з торбами через плече і дудками за поясом, пасли кожне по одній-дві вівці. Для них Іван Белін був великий авторитет, мудра людина, яка знала все, що треба знати справжньому чабанові. Та й своїм виглядом він прихилив до себе. Це був високий, кощавий чоловік, з білими, як сніг, вусами й таким самим волоссям, тільки брови мав зовсім чорні. І через це обличчя його здавалося поділеним на дві різні половини: насуплене і трохи суворе від волосся до очей, усміхнене й веселе — нижче. Говорив він повільно, розтягуючи слова, але приємним і соковитим грудним басом. Він знав безліч казок, усіляких історій, і за допомогою маленьких хитрощів, яких захоплені слухачі й не помічали, досягав того, чого ніхто інший не зміг би досягти ні добром, ні злом. Коли його оточували пастушки і йому не хотілося підводитись заради якоїсь дрібниці, він переривав казку в найцікавішому місці й казав котромусь із хлоп'ят:

— Миланчо! Піди, любий, заверни цю ненатлю. Бачиш, просто в жито преться.

Або:

— Стоянчо! Візьми боклагу на віслюкові і збігай до джерела, принеси свіжої води. Та швидше! Ми тебе зачекаємо, і тоді я розповім, що чабан відказав цариці...

І хлопці слухались його. Але інколи Іван Белін діяв ще хитріше. Біля Великого джерела було одне місце, де завжди, навіть у найбільшу посуху, зеленіла трава. Це місце Іван Белін хотів зберегти для своїх овець і, щоб хлопчаки туди не ходили, лякав їх, розповідаючи, особливо надвечір, що там, біля Великого джерела, у місячні ночі виходить з води білий буйвіл

з такими великими рогами, з такими страшними очима...

Іван Белін мав ще одну дивну рису. Випивав він не часто і п'яницею не вважався. Але якщо місяць-два не був у селі, то котрогось дня раптом, без будь-якого приводу, не думаючи про це раніше, лишав отару на дружину або на когось іншого і, ніби гнаний якоюсь силою, проти своєї волі, простував до корчми. Заходив туди нібито купити тютюну, гніт для кресала чи якусь дрібницю, замовляв, тільки одну чарку ракії і все збирався йти додому. Але чарку змінювала друга, і так, аж поки не набирався як чіп. Тоді він зсував свою велику шапку на потилицю, відкриваючи трохи зазмагле чоло, і хоч на очі лягали тіні від чорних брів, під довгими вусами не зникала усмішка. І п'яний Іван Белін був такий же незлобивий і добродушно веселий, як тоді, коли розповідав пастушкам казки. Він викидав фіглі, танцював, висвистував, надуваючи щоки і водячи очима. І раз у раз ці розваги закінчувалися тим, що, коли він пізно вночі нарешті рушав додому, ноги вже не слухалися його, а тому що його хата стояла на горі, то він, повертаючись додому, мусив допомагати собі руками.

Одного разу, через два місяці після того, як він побачив сіру вовчицю, Іван Белін, відчувши якийсь таємничий поклик, покинув свій сіряк, тайстру і палицю й опинився в корчмі. Зразу ж у корчмі стало весело, бо там був і Петр Чубра. Ровесник і приятель Івана Беліна, він, проте, не вірив ні в його віщування, ні в історії, які той розповідав, любив сперечатися з ним і дражнити його — просто так, заради сміху та пригощань. І тепер, коли Іван Белін, що місяцями не мав до кого слова мовити, почав розповідати про все, що назбиралося в його душі, Чубра то вірив, то не вірив. Вірив, поки чарки були повні, заперечував — коли вони порожніли. А коли друзі вже були трохи

напідпитку, між ними спалахувала така суперечка, що якби їх помітив хтось чужий, подумав би, що ці люди от-от поб'ються.

Проте Іван Белін не здавався. Побачивши, що його віщування про посуху та нові війни не справляють ніякого враження, він гарячково почав згадувати щось таке, що напевне приголомшило б цю вперту людину. І ось раптом він підвівся, хитаючись на довгих ногах, звів чорні брови і гукнув до Чубри:

— Слухай-но, я знаю таке...

— Нічого ти не знаєш,— перебив його той.

— Знаю...

— Вовків ти знаєш!

— Ха-ха-ха,— зареготав Іван Белін, тіпаючись усім своїм величезним тілом.— Вовків! Ха-ха-ха! Я сам хотів це сказати! Так, я знаю вовків! Знаю, де ховається сіра вовчиця, бачив її вовченят. Їх двоє, отакі...

Чубра глузливо подивився на нього.

— Я їх зловлю! — крикнув Іван Белін, ображений тим поглядом.

— Аякже! Зловиш, якщо хтось притримає.

— Зловлю!

— Та невже? Облиш, нехай поживуть звірята...

Корчмар Радослав приніс ще одну квартиру, і Чубра замовк. Але як божевільні весь час повторюють ту саму фразу, що випадково засіла в їхній пам'яті, так і Іван Белін не міг уже говорити ні про що інше, як про сіру вовчицю. І знову спалахнула суперечка.

— Можу! — вигукнув Іван Белін.

— Невже? — дражнив його Чубра.

І ось Іван Белін підвівся, насунув свою велику шапку аж на брови, як робив завжди, коли брався до роботи, і швидко подався до виходу. У дверях він оглянувся, погладив рукою свої довгі вуса і сказав Чубрі:

— Поголю їх, якщо не принесу вовчентя! Стривайно, побачиш...

І рушив додому. Там, не промовивши й слова, почав порпатися в коморі та скринях. Тим часом баба Бяла докоряла йому, що покинув овець на самого хлопчика. Іван Белін на те мовчав і навіть не сказав, що шукає, а тільки всміхався собі у вуса. Нарешті знайшов якийсь лантух, оглянув, чи він цілий, і відклав убік. Потім дістав свою стару кримку, оглянув її, клацнув курком і поклав біля лантуха. А коли дістав довгого мотузка й заходився підперізуватись, очі в баби Бяли зовсім на лоба полізли від подиву. Вона дивилася на старого, не знаючи, що сказати.

— Дай мені тепер мила,— мовив Іван Белін таємничо.— Піду вішатися...

— Господи боже мій! — скрикнула стара і перехрестилася.— Ти збожеволів, зовсім збожеволів!

І, як завжди, коли їй ставало прикро, вона заметушилася, почала проклинати свою долю.

Іван Белін, хитаючи головою, усміхався. Потім узяв лантух і рушницю, помацав на поясі свій великий чабанський ніж і подався з хати.

Надвечір Чубра, трохи подрімавши, вийшов на вулицю. Хоч він і не вірив у пророкування Івана Беліна, проте підвів очі, оглянув небо і переконався, що справді-таки все провіщає посуху. Тіні від дерев уже сягали середини дороги, а спека не спадала, порох пік підшви. Згадавши Івана Беліна, Чубра усміхнувся: він був певен, що цього разу баба Бяла напоумила старого й відіслала до овець.

Раптом, почувши якийсь гомін, Чубра озирнувся. В кінці вулиці з-за повороту з'явилася велика юрба. Що сталося? Діти й жінки вибігали з дворів і приєднувалися до цікавих. Гвалт, вигуки. Та начебто не схоже на нещасний випадок. Юрба наближалася. Якийсь

чоловік, вищий за всіх, ніс щось на плечах — так чабани носять овець чи ягнят. Щось сіре, велике, але не схоже ні на вівцю, ні на ягня.

— Марьо, Марьо! — почувся пискливий голосок дівчинки.— Іди подивися, вовк, вовк!

І справді: Іван Белін,— Чубра впізнав його,— червоний і спітнілий, ніс на плечах вовка.

— Ну-ну! — прошепотів Чубра за звичкою, не вірячи своїм очам.

Натовп підхопив його й потяг за собою.

— І вовчєнята є! — гукали діти.— У лантусі.

Біля Радославової корчми Іван Белін зупинився і скинув свою ношу. На землі розпластався величезний страшний звір. Це була та сама вовчиця, про яку всі чули. З палицею в зубах, вся обкручена мотузком, вона не могла ані кусатися, ані розкрити чи закрити рота. В паху у неї червоніла велика рана. Вовчиця ще дихала, але видно було, що вона вже конає. Очі її то розплющувались, то заплющувались. У лантусі, кинутому поруч, ворушилися два живих клубочки.

Іван Белін ще з суворішими очима й бровами, ніж будь-коли, але з веселою усмішкою на губах, коротко й уривчасто розповідав, як він спіймав вовчєнят і як після того застрелив саму вовчицю. Люди слухали, ловили кожне слово, дивлячись то на нього, то на розпластаного на землі страшного звіра.

— Ну, Іване, оце так утнув! — вигукнув Чубра, проштовхуючись крізь натовп.

Іван Белін підняв свою велику шапку; очі його наче зовсім зникли під широкими темними бровами, але з-під сивих вусів пробивався сміх.

— Дивись! — коротко й гордо мовив він, показуючи на вовчицю.

— Ну-ну! — бурмотів розгублено Чубра.— Ну-ну!

Іван Белін розв'язав лантук і дістав вовчєнят. Вони були зовсім як маленькі цуценята, тільки з нашороше-

ними вухами, сірі, кошлаті, з синіми, наче намистинки, очима. В цю мить вовчиця — про це жінки згодом подейкували між собою — повільно розплющила очі і знову заплющила їх.

Іван Белін зав'язав лантух. Всі бачили, що він приніс. І поки чоловіки, посходившись купками, про щось гомоніли, жінки взяли за руки своїх дітей і зібралися йти додому. Але не могли відірвати очей від вовчиці. Серед них панувало мовчання.

— Бідолашна! — прошепотіла одна.

— І діти малі... Боже мій...

І в поглядах, які ці матері кидали тепер на Івана Беліна, палали ненависть і гнів.

Заторохтів віз, зупинився поблизу. Коні впиралися й форкали. Це приїхав Чубра.

— Гей, Іване! — гукнув він. — Давай сюди вовків! Поїдемо від хати до хати. Кожен мусить щось дати. Такий звичай. Кожен мусить дати, бо в усіх є худоба...

Кілька днів тому, за народним звичаєм, по селу водили розмальовану дівчину, яку всі обливали водою, щоб пішов дощ. Але такого гармидеру, як тепер з цими вовками, не було. Віз кривуляв вулицями, зупинився біля кожних воріт, і біля нього збиралися жінки й діти. Собаки, почувши вовчий запах, починали вити. А Чубра безстрашно піднімав вовчицю, щоб усі її бачили. Її велике тіло провисало в нього на руках, а проти сонця на сірій шерсті зяяла, наче червона квітка, кривава рана.

Потім Чубра показував вовчат. І тоді повторювалося щоразу те саме: жінки давали, що могли, але мовчали й дивились холодно, неприязно.

— Бідолашна... бідолашна... — чув позад себе Іван Белін.

Це починало його непокоїти. Щоб підбадьорити себе, він намагався всміхатися, але усмішка виходила крива і якась винувата. Він, мов невільник, ішов на

повідку в Чубри. Часто замислювався і казав сам собі:

— От так ускочив, що й казати...

Чубра подавав йому пляшку з ракією і припрошував:

— Пий! Маєш право пити. Знищив вовків, вигубив їх. Пий!

Іван Белін пив, хоч йому зовсім не хотілося пити. І знову повторював сам собі:

— От так ускочив, що й казати...

Не повеселішав він і ввечері, коли відніс вовчонат і вовчицю до себе додому і, повернувшись до корчми, пив далі з Чуброю. Неначе розуму збувся. І здичавів — йому не хотілося розмовляти, він втратив будь-яке бажання. Не раз Чубра, помітивши, що Іван Белін сидить замислений, похнюпивши голову, торсав його за плече, щоб привести до тями.

— Пий! — казав Чубра. — Про що тобі думати? Немає вже вовків, ти їх знищив!

І Іван Белін пив. І випив стільки, що додому добрався рачки.

Вдома він застав бабу Бялу посеред кімнати на колінах: вона дибала туди-сюди й мугикала. Чи, може, й не мугикала, а плакала. Вона й не обернулась, не глянула на нього, лиш заголосила ще пронизливіше. Іван Белін доплентався до ліжка в другій кімнаті, упав на нього, хата перед ним захиталася і разом з ним полетіла в якесь провалля.

Прокинувся він рано, як завжди. Вийшов з хати. Тоненький серп місяця висів над темними пагорбами. Бліде світло сіялося на подвір'я, але дерева здавалися чорними, і глибокі тіні залягли попід стріхами й тинами. У Івана Беліна в очах різало, немовби хтось насипав туди піску, голова обважніла, він нічого не пам'ятав. Не міг навіть згадати, де був учора і чому тепер не біля своєї отари. Але думка про овець

воскресила в ньому вчорашній день, і він здригнувся. Зразу ж пригадалось усе, і тільки тепер він зрозумів, що робила баба Бяла, коли він повернувся додому: стоячи посеред кімнати навколішки, вона не мугикала, а плакала, вимовляючи імена двох синів, які загинули десь на полі бою...

Він хутко повернувся додому, знайшов лампу, взяв сірники і подався до хліва біля кошари, де залишив убиту вовчицю. Відчинивши двері і увійшовши в темряву, засвітив лампу й підняв її. На землі лежало випростане, задубіле тіло вовчиці. А біля її обвислих сосків він побачив вовченят. Одно з них спало, друге скочило на ноги. Обернувшись, воно подивилося на старого своїми синіми, як намистинки, очима. Рука в Івана Беліна затремтіла, і лампа в його руках загойдалася...

Тепер Іван Белін знов днював і ночував у полі біля овець і ще рідше приходив до села. Він, як і раніше, сидів з пастушками та розповідав їм свої казки. Але траплялося, що хлопцям набридало його слухати, і, розпустувавшись, вони починали дражнити старого, кепкувати з нього.

— Діду Іване, а вовченята ще не вирости? — питав його хтось із хлопчаків. — Чи правда, що ви їх випустите, коли вони стануть великі?

А ті, що лежали віддалік, допікали ще дужче:

— Діду Іване, а чи правда, що баба Бяла вас б'є?
Або:

— Діду Іване, ану покажіть, як ходити рачки!..

Іван Белін дивився в землю, хитав головою й усміхався. Потім простягав руку в бік Великого джерела, розчепірював пальці, надавав своєму обличчю зляканого вигляду і починав розповідати про те, як звідти виходить буйвіл з такими великими рогами, з такими страшними очима...

ЧУЖОСІЛЕЦЬ

Як завжди, на свято в корчмі зібралось повно народу. Крізь відчинені вікна можна було бачити, як підходять і ті, хто спізнився. Люди йшли повільно, важко ступаючи, немовби втома охопила їх тільки тепер, коли роботи закінчено. Усі в чистих сорочках з широкими рукавами, багато хто зупиняється, розглядаючись довкола. Та й як не дивитися! Трава посходила навіть між камінням. Кругом так зелено, що люди на сидить уже в корчмі, а перед її очима все танцюють зелені кола.

Дехто ще в дверях вітався: «Доброго ранку!», та сидати не квапився, бо посеред корчми стояв Йові й розповідав:

— Всюди я побував. Був і на Мимерлику, і на Дурасійському шляху. Ех, братці, такі хліба скрізь — просто диво! Жито високе, у людський зріст. Після пічного дощу трохи вилягло, але, як пригріє сонце, підніметься. Особливо гарна твоя озимина, бай Алексі,— повернувся він до кмета,— та, що на Чатирлику.

— У мене там і озимина є, як вона, Йові?

— І твоя гарна, бай Міале. У всіх гарна.

— Йові правду каже,— обізвався дід Іван.— Хліб нині гарний. Тільки ніхто не може сказати наперед, що матиме з посіяного, поки в комору не засипле. Але, дасть бог, цього року добрий урожай буде, добрий достаток. Тільки треба допильнувати його. Отож знаєш, що я тобі скажу, кмете Алексі, послухай...

До кмета в той час звернувся хтось інший, і дідові Іванові довелося почекати.

— Слухай, Алексі,— почав він знову.— Скажи ти своїм чиновникам, польовим сторожам, хай добре сте-режуть хліба. Нема чого їм робити в селі, нехай у поле йдуть.

— Знаю, діду Іване, знаю. Сказав уже. Вони до мене з претензіями, а я їм відверто: або ви стере-тимете як слід, або звільню вас та й по всьому. Дивіть-ся, кажу, пильно: спіймаєте якусь худобину в хлібах — зразу її в загін. І штраф.

— Не штраф, а бити, бити! Чуєш, Алексі?

— Ех, діду Іване, ти надто вже суворий. Краще б ти своїм чабанам сказав, а то вони все на ниви запус-кають...

— Хто? Я? Мої чабани? Ти б язика прикусив! Мої чабани! Бач який, на себе подивися. Відколи винен мені два золотих наполеона, а ще й досі не повернув. Осел ти, от що. Мої чабани...

— Не лайтеся! — втрутився кмет.— Стояне, ти мо-лодший, помовч. Діду Іване, не сердься. Послухайте, що я вам скажу: я тут кмет. Я, так би мовити, наді-лений правами по закону і знаю, що роблю. Не хочу, щоб мене хтось учив. Запам'ятайте раз і назавжди: з цієї хвилини, якщо спіймають когось на ниві — ча-бан він чи пастух, наш чи ваш — все одно, штраф на загальній підставі. Так і знайте.

Ще ніхто не пив, тому сварка швидко вщухла. На-підпитку був тільки Торашко-каменяр, який прийшов раніше за всіх. Його хата стояла поблизу, на горбі. Якось Торашко почав копати землю біля хати, щоб розчистити місце для двору. «Хочу горб розчистити!»— казав він. Але випадково там було багато гарного ка-міння, і Торашко вирішив стати каменярем. Біля його хати тепер завжди було навалено купи каміння, го-тового для продажу. Ці купи нагадували кам'яний мур, фортечні стіни. Тому Торашко й казав: «Не хочу нікого знати, чуєте? Я живу в Порт-Артурі!» Але го-

ворив це тільки тоді, коли був п'яний, і у нього виходило: «Я живу в Портартирі!»

Під час сварки Торашко мовчав, уважно слухаючи інших. Він ні з ким не був згодний, нікого не вважав правим. Але в нього існував свій порядок у пиятиці, і для нього хвилинка розмови ще не настала. Він тільки слухав і гнівно зиркав то на одного, то на другого, неначе хотів сказати: «Я вам ще покажу, стривайте-но!» І, злий, щосили гатив кулаком по столу, вимагаючи ракії.

Розмови в корчмі затихли, майже всі розійшлися. За одним столом кмет і кілька близьких йому людей говорили про політику.

— Драган знов поїхав до міста. Начальникові збирався скаржитись, хоче опротестувати вибори.

— Як би не так.

— Приходила до нас його дружина. Не знаю, каже, що робити з нашим Драганом. Не дасть собі ради з цими сільськими справами. Схоплюється, каже, уві сні і кричить: «Касація!»

Усі засміялися.

— «Касація!» — кричить. Дружину мою питала: «Тітко Маріє, скажіть, що таке «касація»?»

— А вона?

— «Авжеж, авжеж! — каже. — Нехай більше по корчмах кисне, нехай більше байдикує! То буде йому не касація, а кусація — не знатиме, де й почухатись!»

Усі знову голосно засміялися. Потім кмет нахилився, оглянувся кругом і тихо щось зашепотів.

За другим столом сидів дід Іван, забувши про сварку, і розповідав:

— Не кажи так, Міале, сьогодні велике свято. В цей день святий цар Костянтин і цариця Єлена святий хрест знайшли. Той самий, на якому Ісуса Христа розп'яли. Хаджі Златі, коли повернувся від гроба господнього, приніс шматочок цього святого хреста,

малесенький, крихітний. Я тоді дитиною був, але бачив: чорний шматочок, наче вуглинка. Від усього помагає.

— Помагає! Дурниці!

— Ну, Міале, відколи ти став таким єретиком?

Дід Іван засміявся і закурив цигарку в довгому очеретяному мундштуці.

До корчми з рушницею за спиною зайшов Ілія, польовий сторож, високий, загорілий, і від нього наче повіяло свіжістю зелених нив. Побачивши кмета, Ілія вийшов і тут же вернувся, ведучи за собою якогось невідомого селянина.

— Пане кмете! — почувся його гучний голос.— Ось він: спіймав його, пас коня на ниві, в ячмені Татара Христо, біля виноградників.

Розмови раптом стихли. Всі обернулися до незнайомого: чоловік був миршавий, бідно одягнений. З одягу видно, що він з іншого села. На одному оці більмо, від чого здавався косооким.

— Чуєш ти, кмете, чуєш! — гукнув дід Іван.— А що я тобі казав?

— У ячмені моєму, кажеш, був? — перепитав Татар Христо.— У моєму ячмені, га?

Він підвівся, вийшов з-за столу і, хоч здавався спокійним, раптом кинувся до незнайомого.

— І що ви за люди, га? Як це піти на чужу ниву, топтати чуже добро, людську муку? Хто ти? Звідки? Розбійник!

Почервонілий, із напруженими на шиї жилами й вряченими очима, Татар Христо підняв був над селянином кулак і вже був готовий ударити його.

— Бий його, бий! — кричав дід Іван.

— Стійте! — гукнув кмет.— Тут є закон. Бай Христо, сядь на місце. Ти чого пустив коня на чужу ниву? — звернувся він до незнайомого селянина.

— Та ні, пане кмете, я не пускав його. Конячина в мене хвора. Зупинився я на дорозі, коло самої ниви.

Дай думаю, подивлюся, чи стане вона їсти. І не їла, жодного колосочка не зачепила...

— Бреше, пане кмете! — крикнув Ілія і звисока, як орел, глянув на селянина.— Бреше, посеред ниви був.

— Штраф! — сказав кмет.— Сто левів штрафу. Ану, давай гроші зараз же!

— Сто левів! Та де ж я їх візьму? Сто левів! Бідний я, немає їх у мене. Сто левів!

— Ілія, ану, обшукай його! Подивись, скільки в нього грошей!

Але перш ніж Ілія торкнувся до нього, селянин сунув руку за пояс, вийняв синій потертий гаманець, причеплений до надітого на шию шнурка, і почав у ньому повільно, болісно порпатись. Наче тільки тепер усі помітили латки на його потертій безрукавці. Тремтячими руками він вийняв кресало, кремінь, вийняв папірець — двадцять левів, складений учетверо, кілька дрібних монет і гудзиків.

Але раптом сталося щось несподіване. Торашко скочив і, відштовхнувши стіл, закричав:

— Дайте чоловікові спокій! Що ви за люди!

Торашко був уже п'яний. Він встав, хитнувшись, кинувся до селянина, поклав руки йому на плечі, обняв його і заплакав:

— Ох, братику, братику! Знайшли з кого вимагати грошей, братику!

І поцілував його спочатку в одну, потім у другу щоку. Після цього відійшов і, нічого більше не сказавши, сів на своє місце.

У корчмі стало зовсім тихо. Ніхто не промовив жодного слова. Тільки дід Іван, не дивлячись ні на кого, буркнув під ніс:

— Хм... цілуватиме його... Юда!

Озався кмет.

— Облиш його, Ілія. Гаразд, цього разу прощасмо, але знай, іншим разом прощення не буде.

Не встиг селянин сховати свого гаманця, тепер уже від радості, а не від страху, як хтось з вулиці гукнув:

— Гей, чий це кінь? Кінь упав, здихає тут, чий він, гей там!

Почувши це, селянин зразу ж вискочив на вулицю. Всі вийшли за ним. Біля корчми стояв віз, а запряжений у нього кінь лежав на землі. Правду сказав селянин, що його кінь хворий. Усі взялися допомагати, схопили коня хто за ногу, хто за хвіст, хто за голову — підвели. Який був господар, така й конячина — худа, слаба, з кошлатою шерстю. Кінь ледве тримався на ногах, темні очі його затуманилися, наче сліпі.

Селяни, щось вигукуючи, юрмилися біля нього. Перебиваючи один одного, вони давали різні поради. Дід Іван сказав, що коня, мабуть, обдимає, і було б непогано дати йому трохи англійської солі. Хтось озвався, що він охолов, і його треба розтерти. Тоді раптом Татар Христо схопив з землі оберемок сіна й почав розтирати живіт і спину худобині. Він тер доти, аж поки сам утомився й на ньому виступив піт. Конячина, здавалося, трохи опритомніла.

— Накинь їй що-небудь на спину і трохи поводи,— сказав кмет.— Видужає, не журись. Тільки води, не давай стояти на місці.

І, обернувшись до Ілії, мовив:

— Біжи до мене додому. Скажи, щоб дали хліба й бринзи, хай людина попоїсть.

Кмет вернувся до корчми. За ним пішли й інші. Селянин залишився сам і почав водити коня.

Настав полудень. Дехто з селян пішов додому, інші залишилися в корчмі. Ніхто не звертав уваги на селянина з іншого села. А той усе водив і водив свого коня, з кожною годиною все більше стурбований тим, що худобині не легшає.

Смеркло. Рясне листя садів потьмяніло, галявни й ниви зникли в сутінках. Над чорним гребенем горба засвітилися зорі. Було тепло.

Конячина не могла більше стояти й лягла біля воза. Селянин сидів біля неї в темряві. На возі так і лишився лежати незайманим принесений йому шматок хліба. На вулицях усе затихло, тільки в корчмі світилося, там грала гайда, чути було, як танцюють рученицю. Недовзі з корчми вийшов Торашко-каменяр, подивився на селянина, але нібито не помітив його або й не впізнав, похитнувся і крикнув:

— Знати нічого не хочу! Я живу в Портартирі!

Він рушив уперед швидше, ніж годилося б, звернув і пішов вулицею до свого пагорба.

Чужосілець залишився сам. Ніде не було нікого, та й ніхто не міг йому допомогти. Він сів навпочіпки біля коня. Потім опустил на землю, взяв коневу голову й поклав собі на коліна. На нього дивилося велике, повне страждання й болю око, і в глибині його відбивалися яскраві промені зірок.

СЕРАФИМ

Якийсь дивний чоловік — ні селянин, ні городянин, обідраний, в лахмітті — наближався до Єневої кав'ярні. І навіть сам Єню, який сидів у затінку перед кав'ярнею, не міг зрозуміти, хто це такий. Серед літа, в цю страшенну спеку, людина натягла на себе довге зимове пальто, схоже на попівську рясу, на голові сиділа зім'ята шапка, ноги були в царвулях. Найбільше Єнів погляд привертало пальто незнайомця: колись воно, мабуть, було синє, пошите з одного куска матерії, про що можна лише здогадуватися, а тепер драле, потерте й полатане. І серед численних строкатих латок особливо впадали в око дві-три великі, зроблені чи з мішкочови чи з грубого домотканого сукна, пришиті аби-як, широкими стібками вицвілих ниток.

Чоловік підійшов і зупинився за кілька кроків. Певно, зрозумів, що Єню не впізнав його, і, ображено звівши брови, злегка усміхаючись, почав чекати, поки Єню роздивиться. Це був миршавий, маленький чоловічок, що потопав у латаному пальті, як личинка в шовковому коконі. Обличчя мав сухе, смугляве, з ріденькою чорною бородою, очі — як у п'яниці або невиспаної людини: вологі й затуманені. Єню зосереджено дивився на нього, а незнайомиць усміхався дедалі дужче.

— Серафиме, невже це ти? — вигукнув нарешті Єню.— Щоб ти провалився! Ніяк не міг тебе впізнати...

— Я, бай Єню, я. Натурально, як живий... так би мовити...

— А я подумав, чи не перевертень. Гадав, сюди йде опудало з баштану вчителя Тодора. Хай тобі абищо!.. Думаю собі: що то за пропащий німець!

Серафим засміявся тихо, беззвучно, хитаючи головою, і його вологі очі засльозилися ще дужче. Неквапно притулив до лави свого ціпка, скинув з плеча торбину. Щороку, а інколи через рік або два він з'являвся в цих місцях напередодні Юрія або Димитрова дня, коли наймити міняють своїх хазяїв. Сам він був з міста, але роботи шукав по селах. Він годився лише на легку, просту роботу: наймався на млин годувати свиней, чистити стайні по заїздах або пасти худобу.

— Де ти був цього літа? — спитав його Єню. — Щось рано повернувся, ще й чорногузи не відлетіли. Де був?

— Цього літа я був у Беліці на черепичному заводі. Там є такий Панайот, я в нього служив. Черепицю йому вартував.

Він говорив тихо, наче боявся, щоб хтось не підслухав, широко розплющивши здивовані очі, а потім починав раптом сміятись, і між його посинілими губами виблискували зуби.

— Сухе цього року було літо, — знову почав він. — Селяни відгодували худобу на диво. Та й урóżай у тутешніх селах був добрий. А наші болгари, бай Єню, коли в них є гроші, хати будують. Як обмолотили хліб, наїхали оті новосели з возами, розібрали черепицю...

— Гм... Розібрали?

— Геть усю. Три великих круги було. Нічого не залишилося. І хазяїн, Панайот, каже: «Не потрібний мені сторож, бай Серафиме, ти вільний». Дав мені, що слід, і... відірвав квитка, так би мовити...

Сказавши це, Серафим усміхнувся. Пальто він уже скинув і стояв тепер маленький, сухий. Поклавши пальто на лаву, тієї ж хвилини помацав над поясом, за пазухою. Єню зрозумів, що десь там Серафим сховав свої гроші.

— Та купи ти собі пальто! — суворо сказав йому Єню.— Певно, заробив же якісь гроші. Купи пальто!

— Гаразд, гаразд, бай Єню. Пальто я собі куплю. Куплю, бо це вже нікуди не годиться.— Він подивився на пальто й усміхнувся.— Воно, так би мовити, тільки для музею...

— Сідай. Сідай, відпочинь,— сказав Єню, потім підвівся й пішов до кав'ярні.

Як видно було в прочинені двері, це довге й прохолодне приміщення без стелі дуже скидалося на сарай. Дві крокви сходилися вгорі, аж під самим коником, і поміж густо насланих лат, під черепицею, стирчало сіно. До товстої середньої бантини приліпилося ластів'яче гніздо.

Серафим, без шапки, із збитим посивілим волоссям, сидів на лаві, відрізував кишеньковим ножом від черствого крайця хліба маленькі скибочки і з насолодою жував. Ластівка, що звила кубельце в кав'ярні, пролопотівши крилами перед самим його обличчям, пурхнула всередину, покружляла там, а потім так само стрімголов кинулась на вулицю. Двоє-троє горобчиків стрибало біля Серафима, і він не ворухився, щоб вони видзьобали кришки. Якась жінка, прошурхотівши спідницею, зайшла до кав'ярні, але Серафим і не глянув на неї. Жінка голосно заговорила, і він став прислухатись:

— Дорого, все дорого, хрещений Єню! Що можна купити за два-три яйця, які вранці з-під курки візьмеш? Хіба жменю солі та шматок мила для прання. А про сірники, гас ми вже й забули. Хоча б самим бути здоровими, хрещений Єню, бо...

— Що робить Іван? Як йому зараз?

— А що він має робити? Лежить. І звідки взялася ця хвороба, хрещений Єню, звідки взялася? Ось уже на пречисту сім місяців буде, як він не брався до роботи. Душить його щось, у грудях так і підпирає. Схуд, дму-

хнеш на нього — впаде. Благий, хрещений Єню, по-жовтів, зчорнів, мов земля. Кажуть мені: одвези його до лікарні, поклади на воза й одвези до лікарні.

— На лікарню гроші потрібні,— сказав Єню.

— Отож, ще й як потрібні,— зітхнула жінка.— А недавно буйволиця у нас здохла, хрещений Єню. Вигнала я її вранці здорову-здоровісіньку, а ввечері, як повернулася, впала біля самих воріт і одубіла. Душа в мені перевернулася, так плакала, наче людина вмерла...

— Пошесть на худобу зараз,— докинув Єню.— От і в мене здохла телиця.

— Ні м'яса з неї, буйволиці, не взяли, ні шкури. Прийшов фельдшер і наказав: «Не смійте,— каже,— її м'ясо їсти, зарийте з шкурою, цілком...» От яке лихо! Не знаю, нічого не знаю...

Жінка замовкла, але, прислухавшись, Серафим зрозумів, що вона щось шепоче. Раптом Єню скочив:

— Немає в мене грошей! Звідки я їх тобі візьму? Нема в мене...

— Не кажи так, хрещений Єню, не проганяй мене. Ти ж мені допоможеш, ти мені даси... До кого іншого мені йти, хрещений Єню, перед ким мені головою битися, бідолашній... Хрещений Єню... як бога благаю тебе...

— Дай мені спокій, кажу тобі, нема в мене грошей! — крикнув Єню.

Жінка замовкла й заплакала. Серафим слухав, як вона схлипує й голосить, наче побита. Розгніваний Єню став у дверях і втупився кудись удалину, ні на чому не зупиняючи погляду. Серафим тихенько прибрав свій хліб, підвівся. Жінка вийшла з кав'ярні й пішла собі. Її обличчя з-під хустки не було видно, але по ході Серафим зрозумів, що вона молода.

— Грошей просила, га? — прошепотів він Єню під вухом.

— Грошей. Де я їх візьму? Що я — банк, чи що? Хоче чоловіка одвезти до лікарні. Ну то й добре, але якщо в мене їх нема? А коли нема, що я їй дам? — все ще сердився Єню.

— Значить, злидні. Загруз у злиднях, га? Так би мовити...

Серафим хоч працював повільно, потроху, проте не любив сидіти без діла. Перед Єневою хатою, недалеко від кав'ярні, лежало хтозна-коли привезене каміння, і як звалили його тоді, так воно й досі валялося розкидане. Серафим зібрав його й акуратно склав. Тоді приніс води, полив землю перед кав'ярнею, позамітав.

Увечері Серафим залишився в гостях у Єню, але спати в кав'ярні відмовився. Вийшов на середину майданчика перед кав'ярнею і став лаштувати собі но-чівлю.

— Та йди-но сюди, під стріху, гей, ти, душа болгарська! — гукнув Єню.— Притулися під стіною, лягай на лаву, коли хочеш.

— Ні, мені тут краще.

— Протягне тебе.

— Байдуже. Хай тепер дме, бо коли помру, не буде дмухати на мене, не буде мене овівати....

Він дивився на Єню й усміхався своїми сльозавими очима. «Боїться, щоб не обікрали його»,— подумав Єню, помітивши, як Серафим мацає щось за пазухою. Він залишив його — хай робить, що хоче, зачинив кав'ярню й пішов додому.

Наступного дня він затримався вдома і пізно прийшов відчиняти кав'ярню. Серафим сидів на лаві, як учора, різав хліб кишеньковим ножем і жував. Єню підійшов, уважно подивився на нього, потім спитав:

— Ти що зробив?

— А що я зробив? Нікому нічого не зробив,— лагідно відказав Серафим.

— Дав гроші Павлині, тій, що вчора ввечері приходила сюди, грошей у мене канючила. Я тільки що був у них, вона сама мені розказала. Як ти можеш давати гроші людині, котру зовсім не знаєш? Адже вона може тебе обдурити, не повернути грошей.

— Ні, вона поверне. Хай одвезе чоловіка до лікарні, може, допоможуть йому лікарі. А гроші мої вона поверне. Знаєш, як ми домовилися? Коли господь — їй, тоді вона — мені. Я не поспішаю.

Єню прикусив губу й замовк.

— А пальто? За що купиш собі пальто? — спитав він.

— Таж у мене є пальто. Ось воно! — Серафим узяв з лави пальто і розгорнув його. — Гарне воно в мене, оце пальто, нічого йому не сталося...

Він усміхався й кивав головою, наче лічив латки або щось згадував. Десять з гаком років минуло, як Серафим збирався купити собі пальто. Поки був молодий, усе, що заробляв, пропивав. Тепер уже не пив, бо здоров'я погіршало, але гроші часто віддавав кому-небудь, як віддав і цього ранку Павлині. Відтоді й почали з'являтися на його пальті ці великі латки з сірого домотканого сукна.

— Гарне воно в мене, оце пальто, — повторив він з якоюсь особливою радістю в голосі. — Ось полатаю його знов і проходжу ще й цю зиму. А якщо мені так судилося, в ньому, може, й перед богом стану. Воно там, на тому світі, це пальто, дивись, і допоможе мені. Ще дадуть мені там нове пальто, золоте, так би мовити, коштовне...

Серафим звертався до Єню, але не дивився на нього. Опустивши пальто на коліна, він задивився кудись удалину й усміхався.

ЖІНОЧЕ СЕРЦЕ

Про свого сина Ілію, який ось уже п'ять чи шість років тому подався із села, дід Гергі чув тільки лихий поговір. Але довелося йому нарешті почути й щось добре: ніби бачили Ілію в місті, куди він недавно повернувся з-за кордону,— ходить по ярмарку, купує й перепродує коней. Це вже не колишній Ілія — тепер він, мовляв, солідний, сідає за один стіл з поважними людьми, має гроші. Дід Гергі вірив і не вірив цьому. Та ось Ілія з'явився й сам: такий же довгобразий, він був тепер охайний, чисто поголений. Безрукавка на ньому не з грубого домотканого сукна, а з тонкого коричневого, чоботи гармошкою. І приїхав він не чужим возом, а своїм власним. А що то за віз! А які коні!

Бідняцька стайня діда Гергі ще не бачила таких коней. А ті коні наче самі собі знали ціну, бо коли дід Гергі, стоячи осторонь, милувався ними, вони дивилися на нього якимось зневажливо, напівзаплющивши очі, і солодко похрускували сіно. Дід Гергі заглянув їм у зуби — молоді, п'ять-шість років. Баскі, гарячі, вони були схожі один на одного, як близнята, обидва однакові на зріст, булані, а гриви й хвості світліші, майже білі. Коні такої масті трапляються рідко і, справді, дуже гарні.

Щоб похвалитися, дід Гергі пройшов усе село, завертав до багатьох. Нарешті вирішив навідатися й до Тодора.

— Боже помагай, Тодоре! Боже помагай, Аничко! — гукнув він весело, зупиняючись біля тину.

Тодор і Аничка самі будували новий хлів, так само як раніше самі збудували собі хату. Тобто розпоряджалося всім Аничка, а Тодор тільки їй допомагав, бо Аничка на все була майстриня.

— Хай вам щастить! — сказав дід Гергі, відзначаючи про себе, що за день-два будівля значно виросла.

— Спасибі, діду Гергі. І вам хай щастить. Повернувся хлопець, га?

— Вернувся. Вернувся Ілія.

— Виріс, змужнів. А коні, які коні! Дуже гарні! Бачив я їх.

Говорив тільки Тодор, бо Аничка, хоч і крутилася весь час поблизу та чула їхню розмову, мовчала, тільки очі її наче сміялися.

— Ти бачив, які коні? Бачив, які коні? — повторив кілька разів дід Гергі. — Ім ціни немає. Іздили ми вчора з Ілією в Аптаат — дядька провідати. Поверталися назад, доїхали до горба, стали спускатися, а коні як припустять, вдержати не можна. Ілія мені каже: «Тримай, тримай і ти віжки, будемо разом тягнути, бо інакше не спинимо!» Ледве вдержали, сильна худоба.

— Гарні коники, щоб довго жили! — сказав Тодор. — Тепер Ілії дружина потрібна.

— Буде й дружина, Тодоре, буде!

Очі в Анички заблищали ще веселіше. Вона то носила цеглу, підтримуючи її коліном, то місила глину, то тягала з колодязя воду. Рухалася вона легко, молодод, підтикала спереду спідницю, роззулася. Щоб сонце не пекло, голову пов'язала білою хусткою, як це роблять жниці, залишивши відкритими тільки гладкий лоб, вигнуті брови і чорні очі. Вся вона в глині, проте все одно гарна. Дід Гергі знав, що Ілія колись залився до Анички, але було це давно і вже забулося.

— Чуєш? — спитав дід Гергі і, всміхаючись, показав на Генову корчму, що стояла навпроти. Там грала гайда. — Це мій юнак, Ілія. Нехай повеселиться. Хай

покаже тим чорбаджіям, що й він хазяїн, що й він чогось вартий.

Дід Гергі глянув на Тодора, який усміхався, ще раз зустрів чорні очі Анички й подався додому.

Повернувшись, передусім зайшов до стайні подивитися на коней. Потім сів перед хатою. В обід з'явився Ілія, веселий, розчервонілий.

— Був я в Тодора,— сказав дід Гергі,— вони з Аничкою все самі роблять. Новий хлів будують.

— І я в них уранці був,— відповів Ілія, дивлячись кудись убік і постукуючи лозинкою по зібраних у гармошку халявах.— Аничка на мене й не дивиться. Сказала б: зайти, Іліє, до хати, я тебе кавою пригощу. Нічого не каже, мовчить.

— Люди ділом зайняті, синку, Не бачиш, чи що?

Дід Гергі ще хотів щось сказати, але промовчав. Колись Ілія був наймитом в Аничкиних батьків. Вони покохали одне одного. Ілія навіть похвалився якимсь, що візьме Аничку за дружину. І раптом, несподівано для всіх, Аничка вийшла заміж за Тодора.

— Неначе ми не їли один хліб з Аничкою, не клали разом снопів,— знову почав Ілія.— А тепер вдає із себе цяцю... Гаразд! Хай буде так.

Через п'ять-шість днів Ілія поїхав до міста. Повернувся він уже без коней, на чужому возі.

* — Де коні? Що ти зробив з кіньми? — спитав дід Гергі.

Ілія поплескав себе по кишені й засміявся.

— Ось де коні. Продав я їх.

— Ох, синку, що ти зробив? Такі коні! Де ти знайдеш таких?

— Ще кращих куплю. Ці — нічого не варті.

Ілія знов учав до Генової корчми. Інколи заходив до Анички й Тодора, дивився, як вони працюють. Розмовляв тільки з Тодором, бо Аничка йому не відповідала, вдаючи, ніби не чує. Вона спокійно дивилася

на нього своїми блискучими всміхненими очима, мовби й знати не хотіла, що в них чужа людина.

— Близько двох років пробув я в Тузлі,— розповідав Ілія,— працював в одного поміщика управителем. А масток у нього — два села, як оці. Дуже він мене любив... «Ти,— каже,— нікуди не підеш, не відпущу тебе». Мав він дочку, Маріорою звали. Хотів мене зятем своїм зробити. «Ага, так,— кажу собі.— Нема дурних!» Тільки мене й бачили.

— Звідти ти просто сюди приїхав?

— Ні. Потім я був в Ескі-Джумаї, на ярмарку. Скупі наші болгари, брате, не те, що румуни. Румуни не шкодують собі. А чого там? Тільки й твого. Я теж люблю... Як втраплю кудись на ярмарок, зразу гукаю музикантам: «Грайте! Подавай вино, подавай те, друге». Вони дивляться на мене й дивуються. Ну то й що? Для чого мені гроші? Дорогу вистилати?..

Ілія сміявся й дивився на Аничку. Вона поринала в роботу, але інколи, крадькома, кидала на нього бистрий погляд. В її чорних очах світилася насмішка. «Ну й хвалько! — здавалося, хотіла сказати вона.— І хто тобі повірить?»

Одного разу Тодор кудись пішов, а Ілія залишився з Аничкою сам. Він вийняв з гаманця дві лискучі, зовсім нові монети по п'ять левів і дав обом Аничкиним дітям. Побачивши в дітей гроші, Аничка схопила їх за руки, силою розтулила жмені і повернула гроші Ілії.

— Візьми собі свої гроші,— грубо мовила вона.— У них є батько, є кому давати.— І, не приховуючи більше, що він їй набрид, сказала відверто: — Годі тобі стовбичити перед моєю хатою. Іди геть!

Ілія пішов до Генової корчми. Він став учащати туди щодня, запив. Зрідка пробував заговорити з Аничкою, але та, заглядивши його, відразу ж ішла до хати. Ілія звертався до Тодора, але Аничка кликала чоловіка

й зачиняла за ним двері. Ілія залишався сам, йому ставало соромно, і він ішов до корчми. Гроші, вторговані за коней, скінчилися, і одного дня він сказав дідові Гергі:

— Цього разу куплю багато коней. Перепродаю їх і зароблю... Тоді таку гульню утну, пам'ятатимуть мене. Ці люди тут нічого не бачили.

Ілія помовчав, дивлячись убік. «Аничці хустку куплю»,— подумав він, але не насмілювався сказати про це батькові.

Ілія поїхав, а за кілька днів повернувся з двома незнайомими людьми. Поки він ходив по селу, ті спали десь на подвір'ї. Не сподобалися дідові Гергі ці люди: смугляві, з чорними бровами, з чорними густими вусами, вони були схожі на румунських циган. Ілія сказав, що це його приятелі, торговці худобою. З ними він кудись і поїхав знову.

Невдовзі, якось уночі, ще вдосвіта, хтось покликав діда Гергі. Дід вийшов: то був Ілія.

— Винеси нам хліба,— сказав він, не злязачи з коня.— Поспішаємо на ярмарок.

З ним були обидва смугляві торговці, теж на конях. Дід Гергі помітив, що ні кінь Ілії, ні інші коні не були осідлані. Крім того, ще з десятка коней було зв'язано ланцюжком: кожний задній прив'язаний вуздечкою до хвоста переднього. Справді, так зв'язують коней і торговці худобою, але дід Гергі чув, що найчастіше так роблять румунські цигани-конокради.

Тільки-но почало світати, з вулиці долинув гучний тупіт: проїхало кілька вершників з рушницями, за ними віз, і в ньому п'ять-шість чоловіків. Вони поспішали, інколи нахилялися, роздивляючись свіжі сліди від кінських копит, і їхали далі. Уночі пройшов невеликий дощ, і на змоченому поросі чітко відбилися сліди коней, яких гнав Ілія із своїми приятелями. Дід Гергі здогадався, у чому річ, і замкнувся в хаті.

Ще до обіду пронеслася чутка, що в Аптаакському лісі спіймали трьох конокрадів з силою коней. Погоня застукала їх, коли вони лягли відпочити. Не встигнувши скочити на коней, злодії кинулися тікати пішки. Один знесилився й упав мертвий — не витримало серце. Двох інших схопили біля кордону. Один з них був Ілія.

Надвечір з міста приїхали жандарми, начальник поліції й лікар. Дід Гергі довго вагався, але другого дня пішов-таки до громадської управи подивитися, що там діється. За огорожею на дошках, вбитих на зразок тапчана, лежав зовсім роздягнутий мрець. Лікар розтинав труп померлого конокрада. Дід Гергі зупинився, не сміючи підійти ближче.

Лікар у білій сорочці й закривавлених гумових рукавичках тримав щось у руці й пояснював кільком людям, що висунулися з вікна управи.

— Бачите, яке серце в нього велике. Тому й не витримав, хворе було воно. Інші, здорові, змогли ще тікати.

Дідові Гергі стало моторошно, страшно і, замість того щоб зайти до управи, поговорити з кметом, як він вирішив раніше, дід повернув назад, у село.

Вночі ще дужче, ніж учора, лив дощ, а ранком подув перший холодний, осінній вітер. Два жандарми верхи на конях вели Ілію та другого конокрада, що залишився живий. Вони пройшли через село і зупинилися біля корчми, навпроти Тодорової хати. Ілія йшов сумний, неголений, одяг на ньому був зім'ятий. У такий холод він мав на собі тільки суконну куртку. Ілія всміхався, але ця усмішка була жалюгідна.

Зібралися люди, прийшов і дід Гергі. Він підійшов до Ілії, подивився на нього сухими, палаючими очима і плюнув. Потім вибухнув гнівом:

— І не соромно тобі! Красти! Отак мене зганьбити! Краще б ти не родився, краще б я тебе в землю закопав.

Невже в тебе рук немає, синку? Щоб працювати, чесно хліб заробляти. А то коней красти! З циганами! Не син ти мені, проклену я тебе! Не хочу і знати такого сина!..

Не маючи сил більше говорити, він знову плюнув і, тремтячий, пожовклий, повернувся й пішов до своєї хати. Хтось гукнув йому вслід:

— Хлопці голодні, виніс би їм хліба.

— Немає у мене хліба,— відрізав дід Гергі, не обертаючись.— Хай каміння гризуть!

Тоді з білої хати навпроти вийшла Аничка. Вона підійшла, щось сказала жандармам, а тоді виїняла з-під фартушка свіжий буханець хліба і, розломивши його, дала половину Ілії, половину його приятелеві. Дала їм ще по шматку бринзи. Потім розгорнула стару, потерту свитку, яка висіла у неї на руці, і простягла Ілії.

— На, Ілія, накинь, бо застудишся,— сказала вона.

Жандарми сіли на коней, перед ними по грязюці рушили арештанти.

— До побачення, Ілія! — гукнула Аничка.— Дай бог тобі здоров'я!

Вона стояла, підперши голову рукою, замислена, і довго дивилася йому вслід. Потім, не обертаючись ні вліво, ні вправо, хоч навколо ще юрмився народ, пішла до хати.

МОЛОДША СЕСТРА

Васил пригнав з ярмарку двох лошиць. Одв'язав їх од воза й випустив на обгороджений високим кам'яним муром тік, на той час порожній. Лошиці ще не звикли до неволі, були зовсім не об'їджені — їх щойно вилотили з табуна. Дядько Митуш і робітники, стоячи біля воріт, не тільки милувалися ними — вони й справді були гарні, а й досвідченим оком відзначали їхні особливості. Одна лошиця була гніда, звали її Айя (вона народилася в травні), а друга — вороної масті, і клички не мала. У кожної шия була обв'язана новим мотузком, кінець якого тягся по землі. І, крім нього, не знали вони ні вуздечки, ні оброті, ні шлеї. Непідковані копита були надзвичайно широкі. Густі хвости сягали аж до землі.

Айя була дуже жвава, баска. Коли дядько Митуш увійшов на тік, вона злякано відскочила від нього і кинулась тікати. Але, наткнувшись на мур, почала метатись, битися в нього грудьми. Дядько Митуш підійшов ближче. Айя промчала між ним і муром на другий кінець току. Потім, як це роблять злякані коні, обернулася, щоб глянути небезпеці в очі, нашорошила вуха, навіть ступила крок уперед і гучно форкнула. На її блискучі агатові очі впало чорне пасмо гриви.

Поки Айя бігала вперед-назад, ворона лошиця поводитися спокійніше, стриманіше. Проте вона весь час ходила за Айсю, намагаючись не відстати від неї, наче хотіла заспокоїти й захистити її. Васил сказав, що вони — сестри й що Айя — молодша. Другого дня їх

запрягли у воза, щоб привчати ходити в шлеї. На рівному полі біля хутора це було не важко. Щоправда, Айя опиралася, стрибала, крутила головою. Вона то кидалася вперед і ставала дибки, то присідала, намагаючись лягти. Удари батога і покрики робітників тільки розлючували її. Крім віжок, які тримав дядько Митуш, у Айї навколо шиї був обв'язаний довгий мотузок, кінець якого тримав у руках один з робітників. Так він не давав їй кинутись убік. На вороній лошиці теж залишили мотузку, хоча в цьому їй не було потреби. Тим часом, як Айя шарпалася й мордувала себе, вся спітніла, ворона лошиця поводитася зовсім покірно. Щоб якось допомогти Айї, вона бігла туди, куди бігла Айя, і зразу ж зупинялась, як тільки зупинялася Айя. Здавалось, вона забувала про себе і думала тільки про сестру.

Нарешті Айя зрозуміла, що опиратись даремно, перестала стрибати і, обвівши затуманеним поглядом поле — широке, рівне поле, де їй доводилося швидким бігом рятуватися від вовків, помчала щодуху вперед. Ворона лошиця побігла поряд з нею. А дядько Митуш і робітники тільки того й чекали. Робітники, що стояли осторонь і тримали в руках мотузки, ледве встигли вскочити на віз, який заторохтів полем. Лошиці, не вибираючи дороги, мчали, раз у раз змінюючи напрямок. Нарешті, втомлені, знесилені, всі в милі, вони покірно йшли туди, куди їх направляли. Тоді дядько Митуш повернув назад, на хутір. Там, злізши з воза, він підійшов до них. Айя, ослабла, мокра від поту, як після купання, вся тремтіла. Ворона лошиця, так само втомлена, стояла покірно, мов боялася ворухнутись, щоб не накликати на Айю лиха. Дядько Митуш зупинився біля Айї, погладив її по лобі, посмикав за вуха, дмухнув у ніздрі. Так само він зробив і з вороною лошицею. Потім їх випрягли, одвели до стайні й прив'язали до ясел.

Через два місяці Васил повертався з міста. Айя й ворона лошиця так добре йшли в упряжі, наче народилися в ній. Гарна зброя прикрашала їх, особливо Айю, яка бігла з високо піднятою головою: нові шлеї, змащені дьогтем, щоб були м'які, і намисто з сміх камінців, і червоні китиці на лобі. Васил сьогодні гнав коней, як божевільний. Лошиці переходили з риси на чвал і з чвалу на швидку рись. Не пробігли й п'яти кілометрів од міста, а вже були геть мокрі від поту.

Біля чешми, де стояв паровий млин і корчма, Васил зупинився. Айя, здавалось, не відчувала втоми. Вона стояла, піднявши голову, і нервово гризла вудила. Ворона лошиця, якій шори не давали змоги бачити Айю, повернула голову так, щоб подивитися на сестру, обняхати і торкнутись її морди. Після цього знову стала в покірну позу.

З дверей корчми вийшов слюсар Велико. Кашкет у нього був зсунутий набакир, і волосся кучерявилось над лобом. Через плече, на широкому реміні, висіла гармонія.

— О бай Василе! Як ся маєш? — гукнув він. — Чи не підвезеш мене до села? Почастую. Ех, оце так коники! Такими кониками я люблю їздити. Стривай-но, а це що?.. Звідки ти їдеш? — підійшовши ближче, здивовано спитав він. — Коли ти встиг їх так змилити?

Васил розпачливо махнув рукою:

— А, все одно поздыхають... Лікар сказав, що хворі на сап. Хоче їх застрелити. Ну, сідай!

— Зажди-но, пригощю.

— Не треба.

Велико, все ще здивований, поліз на воза. Поки він вмощувався, з його гармонії видобулося кілька акордів. Васил почав розповідати, що сказав йому ветеринарний лікар.

— Все одно поздыхають, нічого жаліти! — вигукнув він знову, закінчивши розповідь, і ослабив віжки.

Лошиці побігли чвалом, на повороті перейшли на рись, а потім помчали кар'єром.

До села, де жив Велико, було на три-чотири кілометри ближче, ніж до хутора. Коли його довели до дому, Велико зліз з воза і, притримуючи однією рукою гармонію, вийняв годинника. Глянувши на нього, мовив:

— Оце так домчали! Наче поїздом! Ну й коники!

Незважаючи на втому, Айя твердо стояла на ногах і високо тримала голову. Ворона лошиця обернулася, подивилась на неї, як раніше, і знову легенько торкнула її мордю.

Обох лошиць одвели в окрему стайню і нікуди не випускали. Там їх годували і напували — так велів лікар. Айя важко звикала до самотницького життя; смикала повід, оберталася то в один, то в другий бік, очима, сповненими світла і вогню так, що було видно налиту кров'ю слизову оболонку, весь час косилася на двері, на сонячні промені. Ворона лошиця поводитася терпляче, та коли непокоїлась Айя, неспокійною ставала й вона, не хотіла їсти, пряла вухами.

Цілими днями Айя майже нічого не їла, стала лінивою, часто лежала. Інколи дядько Митуш бачив, як обидві лошиці — голова до голови — неначе обнявшись, легенько покусували одна одну. Пойнятий жалістю, дядько Митуш довго затримувався біля дверей. Він добре розумів, що коні роблять це не від потреби, а від ніжності, від взаємного дружнього почуття.

Якось дядько Митуш, хоч це йому суворо заборонили, переводячи Айю від одних ясел до інших, випустив її, і вона вибігла з стайні. Гукнули робітників, які були поблизу, щоб її спіймали. Вони тільки встигли загнати її на тік, на той самий тік, куди її випустили разом з вороною лошицею в перший день. Даремно! Айя розігналась, підняла хвіст і легко, без будь-якого зусилля, перескочила високий кам'яний мур. Робітники

аж скрикнули від здивування — Айя помчала щодуху в чисте поле. Тільки грива та хвіст віялися за вітром. Тут-туп-туп — було чути якийсь час стукіт її копит, а потім усе стихло.

Коли цей нестримний біг знесилив її, Айя повернулася і стала біля стайні. Ніздрі її широко роздувалися, вона гучно форкнула, немовби зітхнула, і завмерла: хвіст повільно повертався у спокійний стан. Удаючи, ніби не помічає дядька Митуша, вона дозволила взяти себе за повід.

Минуло ще досить багато часу. Ветеринарний лікар, об'їжджаючи свою дільницю, запропонував зробити останню спробу. Васил купив в одного цигана замореного осла, і лікар влив йому кров, узятую в лошиць.

— Якщо осел виживе, — сказав він, — значить, конячки здорові, а якщо здохне — хворі на сап. І нічого більше не лишиться, як пристрелити їх.

Осла замкнули в овечу кошару. А коли минула ніч, — була вона холодна, дощова, — пішли подивитись: осел був мертвий. Васил утратив останню надію. І все-таки йому не вірилось. «Як можуть загинути такі витривалі, гарні коні? — думав він. — Як може померти Айя?»

Чекали тільки, коли оформлять і затвердять потрібні папери. І ось одного ранку, швидше, ніж сподівалися, приїхав ветеринарний фельдшер і з ним стражник. Васил поспішно кудись зник. Виконати тяжкий обов'язок судилося дядькові Митушу. До краю схвилюваний, він увійшов до стайні і тремтячими руками став одв'язувати повід. Думав першою взяти ворону лошицю, а відв'язав Айю і вивів її на довгому мотузку.

Айя не виявила найменшої цікавості. Вона стояла, підвівши голову, і дивилася в поле. Потім два-три рази глибоко втягнула в себе повітря і гучно форкнула, наче позбувшись якогось тягара. І раптом почала вибрикувати, як мале лоша.

— Ех! Ну! Айя! Ну! — покрикував дядько Митуш, відчуваючи, як очі його сповнюються слізьми.

Разом з фельдшером і стражником (стражник зняв карабін і ніс його в руках) вони рушили до яру, що був недалеко від хутора. Айя все басувала. Коли всі вони зникли в яру, звідти донеслися один за одним два постріли.

Не минуло й півгодини, як Васил побачив, що дядько Митуш вертається. Він ще здалеку щось кричав, махав руками, його брови були сердито насуплені.

— Що сталося? — спитав Васил.

— Що, що... Даремно знищили тварину... Вона зовсім не хвора; здорова. Фельдшер розітнув її, а горло — чисте. Застудилася трохи — і все. Цілком здорова. Я так і думав!..

Зрозуміли, хоч і пізно, що осел загинув не від прищепленої йому хвороби, а від простуди. Він і без того був кволий, а ніч трапилася холодна, йшов дощ із снігом.

Ворова лошиця врятувалася від смерті. Довго ще після загибелі Айї вона часто переставала їсти і, тримаючи в стиснутих зубах жмуток сіна, прислухалась, а її чорні блискучі очі, здавалося, от-от вискочать з орбіт. За один-два роки вона сильно змінилася: виросла, стала кощавою, апатичною і незграбною. Щороку вона приводила лоша, схоже на неї. Але те лоша, яке вона привела третього року, було не таке, як інші: хоч усі вони з'являються на світ гніді, з тонкими ногами, схожі на сарну, та дядько Митуш зразу помітив, що воно схоже на Айю, і зрадів. Саме така життєрадісна й грайлива була Айя. І ворона кобила йшла всюди за ним так само, як колись за Айєю, сповнена ніжності, материнської доброти й печалі.

КОМОЛИЙ ВІЛ

Поки дядько Митуш і Аго свідали, сидячи на призьбі, за п'ять-шість кроків від них стояв Комур — здоровенний, кощавий віл, напівчорний, напівсивий. Він мав короткі, вивернуті назад ріжки, такі маленькі в порівнянні з його тушею, що здавався зовсім безрогим. Не ворущачись, наче істукан, він спокійно пережовував свою жуйку, вступившись у дядька Митуша й Ага.

— Ти тільки глянь на нього, — сказав дядько Митуш. — Ремига собі й ремига і хоч комолий, а вважає себе красенем. Добре, що хоч рогів не має. Це так добре, бо коли б свині роги, усіх поколола б, а цей забіяка весь світ перевернув би. — Дядько Митуш широко усміхнувся. — У Преславському краї, — я жив там — люди розводять буйволів, величезних, гладких буйволів, і вина там багато, адже там усі виноградарі. То, було, підпоють їх, по цілому відру вина дадуть, і виведуть на майдан битися. Просто так — подивитись, який переможе.

Аго зареготав. І тому, що сміявся він за звичкою гучно, на все горло, Комур перестав ремигати, настожено повів вухами і видихнув повітря. Потім зробив це саме ще раз.

— Курить люльку, — сказав Аго.

Комур знову почав жувати, не зводячи очей з Ага і дядька Митуша. Це був особливий віл, і тому дядько Митуш любив покенкувати з нього. Якщо інші воли, повернувшись з пасовиська чи водопою, стояли собі, як оце зараз, кому як заманеться, спокійно, наче вкопані,

то Комур рив копитами землю й кидав її собі на спину або починав ревіти і, нагнувши голову, войовничо кидався на котрогось з інших волів. Проте тільки-но вони сходилися й стукалися рогами, як він одбігав убік і застигав на місці.

Коли возили сіно, він намагався на ходу смикнути віхоть з переднього воза. Проходячи повз ниви, швиденько забігав на посів і починав пастися, хитро озираячись назад — чи не йде Аго. З сердитим криком Аго ще здалека кидав у нього потовщеною на кінці палицею, і Комур, підвівши голову й примруживши очі, весь зіщулювався, чекаючи — влучить у нього чи пролетить мимо.

Поснідавши, дядько Митуш і Аго почали запрягати, і тільки тепер помітили, що Комура немає — десь зник. Поки шукали його очима, він вигулькнув з-за хазяйської хати — біжить, аж труситься, а за ним Галунка — лається і жбурляє каміння.

— Куди ви дивитесь? — гнівається вона. — Віл всю локшину мені з'їв. Поклала локшину сушитись у дворі, а він де й узявся... Такий капосник, вічно біля хати вештається, як собака. Яюсь я приготувала фарбу для вовни, то він і туди пику свою всунув.

Дядько Митуш засміявся, але Аго, щоб догодити Галунці, погнався за Комуром. З дванадцяти волів половина була вже запряжена в плуг. Наполоханий Комур став не там, де треба. «На місце! На місце!» — гукав Аго, і віл перейшов на другий бік. «Гей!» — сказав Аго і підняв ярмо. Віл вправно і швидко всунув у нього голову. Тільки тепер, закріпивши ярмо, Аго раз чи два оперіщив його палицею.

Шість пар волів, за якими побрязкував плуг, потяглися зеленою галявиною до нив. Збоку йшов Аго, позаду — дядько Митуш. То тут, то там біля них пробігав ховрашок, ставав на лапки, неначе забитий у землю кілок, і раптом зникав у норі.

Дісталися ниви, яку вже почали орати раніше, і дядько Митуш перевернув плуг. До обіду робота йшла добре. Та ось припекло сонце, задзижчали мухи, набридаючи худобі; ще й довелося перейти на верхній край ниви, де ґрунт сухий і весь заріє пирієм. В одному місці коріння пирію було таке товсте й густе, що плуг зарипів і зупинився. Аго закричав, став розмахувати палицею — воли смикалися вперед-назад, та плуг навіть не ворухнувся.

— А бодай би ти луснув! — стурбовано вигукнув дядько Митуш.— А тепер що?

Дядько Митуш міг би, звичайно, трохи підняти плуг, і волам би полегшало, проте йому хотілося мати рівну ріллю. Оглянувши волів і щось прикинувши, він сказав:

— Давай-но, Аго, поставимо біля плуга Комура. Він дужий, може, й витягне.

У задній парі стояли Балан і Чивга — найбільші, обидва старі, білі, з довгими, як у оленів, рогами. На їхнє місце поставили Комура з його напарником.

— Ну, давай тепер, поганяй! — гукнув дядько Митуш. Аго змахнув палицею й закричав:

— Гей! Гей!

Воли напружилися з усіх сил, ярма заскрипіли, гужі натяглися — ось-ось тріснуть, а плуг на одному місці. Аго знову закричав, один з волів упав на передні ноги. І ось Комур хитнувся вперед, спина його вигнулася, випнулися усі ребра. Пирій перед лемешем затріщав, почав рватися, і плуг рушив.

— Гей! Гей! — гукав Аго.

Ще кілька кроків, і небезпечне місце минули. Волів зупинили, дали їм перепочити. Дядько Митуш підійшов до Комура, погладив його по випуклому лобі між короткими рогами і мовив:

— Молодець, Комур! Молодець! Я ж знав, що ти мене не підведеш.

Комур стояв у борозні. Його голова, шия й груди були чорні, такі чорні, що лише білки очей виділялися своїм блиском. Дві-три хвилини — і він очунав, відпочив, знову став ремигати. Комур і не знав, певно, скільки діла було зроблено. А, може, думав про те, що коли вже дядько Митуш і Аго так піклуються про нього, то повинні його нагодувати. Тому віл шулив вуха і дивився їм просто в очі.

— Отож, їв локшину... Наївся локшини з самого ранку, от і сил прибуло,— казав Аго і голосно сміявся.

Проїшли ще кілька борозен. Земля розпарилася. В повітрі чути було уривчасте, дзвінке дзижчання, неначе хтось смикав струни — лискучі зелені мухи кружляли роями і сідали на гарячу шкуру волів. Худобу розпрягли. І Аго пішов її пасти, а дядько Митуш повернувся на хутір.

Поки зорали всю ниву, плуг ще кілька разів застрявав у пирії й зупинявся. Тоді, не гаючись, перепрягали волів. Балан і Чивга вважалися кращими — недарма вони були великі, білі, як сніг, з довгими, як у оленів, рогами. Але нічого не вдієш — їх, немовби позбавляючи їхньої першості, ставили посередині запрягу, а на їхнє місце переводили Комура з напарником. І хоч як заїдало плуг, Комур напружувався і витягав його. Дядько Митуш поплескував вола по спині, гладив по лобі. Аго радів.

Волів стали пасти вночі, щоб їм не дошкуляли мухи. Вранці, як тільки сходило сонце, Аго приводив їх, напував біля колодязя, і вони вирушали орати. Та якось одного ранку Аго прийшов дуже рано, ще до схід сонця. Прийшов сам, без волів.

— Дядьку Митуше, швидше! — гукнув він. — Віл здихає. Комура обдуло, от-от трісне.

Дядько Митуш дивився на нього мовчки, щось думав. Нарешті сказав:

— Мабуть, ріпаку наївся. В ріпак заліз, не інакше. Казав же я тобі, стережи, не пускай їх туди, віслюк ти ледачий,— розгнівався він.— А ти що робив? Куди дивився?

Аго нахмурився, шморгнув носом і повторив:

— Здихає віл...

Дядько Митуш пошарив у кошику, що висів на стіні, де зберігався різний інструмент, щось звідти взяв і засунув за пояс. Аго не помітив. Потім обидва пішли до волів. Побачили їх ще здалека: збившиися до купи, воли лежали, білючи серед зеленої трави, наче величезні гриби. Тільки один стояв збоку, і, підійшовши, дядько Митуш та Аго впізнали в ньому Комура.

На нього страшно було глянути: велике, спучене, наче роздуте вітрило, черево звисало аж до землі. Напівзаплющені очі дивилися немов крізь туман, з рота тоненькою цівкою збігала слина. Він ледве тримався на ногах, готовий кожної хвилини впасти на землю. Аго знову заголосив:

— Здихає віл... Такий гарний віл здихає...

— Як же йому не здихати,— гримнув на нього дядько Митуш,— коли ти гав ловиш...

Він сягнув рукою за пояс і вийняв звідти шило (тепер Аго нарешті здогадався, що він узяв ото з кошика), підійшов до Комура і почав обмацувати йому бік між ребрами — то тут, то там, немовби чогось шукаючи. Нарешті знайшов потрібне місце, поклав на нього ліву руку, потім одсунув її трохи вбік, а правою з усієї сили встромив шило в позначене місце.

Аго дивився, мов ошалілий. Комура мотнув головою — і все. Коли дядько Митуш вийняв шило, почувся: «пуф, пуф» — неначе відчинили клапан. Гази, які скупчилися в череві тварини, почали виходити. Погляд Комура зразу ж прояснішав, і здуते, наче величезна куля, черево почало спадати.

— Ти не думай, це шило не просте,— похвалився дядько Митуш, глянувши на Аго.— Це не абияке залізо. Воно через лектрику пропущене. Ану, поводи-но вола, не давай йому стояти на місці.

За кілька днів Комура зовсім видужав: здоровий і бадьорий, як і раніше, він стояв біля хліва. Навіть хворим встиг нашкодити: якось ранком, поки ніхто не бачив, видудлив майже ціле відро молока. Але показав себе і з доброго боку: одного разу, коли важко й навально мчав він подвір'ям, шукаючи, з ким би зчепитися, то ледь не налетів на Галунчину дитину, але, підбігши до неї, рвучко завернув убік, чим здивував усіх, а Галунка аж розплакалася від радості.

І ось тепер, спокійний, у доброму настрої, він стояв біля хліва й ремігав. Дядько Митуш і Аго снідали. Комура з цікавістю дивився на них.

— Видужав Комура, все минулося,— сказав дядько Митуш.— Хоча й комолий, але ж красень. Гарний віл, дужий віл. Попався б він та ще один такий якомусь бідакові, працювали б і дітей йому годували б. Добрий віл. Тільки... трохи зажерливий.

Комура вступився в нього, шерестав ремігати і з шумом випустив з ніздрів повітря.

— Пах! Штрикнути б тебе ще раз шилом у бік, тоді б побачив, що таке «пах!»,— сказав, сміючись, Аго.

А дядько Митуш, ніжно дивлячись на Комура, заспівав з усмішкою:

Турок їде по зеленій діброві,
палить тютюн у люльці червоній...

— Пах! Пах! — видихнув ніздрями Комура.

І знову почав ремігати. На спину йому сів дрізд, пострибав-пострибав, наче на скелі, потім почав дзюбом висмикувати м'яку збиту шерсть, яка саме линяла, і, чимало набравши її, полетів у своє гніздо під черепицею.

НІЧНИЙ ГІСТЬ

Було ще рано — за годину чи дві мало світати. Дядько Митуш і Митко увійшли до великої кошари, але спочатку нічого не могли розгледіти. Потроху їхні очі призвичаїлися до темряви: збившись купками, по-під огорожею та посеред кошари стояли й лежали вівці, пережовуючи жуйку. Ягнят попродали ще до Петра, овечки встигли вже й забути про них. Досита напасшись, вони відпочивали. Час від часу якась вівця пирхне, чхне, інша закашляється, наче стара баба. Інколи дзеленькне дзвіночок. Вилучивши півсотні овець, дядько Митуш і Митко загнали їх у менший загін, де їх доїли. Спокійні раніше вівці кидалися вбік, немов рятувались від вовка, брязкотіли дзвіночками. Дядько Митуш щільно причинив за собою дверцята, простягнув Миткові в руку тонку лозину і сказав:

— А тепер жени. Кричи: «Бир-бир!»

І зразу ж у темряві пролунав тоненький Митків голосок:

— Бир-бир! — скоромовкою повторював він, стьобючи лозиною по кошлатих спинах овець, що збилися в одну купу.

По той бік вузького проходу вже сиділи Давидко і вівчар Петр, готові доїти овець. Біля них сів і дядько Митуш. Кожний, піднявши руку, чекав, поки вівця пройде в нього під пахвою, потім притискав її і затримував над відром. Поки відра були порожні, тонкі цівки молока майже нечутно дзюрчали на дно, але згодом, коли багатьох овець було подоєно, дзюрчання стало

сильнішим. В повітрі, крім запаху овечого кізяка, попливли приємні пахощі парного молока.

— Бир-бир! — покрикував Митко.

Надворі було темно. Найбільше зірок, здавалося, скупчилось на південному сході: одні — маленькі, наче крапочки, інші — яскравіші. Впадали в око три великі в одному ряду, що спускався навскіс до землі. А трохи збоку, наче жаринка, виблискувала ще більша.

Вівчарі голосно перемовлялись. Іноді якась вівця, упираючись, не хотіла йти. Коли вона підходила до дядька Митуша, той її чимось підманював. Вівчар Петр сердився, а ще більше дратувався Давидко: схопивши вівцю за вим'я, він тяг її до відра. Якщо вівця дуже лякалася, то їй удавалося вислизнути. Тоді Давидко доганяв її і, схопивши за задню ногу, волік назад.

— Не мордуй худоби! — кричав на нього дядько Митуш.— Обережніше!

Раптом загавкали собаки. Але майже відразу й замовкли, тільки ліниво дзявкнули під кінець, наче впізнавши когось. Вівчарі здивувалися. Хто б це міг так легко відчепитись від собак? Може, свій? Чи не Васил, бува? Або, чого доброго, сам хазяїн? В цей час почулися кроки. Хтось підійшов і став біля загорожі.

— Доброго ранку! — грубим голосом мовив гість.

Обличчя його не було видно за загорожею.

— Хто ти й звідки? — спитав вівчар Петр.— Чого тобі треба об такій порі?

— Отакої, дядьку Петр, невже ви мене не впізнали? — докірливо озвався незнайомий.— Це я, Аліпій. Вівця у нас, бачите, згубилася; де тільки не шукав — не можу знайти. Питаєте, хто я такий: Аліпій з Сирнена, з Тоневого зимовища. Аліпій Витев Тарпанський. Згубилася вівця. Отож хазяїн і каже: іди, подивись, може, вона у хаджі Петрових.

— Слухай, приятелю,— сказав Давидко,— чим ти приворожив собак? Чому вони не гавкали на тебе? Ти, мабуть, нечесна людина.

— Чому ж це я нечесний? Ні красти я не прийшов, ні вбивати. Собаки розпізнають людину. Та й я на них не замахуюсь, іду собі спокійно. Вівця, може, у вас. Хазяїн каже — піди, подивися.

— Немає в нас чужих овець,— сказав вівчар Петр.— Ну, а якщо хочеш своїми очима подивитись, підожди, поки розвидниться.

— Підожду, підожду,— згодився Аліпій.— Якщо я вже прийшов у справі, чом не підождати?

Він сів по той бік загорожі, у темряві. Дядько Митуш підвівся і разом з Митком пригнав новий гурт овець.

— Бир-бир! — голосно погукував Митко.

Молоко, дзюркочучи, стікало у відра. Велика зірка перед іншими трьома, наче кінь перед возом, досягла середини неба і, здавалося, зупинилась. Довгі промені, мов нитки, простяглися від неї.

— Якщо ти з Тарпанських, то, мабуть, чи не родич Божила-кехаї,— спитав дядько Митуш.— Він теж був з Тарпанських.

— Та ні, ні. Де вже нам... Ми з інших Тарпанських.

За загорожею зацокало кресало — то Аліпій запалював цигарку. Трохи згодом, з цигаркою в зубах, він заговорив:

— Божила-кехаї, кажеш? Чув я про нього. Вони з інших Тарпанських, з багатих. А ми — бідні. Кажуть люди, що цей Божил-кехая раз побився об заклад з якоюсь дівчиною. В ті часи вівчарі ще не приганяли своїх отар в Добруджу, пасли їх на південній рівнині, а влітку — в горах. Отож раз пішов Божил-кехая на вечорниці. Хто з вас, питає дівчат, хто з вас піде вночі в гори, до Іванкиної чешми? Яка піде, тій подарую

барана з позолоченими рогами і ще два золотих на щонебудь. Ну, як! Хто піде?

Одна з дівчат і каже: «Я піду». — «Злякаєшся». — «Ні». — «Гаразд, — сказав Божил-кехая. — Ось тобі мій ніж. Коли прийдеш до чешми, випий води, потім піди на галявину, що біля неї чешма, встроми ніж у землю. Я ранком буду і побачу, приходила ти чи ні...»

І дівчина пішла, розумієш! Гарна... Молода...

— Чи не Дойна її звали? Про неї пісню складено.

— Ні, не Дойна. Цю звали Вендою. Пішла. Ніч, темно... Але ж сама зголосилася... А може, вони з Божилом і кохалися. Пішла. Може, годину йшла, може, дві, поки дійшла. Забув я вам сказати, що біля чешми є могила, і з неї вночі, кажуть, виходить жінка, от люди й бояться. Вийде ця жінка з могили, умиється біля чешми, сяде на камені й волосся розчісує... Отож дісталася дівчина до чешми. Нікого немає, темно, страшно. Умилася під жолобком, води напилася, потім відійшла вбік, сіла і з усіх сил ніж у землю загнала.

— От так-так! — вигукнув Давидко.

— Гаразд. А як хотіла встати — не може! Тримає хтось її, вниз тягне. Серце в дівчини розірвалося. І вона там же й померла.

— З переляку?

— З переляку. Певно, подумала, що та жінка схопила її й тримає. А насправді — сама вона пришпилила собі ґартух до землі, от і не могла встати...

— Он що...

Запала тиша. В темряві не можна було побачити, що написано на обличчях вівчарів. Тільки дядько Митуш, підвівшись, щоб разом з Митком пригнати ще овець, зітхнув. Давидко і вівчар Петр вилили молоко з відер у діжку й вернулися на свої місця. Аліпій мовчав. Велика зірка скотилася далеко вбік.

— Ну, а потім що сталося? — спитав дядько Митуш, сідаючи на своє місце. — Що зробив Божил-кехая?

— А що йому було робити? Нічого. Жив собі чоловік. З іншою одружився. Батько мій розповідав, що його старшого сина, Рахня, вбили прасоли-арнаути. Пішов Божил-кехая на похорон і, коли Рахня ховали, правцем його поставило. Менший син одвіз його в Жеруну. З того часу він так і не видужав. Одного разу каже: віднесіть мене у зимовище, хочу на ягнят подивитись, як вони мекають і граються. Віднесли його, а йому знову стало погано, і він там же, в зимовищі, й помер.

Аліпій замовк. Знову стало чути, як цвиркає у відра молоко.

— Бир-бир! Бир-бир! — погукував Митко.

Овець приганяли ще кілька разів. І ось почало світати. Спочатку вирізнилися загорожі й білі волячі черепи, насаджені на кілки, щоб лякати вовків. На сході почервонів небокрай. Невидні досі в темряві галявини раптом весело засяяли, немов засміялися. На посвітлілому небі лишилася тільки велика зірка, яка високо піднялася і здавалася тепер блідою цяткою.

Легко було на душі у вівчарів, які закінчили роботу. Босий, обстрижений Митко в штанях з підкоченими холошами усміхався, тримаючи в руках лозину. Тепер вони добре розгледіли й Аліпія. Невже це той самий чоловік, що прийшов уночі й розповідав про Божила-кехаю? Миршавий, маленький, старий, сивий, неголений. І обідраний-обідраний. Він уже не звертав уваги на вівчарів, а, тримаючи під пахвою палицю, придивлявся з-під навислих сивих брів до отари. Шукав свою вівцю.

— Зажди-но трохи, підемо вдвох подивимося,— сказав йому вівчар Петр.

Діжка була наповнена молоком майже доверху. На довгій блискучій жердині Давидко й вівчар Петр перенесли її до сироварні. Дядько Митуш, знявши цідило, зачерпнув бляшаним кухлем молока і подав Миткові.

— На, Митку, пий!

Митко, взявши обома руками кухоль, великими ковтками випив ще тепле молоко.

Давидко й вівчар Петр стали збиратися, покляли у свої пастуші торби хліба й білої бринзи. Дядько Митуш наповнив кам'яне корито сироваткою, Давидко гукнув собак, і вони, випереджаючи один одного, підбігли й почали хлєбтати. Потім найбільші, Бачо і Мурза, перегризлися між собою. Ще з десяток собак, облизуючись і поводячи злими, налитими кров'ю очима, сновигали біля корита. На Аліпія, який стояв поруч, вони не звертали уваги.

— Слухай, тебе ще не загризли собаки? — сміявся Давидко.— Баньки в тебе зелені, ти, мабуть, якийсь характерник...

Аліпій не відводив від отари очей. Одна вівця — звичайнісінька була вівця — підійшла до плоту й почала чухатись. Почухуючись, вона повернула голову до кошари і час від часу безпричинно мекала.

Аліпій, стоячи серед собак, пильно дивився на вівцю. Коли вона мекала, він похитував головою, немовби кажучи: «Це вона...»

— Вівця наша тут, — сказав він, обернувшись до вівчаря Петра.— Он та, що чухається...

Вівчар Петр нічого не відповів і, насупившись, попростував до овець. За ним рушив і Аліпій.

Наздогнавши вівцю, вівчар Петр спритно зачепив її своєю герлигою. Потім, тримаючи її однією рукою, другою одвернув їй вухо і подивився на мітку: мітка була не їхня, а чужа.

— Візьми її, якщо твоя! — сказав вівчар Петр, підштовхнувши вівцю до Аліпія.

Вівця, на диво, не втекла, а стояла на одному місці.

— Бир-бир-бир...— мавив її Аліпій, потім вийняв з своєї строкатої торби крихти хліба і простягнув їй на

долоні. Постояв, схрестивши руки на грудях, і з палицею під пахвою пішов геть. Вівця побігла за ним.

— Бувайте здорові! — сказав він вівчарам. Дядькові Митушу крикнув голосніше: — Бувайте здоровенькі!

Дядько Митуш подивився на нього.

«Дивна людина!» — подумав він. Хотів щось сказати, але тут його погляд зупинився на Миткові: востившись на призьбі й поклавши голову на набитий соломою мішок — вівчарську подушку, хлопчик спав.

«Це його молоко приспало, — подумав дядько Митуш, узяв чийсь світку й накинув на нього. — Ех, Митку, ех, вівчарику! Ну який з тебе вівчар виросте! Нап'єшся теплого молока, заснеш, а вовк прийде і всіх твоїх овець перегризе. Ех, Митку, ех...»

Дядько Митуш встав, поглянув услід Аліпію: той усе ще йшов дорогою, а за ним дріботіла вівця.

ДО СВОЇХ

Повечерявши, дядько Митуш, Аго і Марин умостилися спати між двома копами. Цілий день вони гарували біля молотарки — в гуркоті, куряві, в страшній спеці. Навіть якщо схотіли б, вони не змогли б там перемовитися жодним словом. Їхні обличчя, волосся, навіть вії вкрилися дрібним, чорним пилом. Самі вони були схожі на негрів. Очі з червоними запаленими повіками мали жажливий вигляд, губів не можна було розтулити. А тепер навколо так тихо, так чисто, віє прохолодою, що хоч вони й потомілися, проте не квапилися спати — їм було приємно ось так, спочиваючи, погомоніти, послухати одне одного.

— Хлопці, накривайтеся добре, бо вночі роса випаде, похолодає,— сказав дядько Митуш.— Я по зорях бачу. Он як багато їх, як вони мерехтять...

— Зірка впала,— мовив Марин.— Помер хтось...

Зашурхотіла солома, почувся гучний сміх Ага.

— Помер... Багато ти знаєш. Бабські вигадки... вигадки...— регочучи, повторював він.

— Не смійся, Аго,— спинив його дядько Митуш.— Бо ти дивак. Краще б помовчав. Не знаю, хлопці, помер хто чи ні,— вів далі дядько Митуш,— але зірки все падають і падають... У сербську війну вони падали, як дощ,— і хіба мало народу загинуло? Скажу вам, коли я отак дивлюся на зорі, то все якісь думки лізуть мені в голову. Вдень людина працює, не думає, очі в неї на інше дивляться, а ввечері... От і зараз: скільки зірок! Хто їх туди поначіплював? Як там? Що вони?

— Вчені кажуть, що й на зірках люди живуть,— мовив Марин.

Аго знову заворушився, зашурхотів соломою.

— Дідька лисого знають твої вчені,— сказав він зі злістю.

— Отож, кажу я вам, такі думки обсїдають голову вечорами,— повторив дядько Митуш.— Питаю себе: до чого дійдеться? Що з нами буде? Чому камінь лежить тисячі років, а людина так швидко залишає світ? Чому? Допитуєшся, дивишся вгору... Нібито хтось бачить тебе звідти, а нічого тобі не каже. Мовчить. А ти все думаєш, сушиш собі голову...

Всі троє помовчали. Трохи згодом дядько Митуш знову почав:

— Тим-то я й хочу повернутися в село. Живих там у мене нікого немає, всі помиралі. Ну, хоч пом'яну їх, по свічці за упокій душі поставлю, і то добре. Поїду, обов'язково поїду. У понеділок і вирушу.

— Га? Що ви кажете? — пробурмотів сонним голо- сом Марин і знов заснув. Аго теж хропів. Дядько Ми- туш закутався тепліше і знову задивився на зорі.

З цього відїзду дядька Митуша в рідне село хуто- ряни вже не раз кепкували. Він усе збирався і все від- кладав. А Васил і зовсім не вірив, що старий поїде: Йому здавалося, що той споконвіку жив на хуторі. Мабуть, тут і доживати віку буде.

Дядько Митуш прийшов на хутір, можна сказати, молодим. Тоді знали, що в нього одне за одним по- мерло двоє дітей, померла й дружина. Він часто вихо- див з своєї комірчини при хліві з каламутніми, по- червонілими очима, наче п'яний або заплаканий. Дехто подейкував, що дядько Митуш мав якийсь гріх перед своїми дітьми, тому, мовляв, і попиває потай ракїйку. А хазяям, звичайно, байдуже, що в їхніх слуг на душі, вони дивляться тільки на їхню роботу. Проте дядько Митуш скоро заспокоївся, став лагідний і тихий,

отакий, як зараз, добре працював,— і цього було досить.

Коли настав понеділок, про який він говорив, дядько Митуш знову нікуди не поїхав.

— Дивись, як мало копиць залишилося,— умовляв його Васил.— Скоро закінчимо. І без вас обійдемося. Ідьте собі.

Але дядько Митуш і цього разу знайшов привід відкласти відїзд: коли вже їхати, то потрібна нова одежа. Він запросив Петра Джумалію з Сирнина, кравця, який шив місцевим селянам. Петр оселився в комірчині біля хліва і почав шити дядькові Митушеві новий одяг.

Можливо тому, що вдалося ще раз відкласти відїзд, дядько Митуш повеселішав. Удень він працював біля молотарки нарівні з молодими. Приходив брудний і закурений. А ввечері вони з Марином і Агом вмошувалися між двома копами, дивилися на зорі й розмовляли.

Одного разу біля них щось захрумтіло соломкою: це підійшов до копи віл і почав смикати з неї колоски. Аго підвівся, щоб його прогнати. Він загукав на вола і вдарив його кілька разів.

— Навіщо ти його б'єш? — докорив йому дядько Митуш, коли Аго повернувся.— Ударити тварину — це все одно, що вдарити дитину. Вона ж не розуміє. Ти її навчи. Навіщо бити? І в неї теж є душа. Якби тварини вміли розмовляти, вони були б як ми. Навіть краці. Вони все розуміють, тільки говорити не можуть. А це погано. Ударив її — мовчить. Болить щось — мовчить. Різатимеш — і тоді мовчатиме. Їхнім мукам кінця-краю нема.

— А чого він з копи їсть? Пішов би пастися кудись,— озвався Аго все ще сердитий.

— Покинь, Аго. Скільки він там з'їв... Ти навчися поважати тварину, ось що я тобі скажу.

Дядько Митуш замовк. У проміжку між двома ко-
пачами в глибині темного неба мерехтіли зорі.

— У тих місцях, звідки я родом,— заговорив дядь-
ко Митуш,— волів називають янголами. Молода жінка
ніколи не перейде волові дорогу, почекає, щоб він про-
йшов, а тоді піде сама. А якщо доведеться вола зарі-
зати, його м'яса в нас не їдять.

— Ото, якби мені цього вола,— сказав Аго,— яких би
ковбас я з нього наробив.

— Ех, Аго, Аго! Та вони ж тобі все одно, що брати,
зрозумій. Вони працюють, як і ми, як і ми, помруть.
Он як...

Петр Джумалія пошив дядькові Митушеві новий
одяг, але він все-таки не поїхав: погода, мовляв, не
така, як випогодиться — тоді. І справді, задощило, мо-
лотьбу довелося припинити. А дядько Митуш пожва-
вішав і став розказувати, як без нього хазяйнувати,
як доглядати худобу.

Поки йшли дощі, одного разу дядько Митуш і Аго
сиділи на призьбі біля хліва. З хазяйської хати ви-
йшов Васил, насуплений, кислий — він завжди був та-
кий, коли негода заважала працювати.

Перед хлівом, на галявинці, ось уже кілька місяців
лежав довгастих важкий камінь. Він залишився тут
після ремонту сходів.

— Чом не приберете цього каменя? — обізвався Ва-
сил.— Скільки разів я вже казав? Чи ще довго він тут
лежатиме?

Щоб підняти камінь, потрібно було щонайменше
четверо чоловіків. Але дядько Митуш не стерпів заува-
ження Василя, і вони вдвох з Агом, натужившись і
крекчучи, відтягли його до стіни. Навіть підклали під
нього з обох кінців менші камені, і вийшло щось схоже
на лаву. Тоді дядько Митуш сів на цю кам'яну лаву
відпочити.

А другого дня дядько Митуш відчув себе погано, на

третій день — ще гірше і нарешті зліг. Дехто казав, що він застудився, коли, спітнілий і втомлений, сів відпочити на холодний камінь. Можливо, тому злякана й стурбована Галунка особливо піклувалася про нього. А втім, у неї було добре серце. Галунка поклала його в ліжку, добре накрила, запалила в печі. Доглядала його, приносила їсти.

— Чого ти так клопочешся? — казав дядько Митуш. — Не треба. Минеться. Хто сказав, що я застудився на камені? Камінь влітку теплий. Не від каменя це. А власне, в мене такого нічого немає. Пройде.

Дядько Митуш навіть призначив, як і раніше, день від'їзду в рідне село, коли видужає.

Дощ не вщухав. Стало так холодно і мокро, що волів загнали у хлів. Тільки-но їх там прив'язали, і Аго, розпалений роботою, ще не перестав лаятися, як раптом, несподівано, з комірчини при хліві вийшов дядько Митуш. Змарнілий, з посинілим обличчям, запаленими очима і блукаючим поглядом, він хитався, наче п'яний, і тихо, ледве чутно, стогнав.

Жодного слова не сказавши Агові, наче сонний підійшов до одного з волів, помацав тремтячою рукою мотузку, ніби перевіряв, чи добре він прив'язаний, потім погладив йому лоба, вилиці.

— Балане, Балане, — шепотів він. — Це ти, Балане? Ну, їж... Їж...

Потім приластив Комура:

— Комуре, красеню... Це ти, красеню...

Здивований Аго почісував перенісся. Марин дивився повними сліз очима і мовчав.

Обійшовши двох-трьох волів, дядько Митуш зупинився. Втомлений, тремтячий, знесилений, він простяг руку до всіх інших волів, обвів їх поглядом. Його безкровні губи щось шепотіли. Потім раптом обернувся до Ага й Марина з розширеними очима, сповненими думки про щось важливе, й промовив:

— Поїду я, хлопці, поїду!..

Галунка, яка зайшла в цю мить до хліва, здивовано й боязко дивилася на нього.

— Господи боже! — вигукнула вона. — Дядьку Митусе, що ви робите? Чого ви встали? Хіба можна виходити? Ви ж хворі!

Вона узяла його під руки і повела назад у комірчину.

— Поїду я! Поїду! — повторював ослабленим голосом дядько Митус.

Через три дні дядько Митус помер. Трапилось так — і це викликало багато розмов на хуторі, — що він помер у той самий день, який призначив для свого від'їзду в рідне село. Небіжчика убрали в новий одяг, який пошив йому Петр Джумалія, спорядили як годиться. Галунка плакала. На хуторі не було кладовища, і тіло довелося везти в Сирнено.

Труну поставили на воза. Запрягли в нього Балана і Чивгу, двох білих, найбільших і найкращих волів з великими рогами. Пов'язали на них білі хустки. І воли, з їхніми зморшкуватими шиями, спокійно дивлячись мудрими чорними очима, виступали неквапливо, по-важно. По один бік ішов Аго, по другий — Марин. Волів не треба було поганяти: вони ніби знали, чого ї куди йдуть.

На другому возі, запряженому великими сірими кіньми, їхали Васил і Галунка, Василенка і Велико. Крізь розірвані хмари визирнуло сонце і осяяло широчінь ланів. Повільно котилися два вози. Галунка ридала.

ЙОРДАН ЙОВКОВ
СТАРОПЛАНИНСКИЕ ЛЕГЕНДЫ

Перевод с болгарского

А. Д. Кеткова

Серия «Зарубежная новелла»

Кн. 25

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *І. Ф. Леценко*
Художник *В. М. Гринько*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Л. М. Грицишин*
Коректор *Г. М. Стабник*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 19/IV 1976 р.
Підписано до друку 14/IX 1976 р.
Папір № 3. Формат 70×90^{1/32}.
Фізичн. друк. арк. 11. Умовн.
друк. арк. 12,87. Обліково-видавн.
арк. 15,681. Ціна 55 коп. Замовл.
№ 6-169. Тираж 30 000.

55 коп.

